

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(6), 2018

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(6), 2018

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(6)

Київ 2018

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(6)

KYIV 2018

УДК 94

Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 2(6). – 2018. – 210 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 30 жовтня 2018 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патриляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Реєнт О.П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України)

Машевський О.П., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 6 of October 30, 2018)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyy S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Reyent O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Mashevskyy O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Шергін С.О.</i> Політичні системи та політичні еліти пострадянських держав за умов глобалізації	9
<i>Метельова Т.О., Солошенко В.В.</i> Теоретичні та методологічні засади політики пам'яті у світовому контексті: історія і сучасність	25

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Филиппов А.А.</i> Государства крестоносцев во внешней политике государства первых мамлюков (1248/1250-1260 гг.)	43

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Циватий В.Г.</i> Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.): інституціональний дискурс	53
<i>Слісаренко О.М.</i> Утворення україно-шведського союзу під час Великої Північної війни	66
<i>Бевзюк Є.В.</i> Лужицький етнозберігаючий рух в революції 1848-1849 рр.	80
<i>Безаров О.Т.</i> Особливості політико-правового становища євреїв періоду Великих реформ у Російській імперії	95

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Перга Т.Ю.</i> Екологічні аспекти «Нового курсу» президента США Франкліна Рузвельта	104
<i>Пендзей І.В.</i> Карой Грос: основні пріоритети політики реформ (1987-1989 рр.)	118
<i>Зернецька О.В.</i> Досвід боротьби із сепаратизмом у Великій Британії	132
<i>Кудряченко А.І.</i> ФРН-НДР: досвід об'єднання і роль у ньому міжнародних акторів	145

УКРАЇНА У СВІТІ

<i>Срібняк І.В.</i> Громада полонених українців «Самостійна Україна» на завершальному етапі існування табору Раштат, Німеччина (травень-листопад 1918 р.)	161

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Цанко О.М.</i> Взаємини Української православної церкви і Константинопольського патріархату в історичній ретроспективі	172
<i>Солошенко В.В.</i> Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів	187
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	205
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	208

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

- Sherhin S.* Political Systems and Political Elites of the Post-Soviet States under Globalization9
- Metelyova T., Soloshenko V.* Theoretical and Methodological Foundations of the Memory Policy in the Global Context: History and Modernity25

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

- Filippau A.* The Crusader States in the Foreign Policy of the First Mamluks' State (1248/1250-1260)43

MODERN HISTORY

- Tsivatyi V.* Diplomatic Receptions and Dilemmas of the New Diplomacy during the Thirty Years War (1618-1648): the Institutional Discourse53
- Slisarenko O.* Formation of Ukrainian-Swedish Alliance during the Great North War66
- Bevzuk E.* Luzhitsky Ethnosaving Movement in the Revolution of 1848-184980
- Bezarov O.* Peculiarities of the Political and Legal Situation of the Jews during the Great Reforms in the Russian Empire95

CONTEMPORARY HISTORY

- Perga T.* Environmental Aspects of the New Deal of US President Franklin Roosevelt104
- Pendzey I.* Károly Grósz: the Main Priorities of the Policy of Reforms (1987-1989)118
- Zernetska O.* Experience of Fighting against Separatism in Great Britain132
- Kudryachenko A.* FRG-GDR: the Experience of Unification and the Role of International Actors in It145

UKRAINE IN THE WORLD

- Sribnyak I.* The Community of Ukrainian Prisoners of War “Independent Ukraine” at the Final Stage of the Existence of the Camp Rastatt, Germany (May – November 1918)161

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

Tsapko O. Relations between the Ukrainian Orthodox Church and
Ecumenical Patriarchate of Constantinople in Historical Retrospective172

Soloshenko V. Protection of Cultural Values during Wars and Armed Conflicts ...187

CONTRIBUTORS205

**REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO
PUBLISH IN THE JOURNAL**208

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 327.001.73

Шергін С.О.

ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Стаття презентує аналітичний огляд актуальних проблем трансформації політичних систем держав пострадянського простору за умов глобалізації в Україні та Росії. Особливу увагу приділено розгляду загальних і особливих характеристик політичних еліт двох країн під впливом глобальних трансформацій. Різноманітність проявів глобалізації ускладнює оцінку її впливу на соціально-політичний розвиток країн світу.

Позитивний або негативний вплив глобалізаційних процесів, зокрема глобальних структур на світовий розвиток, є важливою темою сучасних політичних досліджень. У категоріях політичної науки феномен глобалізації можна визначити як процес створення цілісної глобальної економіки, інституційно-правового оформлення цієї цілісності та прагнення транснаціональних еліт налагодити систему глобального управління. Глобалізація прискорила структурну деформацію політичних еліт і соціальну диференціацію, що спричинило зростання соціально-політичних конфліктів та занепад ліберальної демократії. Незважаючи на певні відмінності у результатах трансформації політичних систем України і Росії, сформовану в цих країнах еліту характеризує соціальна неоднорідність, бюрократизм, олігархічність, корупційність, популізм і залежність від глобальних структур.

***Ключові слова:** глобалізація, глобальні структури, трансформація, політичні системи, політичні еліти, політичний істеблішмент, прекаріат, суспільна модернізація.*

Питання щодо впливу глобалізації на економіку, культуру, демографію, екологію та інші сфери суспільного життя пострадянських країн знайшли доволі широке відображення у науковій літературі. Втім форми та результати дій глобалізації в середині *nation-state* (національної держави) залишаються поза фокусом наукового дискурсу через їх політичну гостроту. Тому актуальним є з'ясування особливостей трансформації політичних еліт України й Росії, а також її соціальні наслідки під впливом чинників глобалізації.

Глобалізаційний контекст

Розмаїття проявів глобалізації створює ефект її універсальності, який деякі політологи пов'язують з «природним і неминучим характером» цього явища. Отже, варто звернутися до інтерпретації сутності глобалізації передусім авторитетними політологами неоконсервативної орієнтації для яких вона перетворилась на неофіційну ідеологію. Наприклад, З. Бжезінський вважав глобалізацію «благотворним» процесом і більшість її проявів характеризує як позитивний вплив на розвиток демократії у світі. З огляду на неоднозначну реакцію міжнародної спільноти щодо «моральної легітимності глобалізації»

політолог зазначає, що «демократизація глобалізації буде тривалим і складним процесом і вимагатиме сильного американського лідерства» [1, с. 187-188, 209]. До такої інтерпретації сутності глобалізації схиляються С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, М. Бергер, Дж. Маклін, Р. Робертсон, Д. Хелд і чимало інших західних політологів, соціологів та економістів. На думку цих вчених, вплив глобалізації на світовий розвиток продовжується і має позитивні наслідки, оскільки надає додаткові можливості для проведення соціально-політичних реформ, зокрема, для здійснення демократизації і суспільної модернізації в найвідсталіших країнах світової периферії. У цьому сенсі країни пострадянського простору не є винятком, позаяк їх економічний стан і якість державного управління можна порівняти з аналогічними показниками слаборозвинених країн Африки, Азії та Латинської Америки.

Задля об'єктивності зазначимо, що у глобалізації є не тільки прибічники, але й критики, серед яких І. Валлерстайн, Дж. Гелбрейт, Дж. Стігліц, Дж. Грей, А. Шипмен, В. Робінсон тощо. Аналізуючи неоднозначні наслідки глобалізації на суспільні системи різних країн і цивілізацій, дослідники зробили висновок про те, що даний процес вичерпав свій позитивний потенціал і знаходиться в стадії глибокої системної кризи. Головна теза цих дослідників – світ вступив у період постглобалізації, який характеризується крахом сучасного капіталізму за умов нинішнього «ресурсного голоду» та міжнародної нестабільності. Зокрема, автор світ-системної теорії і критик капіталізму з позицій неомарксизму І. Валлерстайн зазначав, що правила Вашингтонського консенсусу швидко втрачають свою ефективність внаслідок кризи капіталістичної економіки і настання ери постглобалізму [2]. Його послідовник В. Робінсон у книзі «Теорія глобального капіталізму» сформулював дві контрверсійні тези. По-перше, «золоте» століття капіталізму ще не минуло, але світовий порядок накрив чергова хвиля руйнівних фінансових потрясінь. По-друге, глобалізація, *modus vivendi* якої полягав у подоланні кризи капіталістичної економіки, не розв'язала цієї проблеми. На його думку, вона породила чергову економічну кризу, яка може привести США до занепаду та втрати позицій світового лідера [3].

Складність і багатofакторність впливу глобалізації на світовий розвиток, а також неоднозначну роль у цьому США констатують так звані «глобал-скептики». Прикладом їхніх позицій можуть слугувати висловлювання Дж. Грея про те, що глобалізація є «революційним захопленням США світової економіки, тому сходження на престол ідеології вільного ринку відповідає лише інтересам однієї країни й одного суспільства – американського». На його думку, глобалізація як «помилковий і шкідливий проект творців американської зовнішньої політики може спричинити дестабілізацію не лише окремих країн, але й світової системи в цілому» [4, р. 4, 16].

Стратегія неоліберальної глобалізації, першочергова мета якої полягає в посиленні контролю країн «золотого мільярду» за світовою периферією, породила нові протиріччя та виклики, впоратись з якими країнам Заходу стає

дедалі важче. З цього приводу класичний представник школи «політичного реалізму» З. Бжезінський писав, що «...коли міжнародні угоди вступають у протиріччя з інтересами американської гегемонії і можуть завдати шкоди американському суверенітету, прихильність США глобалізації і мультилатералізму має чіткі межі» [1, с. 194].

Глобальне домінування США спиралось на готовність її правлячих кіл проводити щодо інших країн неоліберальну економічну політику, включно з приватизацією державного сектора, ліквідацією соціальної держави, зниженням заробітної плати задля «конкурентоспроможності», відкриттям кордонів для іноземних товарів і капіталів, скасуванням будь-яких обмежень на фінансові спекуляції. Світовий економічний устрій передбачав гегемонію США не тільки у військово-політичній, але й в технологічній, соціокультурній та інформаційній сферах. Майже всі країни євроатлантичної спільноти мусили орієнтуватися у своєму модернізаційному розвитку на США і задля цього адаптувати свої державні структури та громадські інститути, що склалися протягом їх історичного розвитку, під американські стандарти внутрішньої і зовнішньої політики.

Вплив глобалізації на політичні системи різних держав світу не є однозначним за своїми результатами. Тим більше, політичні системи серед інших соціальних систем найбільш адаптовані до будь-яких внутрішніх і зовнішніх впливів. У цьому сенсі вони є одвічними і такими, що ніколи не зникають, незважаючи на еволюційні зміни світового розвитку. За визначенням американського політолога Д. Істона, політичні системи мають високий рівень виживання і захисту від зовнішніх впливів. Системний аналіз політичного життя засвідчує, що для забезпечення виживання політичні системи мають адекватно реагувати на так звані стреси, не доводячи їх до критичного значення. Виконання цих функцій покладено на владні структури держави, які повинні захищати її інтереси за умов активізації транснаціональних (глобалізаційних) форм міжнародних відносин. У категоріях політичної науки та відповідно до міжнародної практики зміст глобалізації можна визначити як *процес створення цілісної глобальної економіки, інституційно-правового оформлення цієї цілісності та прагнення транснаціональних еліт скористатися її можливостями для налагодження системи глобального управління.*

У зв'язку з цим привертає увагу теза американського соціолога Р. Робертсона щодо прихованої природи глобалізації та перебільшення впливу її економічного фактору. На його думку, справжня природа глобалізації відображена в терміні «глокалізація», яка органічно поєднує глобалізацію та локалізацію. Сутність процесу глобалізації тлумачиться через процес регіоналізації, за допомогою якої політичні еліти намагаються захиститися від «культурного розмивання» своїх держав. Вплив глобалізації на структурні елементи політичних систем – це передусім вплив на політичні еліти держав світової периферії, які не

дотримуються правил гри, що їх нав'язує переможець у «холодній війні» і головний ініціатор глобальних трансформацій – США [5].

Нині поняття «еліта» є дуже популярним і вживаним, але вперше сутність цього соціального явища наприкінці XIX – першій половині XX ст. розкрили класики європейської політичної науки Ж. Сорель, В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельс. За визначенням Ж. Сореля, еліта – це «найцінніша, найкраща група людей, що керує суспільством завдяки притаманним їй винятковим якостям» [6, с. 368-369]. За В. Парето, еліта – це «сукупність індивідів, які діють з високими показниками в будь-якій сфері». Він наділяв представників еліти, «правлячий клас», найвищими моральними, інтелектуальними й культурними якостями на відміну від інших верств населення [7, с. 293-295].

Проте, в епоху постмодерну такі характеристики еліти не відповідають реаліям соціального життя і скидаються на науковий анахронізм. Глобалізація внесла значні корективи у попередні уявлення про сутність і призначення політичних еліт. У наш час концептуальний підхід до визначення генези та типології еліт здебільшого відрізняється від класичного. Зміст цієї еволюції полягає в тому, що *глобалізація прискорила структурну деформацію політичних еліт і соціальну диференціацію суспільства, що спричинило високий рівень соціальної конфліктності та призвело до занепаду ідеї та практики ліберальної демократії*. Цьому сприяв безпрецедентно високий рівень фінансового збагачення політичних еліт у глобальному масштабі, а також їхня відмова від традиційних цінностей доби модерну та індустріалізації. Про ці історичні та соціальні зрушення писав сучасний німецький соціолог У. Бек: «Ми є свідками метаморфози суспільства ... під час якої люди звільняються від соціальних форм індустріального суспільства – від поділу на класи і страти, від традиційних сімейних стосунків і відносин між статями, власне так як це відбувалося протягом Реформації, коли вони звільнялись від панування Церкви і переходили до форм життя світського суспільства» [8, с. 104-105].

Згадані соціально-політичні трансформації стали можливими в результаті поступових дій глобалізації, спрямованих на політичну дезінтеграцію і культурну ерозію національних держав. Ідеологічним імперативом сучасної глобалізації виступає ліберальна ідея про «природне відмирання» суспільств у вигляді національної держави. Сформульовані соціальними філософами нового та новітнього часу (Дж. Локком, Т. Гоббсом, І. Кантом, О. Контом, М. Вебером, Ю. Хабермасом, Р. Дарендорфом) концепції щодо раціональної природи демократичних держав як авангардів людства стали ідеологічною платформою стратегії глобалізації.

Критичний підхід до ліберальних теорій і практик державного будівництва в деяких країнах пострадянського простору став можливим у результаті очевидних провалів в економіці та соціальній сфері. Найбільш активно критикують ліберальні проекти розбудови ринкових і соціальних відносин представники російської наукової спільноти, які не беруть участь в

ідеологічному обслуговуванні правлячої еліти. Урядову політику такі вчені кваліфікують як «структуризацію суспільства на аморальній та олігархічній основі». З метою розбудови альтернативних капіталізму проектів державного будівництва та виправлення дефектів світового суспільного устрою вони пропонують переосмислити систему суспільних наук відповідно до принципів «модельно-конструктивного мислення» (МКМ) як «основи раціонального світогляду, методології науки та гносеології». Робиться висновок, що лібералізм як доктрина світового устрою призвела до «колонізації Росії агресивним ісламом і корпоративним Китаєм», а також до неокolonізації світової периферії і світової фінансово-економічної кризи [9, с. 12-13].

Метаморфози пострадянських еліт

Насамперед зазначимо, що країнам пострадянського простору довелось зробити стратегічний вибір відносно форм розбудови суспільних систем з усіма їх складовими елементами: економічною, політичною, партійною системами, політичним режимом. Формально реалізація цієї стратегії почалась після підписання Біловежських угод і створення Співдружності незалежних держав (СНД). Проте деякі з колишніх соціалістичних республік зробили свій вибір щодо політичного самовизначення, а також типу державного устрою раніше інших країн СРСР.

На початковому етапі процес реформування у колишніх республіках СРСР зіткнувся з браком теорії і відсутністю досвіду суспільної модернізації. Західноєвропейський шлях модернізації на основі розбудови плюралістичної демократії, громадянського суспільства, соціального ринкового господарства та рівноправної участі у міжнародних економічних відносинах виявився неефективним на пострадянському просторі. Практично в кожній країні СНД посилювались процеси демодернізації і навіть архаїзації суспільного життя. Результат цього «демократичного транзиту» був далеким від запланованого.

По-перше, замість плюралістичної демократії в багатьох країнах пострадянського простору сформувались політичні системи з авторитарними режимами – «спотворені демократії». По-друге, замість громадянського суспільства відбулась атомізація соціуму з високим ступенем соціальної диференціації. По-третє, замість побудови соціальної ринкової економіки було створено щось на кшталт кланово-периферійного капіталізму з примітивним виробництвом і низьким рівнем інтелектуальної праці. Нарешті, замість нового інтеграційного об'єднання в територіальних межах СНД утворився дезінтеграційний простір, тобто інтеграція без узгодженої економічної політики між її суб'єктами.

Політичні трансформації на пострадянському просторі шляхом емпіричного подолання дефіциту теорії й практики демократизації не могли привести до створення правових держав і громадянського суспільства. Ліквідація попередніх владних структур не призвела до радикальних інституціональних змін – формування політичних систем з демократично обраними парламентами,

масовими партіями, відкритими виборами та самостійними гілками влади. У низці пострадянських держав цей процес, наражаючись на спротив консервативної номенклатури, затягнувся на десятиріччя. Тривалий період циркуляція новостворених еліт, яка забезпечує їхнє політичне виживання та соціальну мобільність, була неможливою через протидію з боку центральної і місцевої влади. Пострадянська влада активно перешкождала створенню «відкритих» еліт та опозиційних політичних партій, яким, за винятком правочентричних та лівоцентричних, не знайшлося місця в нових парламентах та урядах. Представники ліберальної інтелігенції, яким вдалося потрапити до законодавчих органів влади, стали частиною контрольованого бюрократичного апарату. Засилля у владних структурах фактично призначених олігархічними колами чиновників-функціонерів стало нормою політичного життя на пострадянському просторі. Проте відсутність якісного оновлення пострадянських еліт посилило тенденцію щодо їх політичної консервації і професійної деградації. Внаслідок цих трансформацій в межах СНД створились політичні системи з авторитарними режимами, жорстко організованими кадровими партіями та керованими «зверху» громадськими організаціями [10, с. 71-72].

Неоднорідні за своїм соціальним походженням, політичною культурою й поведінкою пострадянські еліти абсолютно не відповідають класичній характеристиці їх як найкращої частини громадянського суспільства. Крім депутатів ліберально-демократичної орієнтації до складу пострадянських парламентів увійшли представники старої партійної номенклатури, олігархічних кланів, радикальних і популістських суспільно-політичних угруповань, а також так звані *парвеню* – малокультурні та неосвічені представники «вулиці». У ціннісному та ідейно-політичному вимірі пострадянські еліти здебільшого є космополітичними, а це означає, що за певних умов вони можуть діяти в інтересах іноземних держав і транснаціональних корпорацій. Національний склад еліт також змінився – представники титульних націй опинились у меншості, поступившись «іногородцям». Наявність у нової еліти подвійного громадянства і паспортів іноземних держав стало правилом, а не винятком. *Отже, такі риси як соціальна і національна неоднорідність, бюрократизм, олігархічність, космополітизм, корупційність і популізм політичного істеблішменту пострадянських держав стали його інтегральною характеристикою.*

Відомо, що формування національних еліт «нового типу» почалось ще за часів «перебудови». Особливість цього процесу полягала в тому, що політична еліта «старого» типу (партійно-радянська номенклатура) у вищих ешелонах влади колишнього СРСР ініціювала трансформацію політичної системи в країнах СНД. Подальша траєкторія еволюції політичних систем в більшості країн пострадянського простору вже не визначалась ідеологічними факторами і цілком спиралась на владні та фінансово-бізнесові інтереси політичних еліт.

Негативний результат цих трансформацій полягає в тому, що новостворені політичні системи пострадянських країн не відповідають критеріям *демократичного мінімуму*, сутність якого сформулював видатний соціолог Р. Дарендорф. Він зазначав, що до його створення ведуть два процеси – «один представляє введення думок і інтересів народу в політичну систему, інший – контроль за правителями та їхньою адміністрацією». У цьому контексті важливе значення має теза, що «коли блокується або демократичне висунування, або демократичний контроль, за цим настає конституційна криза» [11, с. 82].

Активну участь у політичній трансформації в Росії та Україні взяли представники ліберально-демократичних кіл – «нові демократи». Вони почали втілювати нав'язані глобалізацією різноманітні моделі демократичного устрою. У результаті політичний спектр партійної системи пострадянських держав істотно змінився. Правляча бюрократія, ініціювавши зростання політичного плюралізму, створила необхідні передумови для розвитку багатопартійності. За короткий період 2011-2017 рр. чисельність партій в Росії зросла з 7 до 74, з яких 6 є парламентськими, тобто, представлені в Державній Думі. В Україні з 352 зареєстрованих на початку 2017 р. партій 6 також представлені в парламенті – Верховній Раді. За своїм походженням більшість з них є продуктом політичного впливу олігархів і діяльності, пов'язаних з ними державних управлінців. Щодо змісту політичних програм цих партій, то в основному вони мають демократичну спрямованість. Водночас, незважаючи на деякі відмінності у підходах до рішення державних завдань, ці програми не відображають безпосередніх цілей та інтересів суспільного розвитку. Зокрема, в Україні програми парламентських партій насамперед зосереджені на цілях утримання влади за умов «демократичного транзиту» та прагнення до європейських цінностей.

Політичним елітам, які сформувались в останній фазі занепаду радянського суспільства, притаманні *консерватизм, конформізм і клановий олігархізм*. Водночас свою пасіонарність і винахідливість вони демонструють тільки для забезпечення свого матеріального добробуту та підтримання власного соціального й адміністративного статусу. *Отже, ліберальна демократія пострадянського зразка є механізмом панування олігархічної еліти, інструментом якої є легітимізовані політичні партії та громадські організації – своєрідний феномен «керованої демократії»*. Першочерговим завданням цих новостворених еліт є завершення політики приватизації та встановлення повного контролю за діяльністю засобів масової інформації.

Завоювання політичної влади пострадянським істеблшментом під прикриттям демократичних процедур сприяло перетворенню держави на приватну власність нового правлячого класу. Відбулось те, про що свого часу писав німецький соціолог М. Вебер у праці «Політика як покликання і професія». Він зазначав, що є два способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики [7, с. 9-10]. Дійсно,

на початку ХХ ст. діяльність професійного політика, тобто чиновника-бюрократа визначалась служінням державі за певну винагороду. Згодом, внаслідок прискореної економічної глобалізації кордони між служінням державі, власному бізнесу чи транснаціональним корпораціям практично зникли. Феномен транснаціональної держави зумовив появу транснаціонального бізнесу. Політики-бізнесмени пострадянської доби, які зробили свої статки за рахунок приватизації державної власності та майна, фактично монополізували керівництво державою. Результатами цих суспільних трансформацій скористались глобальні структури, які активно долучились до процесу управління пострадянськими країнами з метою використання їхніх ресурсів.

У Росії одним з результатів політики «демократичних» перетворень, яку проводить правлячий режим, стало швидке зростання кількості російських мільйонерів – за даними «World Watch Report», на початку 2017 р. їх нараховувалось понад 182 тис. На іншому боці політично поляризованого й соціально диференційованого російського суспільства знаходяться близько 70% населення, з яких 15% (22 млн.) живе за межею бідності, а 55% перебувають у зоні ризикованої бідності. Таким, за даними Федеральної служби статистики Росії, є соціально-економічний ландшафт величезного територіального простору «суверенної демократії» і «великої руської цивілізації» [12].

Не простежується зростання середнього класу, який можна віднести до «ризикованих» верств російського населення. Натомість загрозливим чинником соціального буття Росії стає *прекариат*, тобто нестабільний, ненадійний та ризикований соціальний прошарок, котрий становить майже 40 млн. російських громадян, які не простежуються в офіційному секторі економіки. Непостійна трудова зайнятість, відсутність можливостей для професійного та кар'єрного зростання, а також мінімального соціального пакету у цієї частини населення реально загрожує соціально-політичній стабільності країни. Небезпека появи нового соціального прошарку, до складу якого належить і творча інтелігенція, посилюється й тим, що позбавлений політичних інтересів цей новий соціальний клас фактично не має політичного вибору і позиціонує себе в дуже широких межах – від політичної індиферентності до політичного екстремізму. Універсальний характер даної тенденції підтверджується фактами з міжнародного життя [13, с. 215-221; 14].

У 2005 р. російські дослідники неконформістської орієнтації (А. Єзерський, М. Леонтєв, В. Найшуль, О. Гурова, І. Лавровський та ін.) опублікували результати соціально-політичного аналізу пострадянської еліти. Проведений аналіз показав, що в процесі трансформації російська інтелігенція, в основному прозахідна і демократична, втратила ці характеристики і перетворилась на «бюджетників». Внаслідок організованої тодішньою владою «дикої» приватизації державного майна і ресурсів та розбудови ринкової економіки політична еліта Росії набула кланово-олігархичного характеру. Щодо

національно-демократичного компоненту реформ, то він поступився ліберально-реформаторському під прикриттям псевдопатріотичних гасел. Отже, пострадянська еліта кваліфікується як «хибна еліта» і як «системна проблема пострадянської Росії» [15, с. 98-102].

У стислому форматі головні висновки авторів дослідження щодо покращення політики реформ, зокрема у сфері функціонування російської еліти, є такими:

- поновлення спадкоємності та посилення поваги до інститутів влади;
- виховання та зміцнення патріотизму національної еліти;
- усунення антагонізму та взаємного паразитування політичної і промислової еліт;
- раціональне, ґрунтоване на фактах, а не на емоціях, визначення стратегічних пріоритетів у зовнішній політиці;
- організація конструктивного спілкування та взаємодії еліт [16, с. 76].

Відомий історик А. Шутов, оцінюючи російську політичну дійсність з національно-державницьких позицій, зазначив, що «Росія досягла граничної межі» у своєму «демократичному» розвитку. Вихід з ситуації, в яку потрапила Росія завдяки її політичному керівництву та олігархічним колам, він вбачає в тому, щоб «усунути як баласт випадкових людей з управлінських структур і сформувати з професіоналів високого класу справжню народну владу, яка має розробити стратегію загальнонаціонального розвитку, що передбачає посилення ролі державного регулювання в ключових сферах життя» [17, с. 472].

Зазначимо, що ці висновки мали рацію тоді, коли російський політичний істеблішмент і суспільство сподівались на можливості президента В. Путіна подолати соціальний хаос і системну корупцію як результат правління свого попередника. Наразі, коли Росія опинилась у політичній ізоляції та під дією міжнародних санкцій, розв'язання цих проблем є надто складним завданням. Спроби керівництва Росії забезпечити піднесення відсталого економіки методами агресивної геополітики також не мали успіху. Натомість така політика призвела до розбалансування економіки та зростання відцентрових тенденцій. Про це свідчать оцінки представників російської академічної еліти щодо перспектив розвитку Росії як єдиної, стабільної і суверенної держави. У своїх дослідженнях ці політологи та експерти зазначають, що сепаратистські настрої регіональної еліти за умов укріплення «владної вертикалі» та перерозподілу владних повноважень на користь федерального центру значно посилились. У периферійних регіонах Росії, зокрема в Татарстані, Башкортостані, Східному Сибіру та на Далекому Сході склались передумови для автономістських проявів і сепаратистських рухів [18, с. 134-142].

Політичні пертурбації в Росії під впливом глобалізаційних процесів знайшли відображення в українських наукових дослідженнях. Вітчизняний історик та політолог В. Ткаченко присвятив аналізу природи та еволюції політичної системи Росії з початку її «демократичного транзиту» низку ґрунтовних досліджень. Вчений вважає, що закономірним результатом цієї еволюції є

режим В. Путіна, якого він кваліфікує як «автократора» і «шовініста пострадянського реваншу». На відміну від попередніх, цей режим не асоціюється з монополією «партія-держава», але сучасна російська політична система залишається архаїчною та аморфною в інституційному вимірі. Майже всі форми політичних інновацій і медійної «демократії» – це лише прагнення путінської бюрократії адаптуватись до модернізаційних трендів за умов віртуальної реальності, у якій перебуває «лідер нації» [19, с. 125-126, 128].

Вищезгадані політичні тенденції та нерозв'язані соціальні проблеми справляють негативний вплив на подальший розвиток не тільки Росії, України чи інших країн пострадянського простору. Деструктивна дія цих тенденцій і проблем позначається на розвитку навіть країн «золотого мільярду», які значно менш страждають від безробіття, занепаду традиційних галузей виробництва, рецесії та інших соціально-економічних негараздів. Варто зазначити, що під впливом глобалізаційних трансформацій опинились самі країни-глобалізатори. Екологічні негаразди, депопуляція та старіння населення, міграційні потоки з країн світової периферії також породжують соціальну напруженість, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти в країнах світового авангарду. Для розв'язання цих проблем керівництво США та розвинених країн ЄС намагається обмежити кількість емігрантів до мінімального рівня та з метою збільшення робочих місць повернути частину промислового виробництва на власну територію, а також переконати своїх громадян у необхідності скорочення соціальних витрат для забезпечення сталого економічного розвитку. Інший шлях – це провокація міжнародних конфліктів і розв'язування гібридних війн за межами власних територій в інтересах мілітаризації економіки та отримання додаткових прибутків.

Українська специфіка

Витоки і формування української політичної еліти мають свої історичні особливості та соціокультурні характеристики. З часів незалежності формування української політичної еліти пройшло кілька етапів, тому її структура частково складалась з партійно-радянської номенклатури, представників і діячів національно-демократичного руху та фінансово-промислових груп, які утворились в 90-х рр. ХХ ст. Фактично Україна на той час не мала повноцінно сформованої еліти, а її більшість не мала реального досвіду державного управління. Тому цілком природно, що питома вага досвідченої політичної еліти в Україні менша, ніж в таких постсоціалістичних країнах, як Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія. Вивчаючи питання трансформації політичної системи України, вітчизняні дослідники (В. Андрущенко, В. Горбулін, М. Головатий, В. Гошовська, І. Дзюба, І. Михальченко, В. Карлова, М. Пірен, В. Ткаченко та ін.), зазначали такі найбільші вади української еліти, як політична аморфність, «магічне мислення» і неспроможність до швидких трансформаційних змін.

Наприклад, у своїй статті В. Карлова зазначає, що «за роки незалежності в Україні не була сформована певна аристократія, яка прагнула б стати провідником для суспільного об'єднання та відродження України. І, якщо українська еліта за роки незалежності так і не перетворилася в справді національну, тобто в суб'єкт історичного розвитку України, який здатний не тільки формулювати національно-державницькі пріоритети, але, що є найбільш важливим, їх послідовно відстоювати, то народ із атомізованого людського субстрату за цей час так і не перетворився в субстанцію такого розвитку – громадянське суспільство, яке було б здатним продукувати і висувати своїх кращих представників – еліту» [20].

На думку української дослідниці М. Пірен, причини цього явища полягають в наступному:

- еліта склалася здебільшого з вихідців кланових груп, які бояться втратити владу;
- еліта не відзначається високою активністю, сучасною управлінською та професійною компетентністю;
- розлад механізмів соціального та державного контролю, що має місце в Україні, призвів до поглиблення моральної деградації частини її представників та корумпованості [21].

Очевидно, що зрощення політичного класу з плутократією породило кланово-олігархічну еліту, для якої забезпечення національних інтересів не є головним мотивом діяльності, оскільки її інтереси не мають нічого спільного з потребами національного розвитку. Маючи справу з глобальними структурами, українська еліта використовує їхні ресурси не для розбудови сталої економіки та здійснення суспільної модернізації, а для власного збагачення та політичного піару. Максимізація прибутків стала для правлячого класу України не лише метою, а й життєвою необхідністю.

Неупереджений аналіз соціальної природи та політичної практики пострадянських еліт, зокрема й української, свідчить, що вони неспроможні ефективно протидіяти неоліберальній глобалізації та глобальним структурам, які нав'язують свої правила гри країнам світової периферії. На думку В. Ткаченка, «національна ідентичність українського правлячого класу – не лише продукт самоствердження – вона має бути визнана іншими в контексті міжнародної ідентичності» [13, с. 136].

Український контекст проблем політичних трансформацій під впливом глобалізаційних процесів також має свою специфіку. Вхідження України з часів її незалежності в сферу впливу економічної і політичної глобалізації відбувалось доволі послідовно та прагматично. Владні інститути та ліберально-демократичний політикум мали певні уявлення про основні параметри та функції глобальних структур. Цьому вони значною мірою зобов'язані американським і європейським фахівцям, які допомагали українському керівництву у реформуванні країни. Мабуть тому пострадянський український

уряд цілком позитивно відреагував на пропозиції МВФ, Світового банку і СОТ щодо налагодження взаємної співпраці.

Наразі стає очевидним, що глобальні структури більш зацікавлені в реформуванні суспільної системи в Україні, ніж українська еліта, яка занурилась в системну корупцію та гучні політичні скандали. Призначення на державні посади керівників і радників іноземних громадян для надання допомоги у реформуванні економіки та органів управління України знайшло своє продовження в нинішній період її політичного життя. Водночас відкритим залишається питання – чи це було спричинено простою відсутністю сформованої і компетентної національної еліти, чи іншими, вагомішими причинами?

У суто правовому аспекті практика залучення іноземних громадян для проведення системних реформ не відповідає чинному законодавству та Конституції України і, як засвідчує досвід, є контрпродуктивною. Участь у державному управлінні іноземців автоматично робить їх членами українського політичного істеблїшменту зі всіма можливими наслідками. *Вплив зовнішнього фактору на реалізацію стратегії національного розвитку – це ознака компраторської сутності правлячого класу суверенної держави, яка допомагає транснаціональному капіталу збільшувати прибутки за рахунок експлуатації ресурсів національних держав.* Водночас результативність зовнішнього управління не підтверджується міжнародною практикою, передусім у слаборозвинених країнах світової периферії. Це засвідчує негативний досвід низки країн Латинської Америки та Азії, які скористались проектами МВФ, Світового банку та інших глобальних структур для проведення суспільної модернізації на засадах неолібералізму.

Вплив країн-носіїв глобалізації на Україну пов'язаний з нелінійними за своєю спрямованістю перехідними процесами, які спричинили низку проблем пошуку нової ідентичності на рівні окремих політичних еліт та суспільства в цілому. Для сучасного українського політикуму проблеми цивілізаційного вибору та національної ідентифікації пов'язані з інтегральним впливом історичної спадщини, політичної кон'юнктури та новими чинниками глобалізації. *Звідси нестійкість зовнішньополітичних орієнтацій серед окремих політичних партій і соціальних груп, а також конфронтація між прихильниками та опонентами євроінтеграційного курсу країни, що була властива «домайданівському» періоду розвитку України.*

За сучасних геополітичних умов Україна у своєму стратегічному виборі вже не коливається між ліберально-нейтралістською і ліберально-інтернаціоналістською моделями державного розвитку та зовнішньої політики. Зазначимо, що перша модель орієнтує державу на позаблоковість, цілісність, стабільність, демократизацію міжнародних відносин і збереження національних властивостей, що не суперечать принципам ліберального світового порядку, який дедалі більше деформується. Разом з елементами консерватизму стосовно

внутрішнього устрою та прилеглих форм міжнародного середовища ця модель характеризується активною зовнішньою політикою, що забезпечує країні належний рівень присутності на міжнародній арені. Друга модель характеризується блоковою орієнтацією зовнішньої політики і прагненням до глибокої міжнародної заангажованості з метою залучення зовнішніх і внутрішніх ресурсів, а також для отримання додаткових важелів впливу на інших міжнародних акторів, зокрема сусідні держави. Вибір цієї моделі уможливорює оптимізацію впливу глобалізації на політичний і соціально-економічний розвиток України.

Місце України в міжнародній економічній системі координат адекватно ілюструють щорічні матеріали Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) про індекс конкурентоспроможності країн світу. Цей показник є важливим інструментом, який використовується політичним керівництвом і лідерами міжнародного бізнесу для здійснення економічної стратегії та проведення інституційних реформ. У 2015 р. Україна посіла 79-е місце серед 140 країн світу, що на три позиції нижче її минулорічного показника. Сусідами України в рейтингу конкурентоспроможності були тоді Гватемала і Таджикистан [22]. У 2017 р. за цим показником Україна посіла 81-е місце серед 137 країн, покращивши свій рейтинг 2016 р. на чотири позиції. Цього разу нашими сусідами стали Бразилія і Буган. Росія у цьому рейтингу зайняла 38-е місце. Оцінюючи показники України, експерти ВЕФ серед інших проблем її розвитку у 2016-2017 рр. зазначили корупцію, інфляцію та політичну нестабільність [23].

Не викликає сумніву те, що розв'язання цих проблем ускладнюється геополітичним протистоянням України і Росії, в якому правлячий клас двох країн бере активну участь. Водночас українське керівництво для захисту державного суверенітету та забезпечення територіальної цілісності покладається насамперед на «м'яку силу» та допомогу світової спільноти. Натомість російський істеблішмент для перемоги в гібридній війні на сході України цілком покладається на військовий потенціал та на свою «п'яту колону». Ставка керівництва Росії на силовий фактор є ідеологічною основою та важливим інструментом її зовнішньої політики, яку вона спрямовує на реалізацію своїх геополітичних інтересів за умов розбудови «Великої Європи». Проте використання принципів «політичного реалізму» та геополітики часів «холодної війни» є історичним анахронізмом, який суперечить нормам міжнародного права та завданням побудови нового світового порядку без використання зброї. За умов українсько-російської гібридної війни зовнішньополітична стратегія України спрямована на активну співпрацю з ЄС та НАТО, що значно компенсує брак її державних ресурсів для адекватної відповіді не тільки на агресію Росії, але й на сукупність викликів, спричинених «новим світовим безладом». Це доводить, що обмежений військовий і економічний потенціал України змушує її керівництво розвивати всебічні відносини з глобальними структурами, зокрема з країнами «Великої сімки» з

метою забезпечення національної безпеки відповідно до задекларованої стратегії євроатлантичної інтеграції.

У висновках до статті необхідно зазначити наступне:

- порівняльний аналіз доводить, що з двох країн масштабніших і глибших трансформаційних змін під впливом глобалізації зазнали державні структури та політика України, водночас допомога з боку глобальних структур підвищує ступінь її політичної, економічної і фінансової залежності;

- Росія, яка знаходиться у конфронтаційних відносинах з глобальними структурами та світовими центрами сили, зазнає менших впливів, але потерпає від серйозних збитків внаслідок економічних і політичних санкцій;

- різний за своїм характером і масштабами вплив глобальних структур на політичні системи України й Росії не робить їх незалежними в політичному та економічному сенсі;

- мінімізацію системної залежності України має забезпечити високий рівень функціональності її державних інститутів, політична відповідальність і професійна компетентність управлінців;

- кількісне зростання бюрократії, з якої формуються політичні еліти пострадянських держав, призводить до зменшення середнього класу, що є згубним для їх подальшого розвитку;

- загальна відмова від першорядності індивідуальних і корпоративних інтересів, створення політичних міфів, ідеалістичного мислення, популізму та політичної риторики сприяє забезпеченню сталого розвитку суспільства;

- імперативним завданням політичного істеблішменту має бути об'єднання та мобілізація суспільства на основі національних інтересів, соціального захисту та безпеки розвитку;

- національна еліта повинна керуватися не прагненням до власного збагачення й жагою влади, а інтересами забезпечення добробуту народу та сталого розвитку держави;

- мегатренди світового розвитку суттєво заважатимуть політичним елітам виконувати функції конструктивного державотворення, оскільки вони є активним учасником девальвації ролі держави щодо реалізації стратегії національного розвитку.

Головне питання полягає в тому, наскільки свідома національна еліта щодо забезпечення своїй державі гідного місця в системі міжнародного устрою, що якісно змінюється під впливом реальних та евентуальних чинників світового розвитку? Водночас процес формування нового світового ладу стає дедалі непередбачуванішим і таким, що ототожнюється з «гібридною реальністю» без гарантій на забезпечення міжнародної стабільності та безпеки [24, с. 569].

Утім, досвід більш ніж 25-ти річної незалежності України та аналогічного періоду управління державою виявив неспроможність політичного істеблішменту бути завжди на рівні ефективного здійснення інституційних і соціально-економічних реформ. Настання часу постглобалізації потребує

використання нових стратегій і парадигм соціально-економічного та міжнародно-політичного розвитку. За цих обставин знову актуалізується питання про здатність політичної еліти самостійно чи за допомогою глобальних структур адаптувати Україну до нових умов і стандартів цивілізованого життя. У цьому сенсі найважливішою є потреба в тому, щоб нинішнє покоління українських громадян не втратило час і сподівання на реалізацію омріяних, але цілком свідомих національних інтересів.

Список використаних джерел та літератури

1. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
2. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System // International Sociology. – 2000. – Vol. 15. – No. 2. – P. 249-265.
3. Robinson W. A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in Transitional World. – Baltimore: The Jones Hopkins University Press, 2004. – 224 p.
4. Gray J. False Dawn: The Delusion of Global Capitalism. – N.Y.: New Press, 1998. – 262 p.
5. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London: Sage, 1992. – 224 p.
6. Сорель Ж. Энциклопедия политической думки. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.
7. Политология: хрестоматия / Сост. М.А. Василюк, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
8. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
9. Мысина В.А., Малиновский Л.Г. Крах или возрождение? Россия и мир глазами науки. – М.: Алгоритм, 2011. – 272 с.
10. Трансформация на постсоциалистическом пространстве / Отв. ред. С.П. Глинкина; сост. И.И. Орлик. – СПб.: Алетейя, 2009. – 352 с.
11. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
12. За пять лет число бедных увеличилось на 7 млн. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/economics/2017-06-26/1_7015_bednost.html
13. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? – К.: ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. – 422 с.
14. Стэндинг Г. Тревога прекариата [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/comments/2014/12/24_a_6358273.shtml
15. Леонтьев М. Внутренний враг. Пораженческая «элита» губит Россию. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 224 с.
16. Головатий М. Кому служить наша элита? // Персонал плюс. – 2007. – № 22. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.personal.plus.gov.ua>
17. Шутов А.Д. Россия в жерновах истории. – М.: Вече, 2008. – 512 с.
18. Федоров Ю. Россия между фашизмом и распадом. – К.: ТОВ «Бизнеполиграф», 2017. – 144 с.
19. Ткаченко В. Россия: беспутье агрессора. – К.: ЛОГОС УКРАЇНА, 2016. – 432 с.
20. Карлова В. Національна еліта як суб'єкт державного творення: український досвід. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-1-13.pdf>
21. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.universum.lviv.ua/magazines/universum/2000/2elita.html>
22. Конкурентоспособность Украины упала на три позиции. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kp.ua/economics/514175-konkurentosposobnost-ukrayny-upala-na-try-pozytyy>

23. Украина улучшила показатели в мировом рейтинге. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.tsn.ua/.../ukraina-uluchshila-pokazatel-v-mirovom-reytinge-konkurentosposobnosti -chto-ne-tak-v-gosudarstve-998540.html](https://ru.tsn.ua/.../ukraina-uluchshila-pokazatel-v-mirovom-reytinge-konkurentosposobnosti-chto-ne-tak-v-gosudarstve-998540.html)
24. Горбулін В. Гібридна реальність нового світоустрою: необхідність іншого політичного бачення // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – 2017. – Вип. XVIII. – С. 560-571.

Шергин С.А. Политические системы и политические элиты постсоветских государств в условиях глобализации.

Статья представляет аналитическое обозрение актуальных проблем трансформации политических систем государств постсоветского пространства в условиях глобализации в Украине и России. Особое внимание уделяется рассмотрению общих и особенных характеристик политических элит двух стран под влиянием глобальных трансформаций. Разнообразие проявлений глобализации осложняет оценку ее влияния на социально-политическое развитие стран мира.

Позитивное или негативное влияние глобализационных процессов, особенно глобальных структур на мировое развитие, является важной темой современных политических исследований. В категориях политической науки феномен глобализации можно определить как процесс создания целостной глобальной экономики, институционно-правового оформления этой целостности и стремление транснациональных элит наладить систему глобального управления. Глобализация ускорила структурную деформацию политических элит и социальную дифференциацию, что стало причиной роста социально-политических конфликтов и упадка либеральной демократии. Несмотря на некоторые различия в результатах трансформации политических систем Украины и России, сформированную в этих странах элиту характеризует социальная неоднородность, бюрократизм, олигархичность, коррупция, популизм и зависимость от глобальных структур.

Ключевые слова: глобализация, глобальные структуры, трансформация, политические системы, политические элиты, политический истеблишмент, прекариат, общественная модернизация.

Sherhin S. Political Systems and Political Elites of the Post-Soviet States under Globalization.

The article presents an analytical review of actual problems of the post-soviet states political systems within globalization in Ukraine and Russia. Special attention is paid to the consideration of general and particular features of political elites in both countries under impact of global transformations. The variety of globalization's exercises complicates the valuation of its impact on social and state-political development the world over.

Positive or negative influence of globalization processes particularly the global structures on world's development is the main point of the present-day political studies. In terms of political science phenomena of globalization could be determined as a process of creation of integral global economy and institutional legalization of its integrity as well as transnational elite's will to establish the system of global governance. Globalization accelerated the structural deformation of political elites and social differentiation that escalated socio-political conflicts and caused the stagnation of liberal democracy. In spite of some distinctions in results of transformations in Ukraine's and Russia's political systems the political elite that has been formed in these countries is characterized as socially heterogenic, bureaucratic, oligarchic, corruptive, populist and dependent on the global structures.

Keywords: globalization, global structures, transformation, political systems, political elites, political establishment, prekariat, social modernization.

УДК 94:323.1.001.361

Метельова Т.О., Солошенко В.В.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Стаття є аналітичним оглядом еволюції проблематики історичної й колективної пам'яті та розвитку меморіальних досліджень. Аналіз наукових здобутків меморіальних досліджень виявив неусувно селективний характер колективної пам'яті, за якого її робота з відновлення минулого здійснюється за законами сучасного і відповідно до його потреб. Таким чином, політизація минулого залишається невід'ємним складником його функціонування в сучасному. У країнах молодій демократії підвищення ступеню політизації минулого зумовлено ще й логікою розгортання націєтворчих процесів. Виявлено, що сакральньо-міфологічна природа «героїчного нарративу», який слугує ідентифікаційною основою для спільноти, і пов'язаної з ним «точки відліку», того моменту, коли «все почалося» зумовлює розгортання навколо них «війн пам'яті». В умовах глобалізації «війни пам'яті» виходять за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин. Встановлено, що в сучасному світі в царині політики пам'яті уже сформовано глобальний консенсус, в основі якого – принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Останнє зумовлює зміну панівних раніше нарративів пам'яті, заснованих на образах перемог і тріумфів, нарративами історичної травми й жертовності.

Ключові слова: меморіальні дослідження, колективна пам'ять, політика пам'яті, культурна травма, ідентичність.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. у різних галузях сучасних гуманітарних знань спостерігається справжній «меморіальний бум», що давно вийшов далеко за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень історичної пам'яті (меморіальних досліджень, memory studies) на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін і досі жваво обговорюються науковою спільнотою, проте факт різкого посилення інтересу до проблематики історичної пам'яті в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. є беззаперечним. Упродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя на національному та міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 20-х рр. ХХ ст. М. Хальбваксом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах ідентифікації спільнот. Водночас на значення культурних об'єктиваций пам'яті у її збереженні і впливі на сучасне та зв'язок між колективною пам'яттю й культурними формами мови звертав увагу А. Варбург, який також заслужено вважається засновником меморіальних досліджень. Однак, історична справедливість вимагає згадати, що в такому ж контексті, у зв'язку з націєтворенням, колективна пам'ять вперше стала предметом наукової

уваги у 80-х рр. XIX ст. У своїй відомій промові «Що таке нація?» у 1882 р. філософ культури Е. Ренан вперше привернув увагу до цієї проблеми і висловив слушні міркування. Даючи визначення нації як специфічного утвору, що формується в Модерну добу, він доводив, що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) й колективно забуття певних моментів минулого [1]. Отже, початок меморіальних досліджень можна й потрібно датувати 1882 р. Варто також згадати, що близькі позиції на початку XX ст. висловлював у своїх творах український мислитель Ю. Вассиян [2].

Закладений Е. Ренаном напрям досліджень було обґрунтовано та аргументовано в роботах М. Хальбвакса, за яким колективна пам'ять є одним з найвагоміших чинників, що підтримують ідентичність спільноти. Місця, події, герої концентрують сутність і специфіку певної групи людей. Пам'ять – не суто індивідуальний процес обробки і зберігання інформації, її межі (термін М. Хальбвакса – *cadre* запозичений у Е. Дюркгайма), «вибірковість» збереження й забування суспільно обумовлені. Соціально санкціоновані спогади, важливі для спільноти в цілому, а не лише для її окремого представника, затверджуються і поширюються, і «на основі цього соціально-меморіального каркасу кожен індивід «пригадує або реконструює» (тобто буде за моделлю, завданою не минулим, а нинішнім суспільством) всі інші свої спогади» [3, с. 11].

Важливий для життя спільноти досвід отримує просторово-часову фіксацію в «місцях пам'яті», якими є календар пам'ятних дат, топографія значущих місць, пов'язаних з важливими особами та подіями тощо. До того ж головна робота суспільства з формування колективної пам'яті спрямована не на фіксацію окремих спогадів-«орієнтирів», а на конструювання певним чином організованих простору і часу, які й задають топографію колективної пам'яті як потоку, що рухається у часово-просторових координатах.

Розглядаючи колективну пам'ять, М. Хальбвас обґрунтовує наявність її двох ліній – національної та групової, протиставляючи їм пам'ять історичну, відсторонену і формалізовану (на протигагу живій колективній) [4; 5]. Колективна пам'ять жива, поки живі її носії – два-три покоління, а «історія починається лише в тій точці, де закінчується традиція, де згасає або розпадається соціальна пам'ять» [6, р. 130]. Однак, різниця між колективною та історичною пам'яттю не виключає коммеморації (організації місць пам'яті) не тільки історичної, а й колективної пам'яті. Обидва види пам'яті у формах коммеморації колективних травм і триумфів, згідно з концептами того ж М. Хальбвакса, а також П. Нора, А. Васильєва та ін., є потужними факторами колективної, зокрема національної ідентифікації та націєтворення.

У тому ж напрямі здійснювалися дослідження Б. Андерсона, Е. Сміта, К. Калхуна, Р. Брубейкера, О. Данна, Е. Гобсбаума, Д. Шнаппера, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Кедурі. Проблеми зв'язку міфу колективної пам'яті, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувались відомими істориками (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лосєв). Надзвичайно сильний вплив на становлення *memory studies* у середині ХХ ст. справила французька історична школа Анналів – від «батьків-засновників» Л. Февра і М. Блока до її сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене.

Починаючи з 1950-1960-х рр. у світовій історіографії також широко затребуваною була тема конкретного «героя» як об'єкта історичної пам'яті. Водночас початок «меморіального буму» і власне виникнення *memory studies* у 1980-х рр. пов'язано з діяльністю представників школи Анналів третього і четвертого поколінь – насамперед з уже класичною роботою Б. Гене «Історія та історична культура середньовічного Заходу» (1980 р.) і з проектом П. Нора «Місця пам'яті» (1984-1992 рр.). Реалізація проекту П. Нора, спрямованого на відтворення історії «символічних об'єктів», з якими нація пов'язує свої спогади і цінності, дозволила зробити важливі методологічні висновки. По-перше, символічний комплекс, яким репрезентовано історичну пам'ять нації, це лише залишки цілісної пам'яті суспільства, збережені шляхом її усереднення, своєрідної конвергенції пам'яті окремих соціальних груп та історіографічної обробки меморіального матеріалу. По-друге, історія, яку М. Хальбвакс протиставляв пам'яті, нині дедалі глибше пронизує її: «...те, що сьогодні називається пам'яттю, належить не до пам'яті, але вже до історії», і відповідно вивчення «місць пам'яті» збігається з «історією історії» [7, с. 26] (думка, яка у 2000-х рр., знайде плідний розвиток у концепції П. Рікьора [8]).

Важливим етапом тематичної еволюції досліджень історичної пам'яті стала поява на початку 1980-х рр. монографії Е. Шилза «Традиція» і збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаумана, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Кона і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився перший спеціалізований американський журнал «History & Memory».

У 1970-1980-х рр. набули нової затребуваності роботи М. Хальбвакса. Відомий французький антрополог Р. Бастід пов'язав його концепцію із загальною структурною опозицією двох типів уяви – репродуктивної та творчої. Останнє дозволило побачити схожість соціально зумовлених процесів «реконструкції минулого», якими вони постають у М. Хальбвакса, з архаїчними процедурами бриколажу у К. Леві-Стросса: «...традиційна культура будує свої нинішні уявлення з підручного матеріалу, реутилізуючи уламки старих спогадів, які вже мало що говорять їй, – як своїх, так і чужих» [3, с. 16].

Власне у 80-х рр. ХХ ст. формується та набуває поширення думка про виникнення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували

на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтується навколо концепту «пам'яті», яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 90-х рр. ХХ ст. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основні методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити присвячений виключно проблематиці меморіальних досліджень журнал «Memory Studies» і, дещо пізніше, однойменна книжкова серія. Можна з упевненістю констатувати, що на кінець ХХ ст. memory studies перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання (зі своєю науковою періодикою, тематичними конференціями, навчальними курсами, посібниками тощо).

Ще одним вагомим чинником зосередження наукової уваги на цьому напрямі було винесення на порядок денний культурного життя європейських держав осмислення ними минулого крізь призму проблеми власної історичної провини (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.). Проблематика провини як істотного складника історичної пам'яті посідає чільне місце в роботах всесвітньо відомих німецьких учених – подружжя Я. й А. Ассманів [9; 10], які виділили дві форми колективної пам'яті: культурну, спрямовану на фіксовані моменти в далекому і вже міфологізованому минулому, та комунікативну, що охоплює актуально-оперативні спогади, пов'язані з недавнім, «живим» минулим. На відміну від комунікативної, яка реалізується в міжіндивідуальних взаєминах, культурна пам'ять має експліцитно соціальний характер: їй властива інституціональна формалізація, символічний устрій, канонізація («заморожування»), наявність фахівців – носіїв традиції. Залежно від «холодного» або «гарячого» характеру тієї чи іншої культури вона звертається або до космічних міфів (наприклад, давньоєгипетська, індійська), або до історичних легенд (давньоєврейська, китайська).

Культурна пам'ять не здатна зберігати минуле як таке, а згортає його в символічні фігури, до яких прикріплюються міфологізовані спогади. Фактична історія в межах культурної пам'яті перетворюється на відтворену спогадом, яка реально воскрешається у формі свят і ритуалів. Таким чином, за Я. Ассманом, історія через спогад стає міфом, однак це зовсім не робить її нереальною – таким шляхом вона стає реальністю як постійна сила, що формує сучасне і впливає на консолідацію спільноти, чиею історією вона є. Водночас історична травма, якою для європейських країн в найближчому минулому стала Друга світова війна, щодалі більше «пересувається» зі сфери комунікативної до сфери соціально-культурної пам'яті. Така меморіальна трансформація травматичної події інспірує посилення її ролі як притягального центру соціально-культурної пам'яті, навколо якого в Німеччині, у Великій Британії та в інших країнах

Європи розгортається переживання спільноти як певної єдності та концентрується проваджувана на державному рівні політика пам'яті.

Значним внеском у дослідження історичної та соціально-культурної пам'яті є роботи російського історика А. Борозняка [11; 12; 13], що побачили світ у 2000-х рр., де на широкому фактографічному матеріалі історії ФРН ХХ ст. проаналізовано шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистської історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». Дослідник переконливо демонструє, що в період з кінця 1940-х рр. до середини 1960-х рр. у Німеччині тривала «фаза замовчування», в якій домінувало прагнення забути нацистське минуле країни. Період з другої половини 1960-х рр. до початку 1990-х рр. включно учений характеризував як тривалу фазу висновків та уроків з минулого через порушення новою генерацією, представники якої не були очевидцями Другої світової війни, питань, які протягом десятиліть замовчувалися попередніми поколіннями. Коли свідків тогочасних подій залишається усе менше, функцію носіїв пам'яті перебирають на себе речі – особисті фото, документи, предмети та розповіді, що передаються з покоління до покоління. Вони дозволяють до певної міри відтворити події минулого. Таким чином, колективну комунікативну пам'ять замінює пам'ять соціальна (культурна), фактографічні дослідження якої дають поштовх такому напрямку досліджень як історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей для відтворення історичних подій через вивчення біографій їхніх учасників. Дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих безвісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки сприяють знаходженню нової інформації про історію своїх предків, уможливають отримання достовірної інформації про долю того чи іншого родича, його місце перебування та рід занять під час війни. Зрозуміло, що відшукати колишні адреси, місця служби тощо доволі складно, однак існує значна вірогідність простежити, дослідити і задокументувати долю предків під час Другої світової війни.

В останні десятиліття, як доводить А. Борозняк, у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка почалася від об'єднання Німеччини. Процеси «забування», «виключення», «перемикання», «витіснення» та «подолання» колективної пам'яті розглядаються на основі аналізу історичних досліджень Рейху та дискусій щодо політики нацизму, які відбувались у країні з кінця 1940-х рр. до нині. Конфронтація держави з її минулим, пам'ять про геноцид, злочини проти людства, військові злочини та опрацювання цієї пам'яті має важливе значення для майбутнього співіснування нащадків злочинців та жертв. Прощення та порозуміння може відбуватись у такому кліматі, в якому жертви отримують дієве право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Однак разом з інтенсифікацією досліджень феномену історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті та дедалі більше цілеспрямованим її застосуванням як інструменту оздоровлення й консолідації суспільства у 80-90-х рр. ХХ ст. в європейських країнах формується інша інтенція – подолання минулого через його певну реабілітацію. У науковий обіг ФРН входить вислів «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого»). Як реакція на спробу новообраного канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму виникає ще один термін – *Geschichtspolitik* («історична політика»), що згодом набув негативного смислового забарвлення. Попри те, що ініціативу Г. Коля підтримали такі відомі фахівці, як М. Штюрмер, Е. Нольте, І. Фест, у цілому реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Що, однак, не стало на заваді поширенню такого напряму в розбудові державних політик пам'яті в деяких інших країнах, зокрема в регіоні Центрально-Східної та Південної Європи і пострадянських країн, де політика пам'яті застосовується не як засіб консолідації суспільства, а як запровадження політично вмотивованої інтерпретації історії.

У 2000-х рр. відомі польські фахівці, пов'язані з консервативним краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З. Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидії «фальсифікації та спотворенню історії» як у самій Польщі, так і за кодоном [14]. На відміну від Німеччини, у польському суспільстві подібний підхід отримав широку підтримку, а політика *historyczna* (калька з німецької) як похідна від політики декомунізації й очищення від тоталітарного минулого поширилася й у значній частині постсоціалістичних і пострадянських країн. Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники державної історичної політики (що істотно відрізняється, таким чином, від політики історичної пам'яті) обґрунтовують патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свобода слова, плюралізм) та професійної етики (об'єктивність) для солідарної відсічі ворожим інсинуаціям і провокаціям.

З іншого боку, політизація пам'яті, пов'язаної з подіями минулого століття, має під собою об'єктивний ґрунт. Як аргументовано доводять автори збірника «Пам'ять і влада в повоєнній Європі» (2002 р.) [15], в умовах холодної війни аналогічні події Другої світової війни (зокрема, Голокост) зазнавали у двох політико-ідеологічних таборах цілком різної комеморації залежно від політичного контексту. Після руйнації соціалістичного табору переформатування пам'яті про війну й повернення до історії активно

відбувалося з обох боків колишньої залізної завіси. Однак воно мало різні наслідки в країнах усталеної та молоді демократії. На відміну від країн Західної Європи, що пройшли період активного націстворення у XIX ст., потреби національного будівництва в країнах колишнього соцтабору вкрай актуалізували проблеми історичної пам'яті й не могли не призвести до політизації минулого, комуністичний етап якого, як не релевантний потребам націстворення, був підданий запереченню й забуттю, відповідно зросла роль апеляції до попередніх часів. «Історія в цьому регіоні виявилася знову мобілізована на службу патріотизму, національній єдності і цілям соціальної інтеграції. Таким чином, у країнах Центральної та Східної Європи на межі XX-XXI ст. виявилось можливим спостерігати ті явища “націоналізації історії”, які Захід пройшов у XIX ст.» [16, с. 472]. Минуле в країнах ЦСЄ було інструменталізоване в інтересах зовнішньої політики, особливо у відносинах із Заходом, в яких об'єктивно акцентувалися мотиви скоєної ним зради щодо цих країн. Отже, підвищений ступінь політизації минулого зумовлений не лише суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націстворчих процесів у країнах молоді демократії.

Разом з тим вірогідність і небезпека підміни зваженої й науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною» (Geschichtspolitik) нині, особливо в країнах з тоталітарним минулим, є доволі високою. Вона пов'язана не лише зі згаданою потребою в декомунізації колишніх комуністичних країн й їх боротьби з власною тоталітарною спадщиною, а й з ігноруванням частиною науковців-істориків принципового й класичного для memory studies розрізнення у способах й закономірностях функціонування й актуалізації в сучасному та формах впливу на нього різних видів пам'яті – історичної, соціально-культурної, комунікативної тощо. Свідоме чи не свідоме ототожнення історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті сприяє подальшій політизації історії та перетворення її з генератора знання на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Політично вмотивований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Істориків європейських країн об'єднала ідея свободи і справедливості у проведенні наукових досліджень. Зокрема, у 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (Appel de Blois), в якому наголошувалося: «Історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має права присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну

державну правду у ставленні минулого, юридичне нав'язування якої може призвести до важких наслідків – як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода» [17].

З іншого боку, ситуація розриву з минулим, яку, за П. Рікьором, нині переживає суспільство, призводить до того, що минуле доводиться відновлювати не через живу пам'ять, а через історичну реконструкцію. Робота пам'яті з відновлення минулого й вписування його в сучасне здійснюється за законами і потребами того ж сучасного [8]: «Різноманітні репрезентації різних подій минулого входять у сучасне завдяки постійно здійснюваній соціальними акторами роботі. Пам'ять співтовариств постійно реорганізовується відповідно до запитів сучасності. Відповідно і люди в межах інститутів ніколи не займаються механічною фіксацією і пасивною передачею минулого. Вони працюють з минулим і кожного разу знов (а часто і в новій медійній формі) репрезентують його для нових цілей, пов'язаних із сьогоденням і плануванням майбутнього» [16, с. 465]. Звідси випливає ще один важливий методологічний висновок: хоч би яким відстороненим і «об'єктивним» було минуле, воно так чи інакше деформується політичними потребами. І хоча «укладаючи історію в форму логічної оповіді про події минулого, історики використовують її як критичний інструмент регулювання, лікування і виправлення хворої пам'яті спільноти» [18, с. 477], політизація минулого поза межами історичної науки залишається його невід'ємним складником.

На сучасному етапі відомі представники *memory studies* Ф. Анкерсміт, А. та Я. Ассмани, Т. Бергер, Р. Козеллек, Х. Кеніг, П. Коннертон, Ш. Лінде, Б. Мрожек, Я. Мюллер, І. Нойманн, Й. Рюзен, Р. Траба, П. Хаттон, Дж. Херф, Т. Шнейдер та інші активно застосовують когнітивний потенціал меморіальних досліджень до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від регіональних проявів геноциду і девіації індивідуальної психіки до Голокосту й питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

Зокрема, у праці Ш. Лінде «Робота минулого» («*Working the Past*») переконливо показано, що будь-який соціальний інститут цілеспрямовано або стихійно використовує своєрідну «політику пам'яті» для формування відповідної ідентифікації його членів. Для того застосовуються два типи наративів пам'яті: «героїчний наратив» або наратив «батьків-засновників» і «парадигматичний наратив», наратив «пересічної людини», типового представника інституту. Обидва типи вкрай важливі для інституціоналізації нових членів спільноти, хоча провідна роль усе ж належить першому – історії героя-засновника та виникнення спільноти, її страждань і боротьби з труднощами і становить для неї ідентифікаційний ґрунт [19, р. 46-50]. Ш. Лінде цілком підставово пов'язує цей факт з міфологічними засадами будь-якої притаманної спільноті картини світу.

У зв'язку з цим доцільно згадати значення міфу й феномену сакрального для підтримки і самоідентифікації людських спільнот. Як доводять сучасні дослідники міфу, він «є не лише надбанням далекого історичного минулого. Він є інваріантною структурою, наскрізною для всіх історико-культурних епох. Міфологічне мислення, міфологічна свідомість присутні і сьогодні в усіх сферах людського буття у вигляді історично трансформованого “практичного” складника, завдяки якому здійснюється ретрансляція сенсів і цінностей (з наданням останнім сакрального характеру) і дія якого спрямована на переживання, що не потребує раціоналізації» [20, с. 68]. Міф розглядають як модель структури родової спільноти, функціонування і практичне відтворення якої спрямоване на підтримку родової часово-просторової єдності (Е. Дюркгайм, М. Еліаде, Л. Леві-Брюль), як механізм соціокультурної й психологічної інтеграції суспільства (Е. Дюркгайм, Б. Маліновський, А. Радкліфф-Браун), з його функціонуванням пов'язують відтворення соціального досвіду (Т. Гастер, Е. Дюркгайм, А. Кук, Г. Маррі, Д. Харріс, М. Хокарт). Як такий, «міф щільно пов'язаний з механізмом не лише ретрансляції, а й генерації сенсів і цінностей, з формуванням архетипіки позасвідомого» [20, с. 68]. Відтак як провідну виділяють сакрально-конститутивну функцію міфу, пов'язану з потребою регулярного повернення світу до його глибинного, «вихідного» стану, своєрідної «золотої доби», коли світ було впорядковано і він мав зразковий і взірцевий характер.

У міфологіях усіх народів світу виникнення або творення світу відбувається з первісного хаосу шляхом його впорядкування й структурування, мірою якого виникають і антропологічні змісти світобудови, а, отже, тотожний небуттю хаос стає буттям через його антропологічне насичення [21]. У роботах Е. Дюркгайма, школа якого справила визначальний вплив на *memory studies*, для позначення такого «належного», вихідного стану, що виник після структурування первісного хаосу, стану світу поза часом і простором, використовується запозичений у австралійських аборигенів термін «альчерінга». З плином часу належна, ідеальна структура світу, набута ним у процесі первісного сакрального структурування, погіршується. Акцією, якою ідеальна структура знову запроваджувалася в життя, жорстко впорядковане і ритмічне здійснення якої виправляло світ у згоді зі вкарбованим у міфі вихідним зразком та відбудовувало зв'язок часів – довічного (альчерінги), минулого і теперішнього, є ритуал. За словами М. Еліаде, «міф повертає людину в позачасову епоху, яка є, по суті, *illud tempus*, тобто “передсвітанковим” часом, або “райським”, тобто часом поза історією» [22, с. 41]. Відтак вихідний «героїчний наратив», що слугує ідентифікаційною основою для спільноти, потребує його практичного втілення в ритуалізації, під час якої відбувається пригадування й символічне програвання «точки відліку» (альчерінги) та ототожнення спільноти з нею. Тому, через виняткову значущість «точки відліку», «за вибір того моменту,

коли «все почалося», і за формування потрібного образу цього моменту часто йдуть жорстокі «війни пам'яті» [16, с. 466], що подеколи виходять далеко за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних непорозумінь. З іншого боку, сакрально-міфологічна природа «точки відліку» може використовуватись і практично використовується як потужний владний ресурс, за допомогою якого здійснюється нераціоналізовувана легітимація чинної влади як нащадка і послідовника «героя-засновника». Водночас легітимація політичного порядку з використанням ресурсу минулого може здійснюватися «від протилежного» – через вимогу радикального розриву з ним, виключення будь-якої можливості повторення чогось подібного. Таким чином, пам'ять становить ключовий елемент політичної культури.

Заразом, як зазначає Т. Бергер, взаємини політики та історичної пам'яті верифікувати складно, їх неможливо звести до маніпуляцій з нею та її використання в реалізації політичних інтересів. Вплив тут двобічний: пам'ять та інтереси взаємозалежні, і хоча політичні актори прагнуть впливати на процеси меморіалізації і забуття, формувати державну політику пам'яті в потрібному для них напрямі, вони водночас роблять це способами, визначеними політичною культурою і, зокрема, самою колективною пам'яттю. «Фокус на пам'яті може теоретично та емпірично збагатити існуючі аналітичні перспективи, привносячи в них розуміння основ державної ідентичності та мотивації осіб, які ухвалюють політичні рішення», – робить висновок Т. Бергер [15, р. 29], продовжуючи традиції динамічно-комунікативного підходу до колективної пам'яті, що сформувався ще наприкінці 1980-х рр. внаслідок широкої публічної дискусії з авторами збірки статей «Винайдення традицій» (під редакцією Е. Хобсбаума та Т. Рейнджера), які обстоювали виключно маніпулятивні використання колективної пам'яті та її необмежену пластичність. Опоненти ж наголошували на певній стійкості чинних моделей минулого та наявності в них резистентного потенціалу – стійкості до спроб їх маніпулятивного використання.

В останні роки світ побачила низка цікавих і значущих робіт Г. Болтон, К. Даасе, Е. Джелін, А. Ерль, С. Конрада, Й.-Х. Ліма, Н. Мазурович, Б. Молдена, С.Р. Сулейман, в яких розкриваються механізми й соціально-політичний інструментарій формування та трансформацій колективної пам'яті в добу глобалізації, взаємодії колективної пам'яті й інших структурних складників суспільного буття – від внутрішньої політики держав і поточних політичних рішень і дій до впливу національних політик пам'яті на сферу міжнародних відносин. Водночас у роботах зацентровано питання можливостей формування «глобальної пам'яті». Глобалізація стала серйозним викликом для memory studies, адже, з одного боку, у межах класичних теорій, що мали справу переважно з націями і конфесіями, ставлення до гіпотетичного феномену загальносвітової пам'яті є доволі скептичним – аж до ствердження того, що виникла транспарентність культурних кордонів тягне за собою анігіляцію будь-

якої локальної пам'яті й настання «епохи загального презентизму», за якого минуле розмивається у віддзеркаленнях сучасного. Одним з найбільш відомих і шанованих скептиків в оцінці впливу глобалізаційних процесів на функціонування колективної пам'яті є Я. Ассман. З іншого боку, опоненти «меморіальних скептиків» – прибічники «глобальної пам'яті» апелюють до реальних фактів постійного впливу глобалізаційних процесів на обговорення проблем колективної пам'яті, її змін у бік розмивання її локальних меж і зростання транспарентності національних і групових дискурсів пам'яті під впливом розвитку телекомунікацій і цифрових медіа (медіатизації пам'яті) та зростаючої мобільності населення. «Цю спільну еволюцію технології і пам'яті нині часто описують за допомогою поняття «емергентності», маючи на увазі процес, який розгортається за межами агентності й контролю за абсолютно непередбачуваними траєкторіями» [23, с. 4].

Вихід дискусій про пам'ять за межі державно-національних просторів призвів до того, що до їх темпорального виміру як зв'язку між поколіннями одного простору дедалі більше додається вимір просторовий, що постає як глобальний контекст: «...тепер кожна нація, що конструює образ свого минулого, робить це «на очах» інших націй, в контексті світового дискурсивного простору. Безпосередньо в життя цю політику на національному рівні проводять різні комісії з «істини і примирення», інститути національної пам'яті тощо» [16, с. 468]. Водночас виникнення глобальної аудиторії, об'єднаної загальною моральною свідомістю, здійснює істотний вплив на інтерпретацію історичних подій, що піддаються переоцінці та перевизначенню із загальнолюдських позицій. У сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. У центрі цього консенсусу перебуває Голокост, який перетворився на модель для побудови наративів травматичної ідентичності в загальносвітовому масштабі. Глобальна етична система, стрижнем якої стали Голокост і Загальна декларація прав людини, нині претендує на статус універсального критерію оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного контексту. Натомість провідні для спільнот упродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвності («жертвального націоналізму» – термін Йе-Хьюна Ліма) та його проекція в середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності. Відтак зростає присутність проблематики *memory studies* у практиці досліджень міжнародних відносин.

Попри вихід історичної пам'яті на глобальні обшири серйозно й науково розроблювана тематика місця історичної пам'яті та історичної травми в націєтворчих процесах теж не втратила актуальності до нині, перейшовши на прикладний рівень досліджень форм, способів і методів її цілеспрямованого

використання як інструменту національної консолідації. О. Васильєв розкриває механізми підтримки національної єдності й доводить, що відчуття спільної ідентичності «підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, що відтворюють спільне сакральне минуле. У центрі того, що дане співтовариство вважає сакральним, розташовується колективне уявне минуле. Серед подій цього минулого особливо виділяються події, пов'язані з міфом про походження. Саме регулярне ритуальне відтворення подій, що конституують спільне походження групи, є найбільш важливим способом підтримки її єдності» [24, с. 56-57]. Висловлювані в річищі меморіальних досліджень ідеї щодо ролі місць пам'яті, колективних дійств (ритуалів), спільної символіки, заснованої на актуалізації історичної пам'яті, її тріумфально-героїчних й травматично-трагічних аспектах, було плідно й цілеспрямовано використано в процесі формування наднаціональної ідентичності громадян країн-членів ЄС.

Важливу методологічну значущість, особливо для транзитивних суспільств, мав вихід у світ у 2012 р. колективної роботи «Пам'ять і політичні зміни» під редакцією А. Ассман та Л. Шорт, присвяченої проблемам функціонування колективної пам'яті в суспільствах, що зазнають демократичного транзиту та постають перед необхідністю національної інтеграції й консолідації. Автори збірника солідарні в ствердженні особливої ролі колективної пам'яті в цих процесах і наголошують на тому, що вона як важливий засіб суспільних змін, може слугувати як знаряддя ефективної консолідації, так і провокативним чинником конфліктів. Як інструмент консолідації й національного примирення політика пам'яті має включати в себе адаптацію протилежних спогадів різних груп про одні й ті самі події, гармонізацію відмінного ставлення до травматичного минулого різних соціальних (етнічних, релігійних, вікових тощо) груп населення.

У цьому контексті автори виділяють кілька методологічних принципів [16, с. 474-475]. По-перше, констатовано, що колективна пам'ять вирізняється мінливістю й рухливістю, її зміст ніколи не визначено остаточно і він може перевизначатися в нових актах пригадування й забуття. По-друге, суспільство має справу не з «об'єктивним минулим» як таким, а з його репрезентаціями, що функціонують у певних культурних межах. «Колективні спогади створюються за допомогою медіатизованих репрезентацій минулого, що передбачають відбір, певне аранжування, нові описи подій і спрощення; відбувається як навмисне, так і, ймовірно, ненавмисне включення і виключення тієї чи іншої інформації» [25, р. 3-4]. По-третє, різномірні спогади можуть існувати гармонізовано або ж конфліктувати між собою як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Четвертий принцип стосується зв'язку пам'яті й забуття, які взаємопов'язані й однаково селективні. Кожен акт пригадування супроводжується частковим забуттям і навпаки. А, отже, суспільство не обирає, пам'ятати чи забути, вибір здійснюється лише між тим, які події травматичного

минулого обговорюватимуться на поточному етапі, а які тимчасово й свідомо замовчуватимуться. Нарешті п'ятий принцип полягає в тому, що пам'ять і забуття як елементи цілеспрямованої політики пам'яті, метою якої є національна консолідація, повинні бути пов'язані з певними акторами соціального простору, що перебувають у певних культурних, політичних, інституційних і соціальних межах.

Остання теза, однак, входить у суперечність з висновками авторитетного в галузі досліджень культурної травми і травматичної пам'яті засновника «сильної програми» культурсоціології – сучасного наукового напрямку, що активно розвивається, Дж. Александера. На його думку, проблематичним є узгодження і знаходження компромісу між наполегливими вимогами жертв визнати реальність травматичних подій і переживань і запереченнями цих подій «злочинцями і їх консервативними прихильниками, які наполягають на тому, щоб дивитися в майбутнє і забути про минуле» [26, с. 15]. Підкріплюючи свої висновки, автор цитує рукопис Е. Джелін і С. Кауфман – керівників масштабного проекту «Пам'ять і наративність», в якому брала участь команда дослідників з різних країн Південної Америки. «Спроби увічнити пам'ять жертв репресій уявляються спробами відновити об'єктивну реальність жорстоких подій, відокремити їх від неусвідомлюваних спотворень пам'яті: “пам'ятники, музеї та меморіали є спробами зробити заяви і твердження, щоб [створити] щось матеріальне, що володіє політичним, колективним, громадським змістом, [і] якість фізичне нагадування про повне конфліктів політичне минуле”» [26, с. 15]. І заперечення таких подій їх виконавцями та мовчазними співучасниками і спостерігачами «не працюють», оскільки травматичні події були реальністю. Отже, й узгодження неможливе: для «відпрацювання» травми минулого вона має бути повернена в сучасне через зміну дискурсивної форми існування на увіковічення (меморіалізацію і коммеморацію) без огляду на заперечення якоїсь групи. «Мірою того як зникає піднесений дискурс травми, що володіє потужним впливом, її «уроки» об'єктивуються в пам'ятниках, музеях і збірках історичних артефактів. Нова колективна ідентичність закоріниться в сакральних місцях і впорядкується за допомогою ритуальних процедур» [26, с. 33]. Лише об'єктивація травми шляхом її матеріально-символічного увіковічення відкриває шлях до моральної відповідальності й суспільної консолідації.

Менш активно, ніж в країнах Західної та Центрально-Східної Європи й США розвивається вивчення історичної пам'яті в пострадянських країнах. Серед провідних фахівців цього напрямку в Росії, крім уже згаданих А. Борозняка, О. Васильєва, можна назвати, Б. Ілізарова, Л. Репіну, І. Савельєву, А. Полетаєва. У цілому ж проблематика історичної пам'яті як об'єкту наукової уваги, тим більше у зв'язку з осмисленням історичної провини на пострадянському просторі й особливо у Росії не знайшла належного поширення, як зазначають самі російські науковці Є. Ростовцев та Д. Сосницький [27].

В Україні проблематикою історичної пам'яті плідно займаються В. Артюх, Л. Буряк, В. Вашкевич, В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, А. Кудряченко, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Ткаченко, О. Трегуб, В. Солдатенко, Ю. Шаповал та інші історики, філософи, соціологи, політологи. Інститутом історії України, Інститутом політичних і етнопонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, Інститутом всесвітньої історії зроблено значний внесок у дослідження історичної пам'яті. Український інститут національної пам'яті, створений за зразком подібної установи у Польщі, відіграє важливу роль у здійсненні досліджень, присвячених політиці пам'яті. Серед його доробку низка монографічних праць, збірників наукових праць, зокрема й збірник «Національна та історична пам'ять» [28].

Серед різних напрямів меморіальних досліджень особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликають дослідження інструментальних можливостей політики пам'яті й використання державних і недержавних засобів з метою впливу на актуалізацію колективної пам'яті в напрямі посилення її конструктивного потенціалу в досягненні суспільної злагоди. Це зумовлено великим потенціалом політики пам'яті як інструменту формування й підтримки національної єдності й суспільної консолідації. Як висновує Ю. Шаповал: «Не підлягає сумніву, що пам'ять – це таки ефективний важіль. Є лише одне застереження: пам'ять спроможна бути такою за наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й принципового консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують політичні пристрасті, репрезентація минулого здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю» [29, с. 5]. Державна політика пам'яті, коли вона заснована на об'єктивному науковому аналізі, може бути застосована як ефективний засіб формування сучасної національної ідентифікації. Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення виваженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. Це й створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музика) для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи в суспільстві, відродження й підтримка національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на комеморацію знакових подій і постатей (свята та дні пам'яті, героїзація певних історичних осіб та ритуали їх вшанування, державна і патріотична символіка тощо).

Підсумовуючи викладений матеріал щодо еволюції проблематики історичної й колективної пам'яті та розвитку меморіальних досліджень, варто зазначити наступне.

Наприкінці минулого століття memory studies перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання.

Загальноновизнаним здобутком меморіальних досліджень є констатація факту селективного характеру колективної пам'яті: робота пам'яті з відновлення минулого й вписування його в сучасне здійснюється за законами і потребами сучасного. Отже, політизація минулого поза межами історичної науки залишається невід'ємним складником його функціонування в сучасному.

Крім того, підвищений ступінь політизації минулого в транзитивних суспільствах зумовлений не тільки і не стільки суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націєтворчих процесів у країнах молодого демократії.

У таких умовах підвищується й небезпека підміни зваженої й науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною», що пов'язане, крім іншого, ще й з ігноруванням частиною науковців-істориків принципового й класичного для memory studies розрізнення у способах й закономірностях функціонування й актуалізації в сучасному та формах впливу на нього різних видів пам'яті – історичної, соціально-культурної, комунікативної тощо. Ототожнення історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті сприяє подальшій політизації історії та перетворення її з генератора знання на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Найбільш гострі «війни пам'яті» розгортаються навколо вихідного «героїчного нарративу», що слугує ідентифікаційною основою для спільноти, і пов'язаної з ним «точки відліку», того моменту, коли «все почалося», і за формування потрібного образу цього моменту. Сакральна-міфологічна природа «точки відліку» практично використовується як потужний владний ресурс, за допомогою якого здійснюється нераціоналізовувана легітимація чинної влади як нащадка і послідовника «героя-засновника». Водночас легітимація політичного порядку з використанням ресурсу минулого може здійснюватися «від протилежного» – через вимогу радикального розриву з ним, виключення будь-якої можливості повторення чогось подібного.

В умовах глобалізації війни пам'яті виходять за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин.

Водночас у сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Глобальна етична система, стрижнем якої стали Голокост і Загальна декларація прав людини, нині претендує на статус універсального критерію оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного

контексту. Натомість провідні для спільнот упродовж тривалого історичного часу наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності.

Список використаних джерел та літератури

1. Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.info/statii/2006/renan_naci.php
2. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія / Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського; пер. Ю. Бадзьо [та ін.]; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 197-210.
3. Зенкин С. Морис Хальбвакс и современные гуманитарные науки // Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое изд-во, 2007. – С. 7-28.
4. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое изд-во, 2007. – 348 с.
5. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа: сборник. 2-е, испр. и расшир. изд. – М.: Новое лит. обозрение, 2005. – 800 с.
6. Halbwachs M. La memoire collective / Nouvelle edition revue et augmentee. – Paris: Albin Michel, 1997. – 304 p.
7. Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М. Франция-Память. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999. – 325 с.
8. Рикёр П. Память, история, забвение. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
9. Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
10. Ассман А. Рефреймируя память. Между индивидуальными и коллективными формами конструирования прошлого // Гефтер. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gefeter.ru/archive/11839>
11. Борозняк А.И. Искушение. Нужен ли России германский опыт преодоления тоталитарного прошлого? – М.: Независимое изд-во ПИК, 1999. – 288 с.
12. Борозняк А.И. Историки ФРГ о нацизме // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1. – С. 62-74.
13. Борозняк А.И. Прошлое, которое не уходит. Очерки истории и историографии Германии XX века. – Екатеринбург: Уральск. межрегион. ин-т обществ. наук, 2004. – 329 с.
14. Траба Р. Польские споры об истории в XXI веке // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2009. – № 3-4 (46). – С. 43-65.
15. Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed. J.-W. Muller. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 288 p.
16. Васильев А. Memory Studies: единство парадигмы — многообразие объектов (обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. – 2012. – Вып. 117. – С. 461-480.
17. Appel de Blois. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://fr.wikipedia.org/wiki/Appel_de_Blois.
18. Paul Ricoeur. La mémoire, l'histoire, l'oubli. – P.: Seuil, L'ordre philosophique, 2000. – 676 p. / Рецензія В. Фесенко // Дух і літера. – 2000. – № 7-8. – С. 477-479.
19. Linde Ch. Working the past: Narrative and Institutional Memory. – N.Y.: Oxford University Press, 2009. – 249 p.

20. Метельова Т.О. Реактуалізація міфологічного мислення як складник модернізаційних процесів // «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Зб. наук. праць / За заг. ред. д.філол.н., проф. Рудякова П.М. // ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Вид-во «Фенікс», 2015. – С. 63-72.
21. Метельова Т.О. Світоглядно-антропологічна основа космогонічних міфів народів світу // Мультиверсум. – 2002. – Вип. 31. – С. 140-150.
22. Элиаде М. Аспекты мифа / пер. с фр. В.П. Большакова. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 209 с.
23. Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories / Eds. A. Assmann, S. Conrad. – Basingstoke; N.Y.: Palgrave Macmillan, 2010. – 252 p.
24. Васильев А. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия // Фундаментальные проблемы культурологи: Сб. ст. по материалам конгресса / Отв. ред. Д.Л. Спивак. – М.: Новый хронограф: Эйдос. – Т.6: Культурное наследие: От прошлого к будущему. – 2009. – С. 56-57.
25. Memory and Political Change / Eds. A. Assmann, L. Shortt. – Basingstoke; N.Y.: Palgrave Macmillan, 2012. – 223 p.
26. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность // Социологический журнал. – 2012. – № 3. – С. 5-40.
27. Ростовцев Е.А., Сосницкий Д.А. Направления исследований исторической памяти в России // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2014. – Сер. 2. – Вып 2. – С. 106-126.
28. Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць / Гол. ред. Солдатенко В.Ф.; заст. гол. ред. Кривошея В.В., Веденєєв В.В.; відп. секр. Воляннюк О.Я. Український інститут національної пам'яті. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 293 с.
29. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К.: ІПЕНД, 2013. – 600 с.

Метелёва Т.А., Солошенко В.В. Теоретические и методологические основы политики памяти в мировом контексте: история и современность.

Статья представляет собой аналитический обзор эволюции проблематики исторической и коллективной памяти и развития мемориальных исследований. Анализ научных достижений в области мемориальных исследований обнаружил неустранимо селективный характер коллективной памяти, при котором ее работа по восстановлению прошлого осуществляется по законам современности и в соответствии с ее потребностями. Таким образом, политизация прошлого является неотъемлемой частью его функционирования в нынешнем. В странах молодой демократии повышение степени политизации прошлого обусловлено еще и логикой развертывания процессов формирования наций. Выявлено, что сакрально-мифологическая природа «героического нарратива», служащего идентификационной основой для сообщества, и связанной с ним «точки отсчета», того момента, когда «все началось» вызывает развертывание вокруг них «войн памяти». В условиях глобализации «войны памяти» выходят за национальные границы и превращаются в фактор межгосударственных отношений. Установлено, что в современном мире в области политики памяти уже сформирован глобальный консенсус, в основе которого – принципы универсальности прав человека, свободы и демократии. Последнее обуславливает изменение господствующих ранее нарративов памяти, основанных на образах побед и триумфов, нарративами исторической травмы и жертвенности.

Ключевые слова: мемориальные исследования, коллективная память, политика памяти, культурная травма, идентичность.

Metelyova T., Soloshenko V. Theoretical and Methodological Foundations of the Memory Policy in the Global Context: History and Modernity.

The article is an analytical review of the evolution of historical and collective memory issues and of the development of memory studies. The analysis of the scientific achievements in the field of memory studies has revealed the ineffably selective nature of collective memory, in which its work for restoration of the Past is carried out according to the laws and needs of the Modernity. Thus, the politicization of the Past is an integral part of its functioning in the Present. In the countries of young democracy the increase of the degree of politicization of the Past is also determined by the logic of the nation-building processes. It was revealed that sacred and mythological nature of the “heroic narrative” is serving as the identification basis for the community and the “reference point” is associated with it. That is why very often the moment when “everything began” causes the deployment of “wars of memory” around them. In the context of globalization the “war of memory” goes beyond national borders and turns into a factor of interstate relations. It is found that in the modern world in the field of memory politics a global consensus has already been formed, and it is based on the principles of the universality of human rights, freedom and democracy. This causes a change in the earlier memory narratives, which were based on images of victories and triumphs, by the narratives of historical trauma and sacrifice.

Keywords: memorial research, collective memory, memory policy, cultural trauma, identity.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94(1-11:“1248/1250-1260”)

Филиппов А.А.

ГОСУДАРСТВА КРЕСТОНОСЦЕВ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВА ПЕРВЫХ МАМЛЮКОВ (1248/1250-1260 гг.)

В статье рассматривается трансформация внешней политики Египта в отношении государств крестоносцев в начальный период правления мамлюков. В силу ряда причин данная политика до прихода к власти аз-Захира Бейбарса (1260-1277 гг.) рассматривается в научных работах фрагментарно (это связано, прежде всего, со спецификой источников, а также невысоким интересом мировой науки к, казалось бы, незначительным событиям, имеющим исключительно региональное измерение). Целью статьи является определение причин и характера данной трансформации. Объектом статьи является внешняя политика первых мамлюков до прихода к власти аз-Захира Бейбарса. Монгольское вторжение, предыдущая попытка Людовика IX атаковать Каир, а также конфликт между Венецией и Генуей привели к принятию мамлюками решения о необходимости полного уничтожения государств крестоносцев на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: мамлюки, государства крестоносцев, внешняя политика мамлюков, Война Св. Саввы.

Мамлюкский период является ключевой эпохой в истории мусульманского Египта и характерен доминированием тюрок в политической сфере. В русскоязычной историографии принято определять его хронологические рамки 1250-1517 гг. [1, с. 271]. Первая дата связана с проникновением мамлюков в высшие эшелоны власти (соправление с последним египетским Аййубидом), вторая дата – с завоеванием Египта Османской империей и прекращением существования независимого мамлюкского государства. В настоящей статье нижняя граница сдвинута до 1248 г., когда мамлюкские эмиры вынуждены были практически самостоятельно отражать крестовый поход Людовика IX (1226-1270 гг.). Институционально мамлюкский период продолжался до начала XIX в., став самым продолжительным периодом в истории мусульманского Египта.

Казалось бы, политическая история этого периода изучена в достаточной степени. Тем не менее, многие аспекты политического развития, включая и внешнюю политику, особенно на хронологически небольших (до 10-15 лет) периодах не в полной мере освещаются историками. Это справедливо и по отношению к изучению внешней политики первых мамлюков. Сама политическая история этого периода до сих пор восстановлена не в полной мере. Это связано, прежде всего, со спецификой источников (как правило, они

написаны позднее и излагают события в соответствии с определенной концепцией), а также невысоким интересом мировой науки к, казалось бы, мелким событиям, имеющим исключительно региональное измерение.

Изучая, например, отношения мамлюков и крестоносцев, исследователи начинают с анализа походов аз-Захира Бейбарса (1260-1277 гг.). Однако, как будет показано в настоящей работе, стратегия мамлюкского государства по отношению к христианским государствам в Палестине была заложена до прихода аз-Захира Бейбарса к власти. Более того, эта стратегия коренным образом отличалась от стратегии Аййубидского периода.

В качестве источников для написания настоящей работы были использованы следующие исторические хроники: «Сливки мысли в истории хиджры» («Zubdat al-Fikra fī Ta'ṡīkh al-Hijra») Бейбарса аль-Мансури ан-Насири (ум. 1325) [2]; «Книга путей для познания государств маликов» («Kitāb al-Sulūk li-ma'rifat duwal al-mulūk») Ахмада Ибн Али аль-Макризи (1364-1442 гг.) [3], а также «Хроники Иерусалимского королевства» («Regesta Regni Hierosolymitani») [4].

«Сливки мысли...» завершают изложение 709 г.х. (1309/1310 гг.), «Книга путей...» завершает изложение 844 г.х. (1440/1441 гг.), а «Хроники ...» – 1291 г., то есть, годом полного уничтожения христианских государств в Палестине.

Особый интерес представляют «Сливки мысли...», так как они написаны представителем высшей бахритской элиты, наибо́м султана Бейбарсом, аль-Мансури ан-Насири. Он принадлежал к числу мамлюков аль-Мансура Калауна, султана в 1279-1290 гг., и выражал в своем сочинении видение мамлюкской элиты по отношению к событиям раннебахритского периода [5, р. XV].

Хронологические рамки работы охватывают период с 1248/1250 г. по 1260 г., то есть, от завершения крестового похода Людовика IX и прихода мамлюков к власти в Египте до битвы при Айн-Джалуте и прихода к власти аз-Захира Бейбарса. Выбор хронологических рамок обусловлен тем, что в этот период проходило становление мамлюкского государства, в том числе, и его основных государственных институтов (которые могли быть унаследованы без изменений с предыдущего, Аййубидского, периода; быть трансформированы или быть совершенно новыми, отражающими специфику мамлюков как социальной группы).

Исходная ситуация

На начало 1248 г. в непосредственной близости от Египта существовали следующие государства крестоносцев: княжество Антиохия со столицей в Антиохии; графство Триполи, которым правил князь Антиохии (причем территория графства была отделена от территории княжества мусульманским анклавом) [6, р. 459], Иерусалимское королевство, а также Кипрское королевство. Помимо государств, важное военно-политическое значение имели Орден – госпитальеры, тамплиеры, а также Тевтонский орден [7].

В период до прихода к власти аль-Музаффара Кутуза (1259-1260 гг.) государства крестоносцев не упоминаются в «Сливках мысли», хотя регулярно встречаются на страницах других используемых в настоящей статье источниках. Примечательно, что они не названы автором «Сливок мысли» даже при характеристике политического положения, сложившегося в регионе после смерти Бату-хана (Батыея) и накануне начала крупного военного похода Хулагу [2].

Важно и то, что во время распрей между мамлюками аль-Бахри и маликом аль-Муиззом, если судить по тексту Бейбарса аль-Мансури, ни одна из сторон не сделала попыток обратиться к государствам крестоносцев. Кроме того, существование этих государств не воспринималось как угроза во время правления малолетних маликов (аль-Ашрафа Мусы и аль-Мансура Нур ад-Дина). Причем именно их неспособность возглавить войско против малика в Дамаске ан-Насира (в первом случае) и нашествия Хулагу (во втором) послужило декларируемой причиной их отстранения от власти [2; 3].

Впервые в рассматриваемый период (1248/1250-1260 гг.) государства крестоносцев упоминаются в «Сливках мысли» в 658 г.х. (1260 г.) в связи с походом Хулагу в Сирию и готовящимся походом в Египет. Согласно Бейбарсу аль-Мансури, послы франков прибыли к Китбуге-нойну после взятия им Дамаска, уstraшенные, чтобы монголы не двинулись на их страны, то есть, об альянсе между монголами и крестоносцами речи, как явствует из текста «Сливок мысли», пока не шло. Более того, из страха перед монголами крестоносцы начали укреплять свои крепости [2].

Фактически, если верить автору «Сливок мысли», государства крестоносцев отсутствовали как в повестке внешней политики первых мамлюков, так и в геополитическом осмыслении региона. Безусловно, такой подход к отражению этого вопроса во многом был обусловлен особой исторической концепцией, которой следовал автор «Сливок мысли» [2]. Последняя заключалась в рассмотрении всемирной истории как борьбы ислама, представленного, прежде всего, принявшими ислам тюрками, против безбожников, представленных, прежде всего, угнетавшими их монголами.

Бейбарс аль-Мансури впервые упоминает «франков» в 653 г.х. (1255/1256 гг.) в контексте событий в Магрибе, когда тамошние правители направились в аль-Андалус для борьбы с ними. Это упоминание укладывается в его видение исторического процесса как борьбы исламского мира против грозного немусульманского противника (в случае с Египтом – монголы, в случае с Магрибом – христиане) [2].

Аль-Макризи дает больше информации о взаимодействии первых мамлюков с крестоносцами, пусть даже и не с представителями их государств на Ближнем Востоке. Приход к власти мамлюков (в лице Шаджарат ад-Дурр) пришелся на момент катастрофического завершения Седьмого крестового похода французского короля Людовика IX, вынужденного вести переговоры о

капитуляції. Аль-Макризи називає французького короля стандартним для мамлюкських джерел терміном *ḡidāfarans* (*Roi de France*) [3, р. 460]. Дуже важливо, що Аль-Макризи продовжує тему участі короля Франції в Хрестових походах, згадує наступне – Восьмий хрестовий похід 1270 г. в Туніс [3, р. 460], а також про його результати [3, р. 462]. Бейбарс аль-Мансури згадує ж про хрестовий похід в Туніс, але без зв'язу з попереднім Сьомим хрестовим походом (668 г.х.) [2].

Інтересно також, що автор «Книги шляхів пізнання...» нічого не згадує про дії, котрі здійснив у Аху Людовик IX розвернувши проти сирійських Аййубидів, що було в інтересах єгипетських мамлюків [8, р. 81]. Вероятно, саме роздумами цього союзу і пояснюється, що мамлюки звільнили (хоча і за викуп) всіх полонених хрестоносців, включаючи і тих, хто був полонений в часи правління маликів аль-Аділя (1200-1218 гг.) (ми ідентифікували згаданого Аль-Макризи малика аль-Аділя як аль-Аділя Ахмада ібн Аййуба, а не правившого в 1238-1240 гг. малика аль-Аділя Абу Бахра Ібн Мухаммада. Це зроблено, виходячи з перерахування маликів в тексті – аль-Аділь, аль-Каміль і ас-Саліх, тобто, по-видимому, в порядку правління, хоча, звичайно, давність правління аль-Аділя Ахмада ібн Аййуба від описуваних подій вкрай не гарантує наявності великої кількості залишених полонених, захоплених при його правлінні. – А.Ф.), аль-Каміля (1218-1238 гг.) і ас-Саліха (1240-1249 гг.). Усього, за даними Аль-Макризи, було викуплено, включаючи і людей самого Людовика IX, 12,110 осіб. [3, р. 460].

Ні арабські (Бейбарс аль-Мансури, Аль-Макризи), ні західні [4, р. 315; 8] джерела не містять прямих свідчень про певну угоду між Людовиком IX і мамлюками, котра була б укладена при його звільненні і направлена проти інших мусульманських держав. Однак наступні події дозволяють передбачати з високою ймовірністю наявність такої угоди (дослідник М. Кюлер вважає, що Людовик IX уклав таку угоду, але не виконав її до кінця (Köhler M. *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East*. – Leiden: Brill, 2013. – 368 p. – P. 272), а Д. Рішар розглядає таку угоду як факт (Richard J. *The Crusades*. с. 1071-с. 1291. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 536 p. – P. 486). Король не повернувся до Франції (хоча частина його двору підштовпувала його до цього ввиду загострюваних стосунків з Англією і розгораючого повстання пастушків), а залишився в Аху, звідки вів війну з сирійськими Аййубідами. Безумовно, така війна була в інтересах тільки тих, хто прийшов до влади мамлюків, постійно очікуваних вторгнення від своїх сирійських супротивників.

Мамлюкський Єгипет, Аййубідська Сирія і держави хрестоносців

Згідно мирної угоди, укладеної між Людовиком IX і мусульманами в травні 1252 г. (початок 650 г.х.) [5, р. 315], ряд пунктів отошел мусульманам: Газара (*Gazara, Gezer, Mont Gizar, Tall al-Jazar*), Гібелін (Елефперополь/Бейт Гуврін/Бейт-Джібрін) (*Gibilino*), Грандигеріно (Гран-

Герен) (Grandigerino), Дарон (Daron) – крепость около г. Газы. Проблема заключалась в том, что эти земли были заняты «султаном Халеба вместе с египетским войском», так как ситуация с передачей власти в Египте была неясна. Впоследствии вопрос о принадлежности этих территорий стал одним из предметов конфликта между египетскими мамлюками и маликом в аш-Шаме ан-Насиром.

Также по сведениям аль-Макризи, часть эмиров малика в Дамаске ан-Насира, отступая после его поражения от малика аль-Муизза в 648 г.х. [3, р. 469], ударили по «христианскому коридору» (по-видимому, речь идет о полосе территории, соединявшей Иерусалим с морем, которая была передана крестоносцам в соответствии с Яффским договором 1229 г. подписанным императором Фридрихом II и маликом аль-Камилем [9, р. 443-447]. – А.Ф.).

Не обошли мамлюки своим вниманием и Александрию, которая помимо своего важного торгового значения воспринималась, по-видимому, как потенциальное место высадки в случае очередного Крестового похода. В 652 г.х. (1254/1255 гг.) малик аль-Муизз Айбек вернул гавани Александрии в султанский хасс, как это и было прежде [2]. Такие же сведения передает и аль-Макризи, но уточняет, что это было сделано после окончательного разгрома группировки Фарис ад-Дин Актая [3, р. 484]. И в последующие годы египетские правители уделяли достаточно большое внимание Александрийским гаваням.

После поражения Фарис ад-Дин Актая в борьбе с маликом аль-Муиззом Айбеком, мамлюки аль-Бахри бежали в Газу, где предложили свою службу малику ан-Насиру, а затем, двигаясь к нему в Дамаск, грабили прибрежные территории крестоносцев [3, р. 484].

Тем не менее, по договору, который аль-Муизз Айбек заключил с ан-Насиром при посредничестве посланника халифа, шейха аль-Бадирай, все земли до реки Иордан, включая Газу, Иерусалим, Наблус и всё побережье, закреплялись за Египтом [3, р. 479], что автоматически превращало государства крестоносцев, граничившие с этими территориями, в значимый фактор внешней политики Египта. Тем не менее, территориальные вопросы при аль-Муиззе Айбеке урегулированы не были, так как малик ан-Насир требовал прибрежные территории в качестве икты для присоединившихся к нему мамлюков аль-Бахри. Сирийский малик аргументировал свои претензии тем, что «он их взял на побережье ради аль-Бахрия» [3, р. 485], то есть, договор крестоносцы заключали с ним (это и подтверждает текст «Хроник...»), по-видимому, считая его законным наследником Аййубидов.

Только после этого в 652 г.х. (1254/1255 гг.) аль-Муизз смог заключить перемирие на чуть более, чем на десять с половиной лет с «франками из Акки», то есть, с Иерусалимским королевством [3, р. 485]. Скорее всего (если аль-Макризи сознательно не нарушил хронологию изложения или по какой-то причине сообщил недостоверные сведения), этот договор был заключен после

3 шаабана 652 г.х., то есть, после 23 сентября 1254 г., когда Людовик IX уже находился во Франции (король покинул Палестину 24 апреля 1254 г.). Более того, король Франции в арабских источниках последовательно называется «ридафаранс». Используемый термин в оригинале – «господа Акки» – позволяет однозначно идентифицировать данный договор как договор с Иерусалимским королевством.

Итальянский фактор

«Хроники...» не упоминают прямо это перемирие, но содержат крайне важную информацию об отношениях маликов аль-Муизза и ан-Насира с венецианцами. Согласно тексту источника, соглашение (pactum) с венецианцами осенью-зимой 1254 г. заключил малик ан-Насир [4, р. 321], а в ноябре этого же года обширные привилегии венецианцам предоставил малик аль-Муизз Айбек [4, р. 322]. В декабре 1258 г. малик аль-Муизз Айбек обещал венецианскому послу Габриэлю Тревизскому удовлетворять поступающие от него прошения [4, р. 333].

Венецианцы играли важную роль в политических процессах на Ближнем Востоке. Помимо своих торговых интересов, они преследовали и политические цели. В рассматриваемый период в Италии активизировалась борьба между гибеллинами и гвельфами, поддерживавшими внука императора Фридриха II Гогенштауфена Конрадина. Последний под именем Конрада III с 1254 г. был номинальным королем Иерусалимского королевства. Регентшей до 1261 г. была королева-консорт и регент Кипрского королевства Плезанция Антиохийская [10, р. 289]. Еще одним претендентом выступал сын Плезанции, малолетний король Гуго II Лузиньян (1252-1267 гг.). Генуэзцы были склонны поддержать Конрадина, в то время как венецианцы поддерживали Плезанцию Антиохийскую [10, р. 291]. Эта борьба была своего рода отражением борьбы в Италии. В 1256 г. Венеция оказала активную поддержку папскому крестовому походу против сеньора Вероны, Падуи и Виченцы Эццелино да Романо, одного из лидеров гибеллинов [11, р. 176].

С 1255/1256 г. между Венецией и Генуей вспыхнула настоящая война в Палестине, получившая название Войны Св. Саввы. Открытую поддержку Генуе оказали Тир, возглавляемый Филиппом де Монфором (фактически восставшим против Иерусалимского королевства) и Орден госпитальеров. Союзником генуэзцев на некоторое время стал и Арсуф [10, р. 331]. На сторону венецианцев склонилась Антиохия [10, р. 333], хотя сеньор Джебейла из генуэзского рода Эмбриако выступил на стороне генуэзцев (впоследствии, конфликт между Генуей и Венецией был интегрирован в еще более масштабный конфликт – между Золотой Ордой (поддерживаемой Венецией и мамлюками) и Ильханидами (поддерживаемыми Генуей). – А.Ф.).

Монгольская угроза

После заключения мира между ан-Насиром и аль-Муиззом при посредничестве представителя халифа, шейха аль-Бадираи, крестоносцы

исчезают из поля зрения авторов мамлюкских хроник [2; 3]. По-видимому, как самостоятельная сила – вне альянсов с тем или иным региональным правителем – они все же не рассматривались.

Более того, во время перехода власти после убийства аль-Муизза к его сыну аль-Мансуру, а затем и к малику аль-Музаффару Кутузу, различные группировки и особы пытались обращаться за помощью либо к малику ан-Насиру в аш-Шаме, либо к малику аль-Мугису в Караке, но не к государствам крестоносцев [3, р. 493, 495, 496, 500].

Ситуация начала изменяться после захвата монголами Дамаска в начале 1260 г. и первых набегов до границ Египта (Газа, Бейт Джибрин, Хеврон) [3, р. 512]. Аль-Макризи отмечает, что христиане Дамаска стали «вести себя высокомерно по отношению к мусульманам» [3, р. 512]. Во многом это объяснялось тем, что наибом Хулагу в Дамаске был оставлен Китбуга-нойон, христианин, и, вероятно, готовившийся к походу на Египет (вскоре назначен наибом в Халебе). И Халеб, и Дамаск были захвачены при непосредственном участии антиохийских и армянских войск, что, естественно, вызвало соответствующую реакцию у мусульман [2]. Ранее, франки были обвинены в пожаре, случившимся в Халебе в 650 г.х. (1252/1253 гг.) [3, р. 478]. После поражения монголов при Айн-Джалуте (1260 г.) и занятия Дамаска, мамлюки и местные мусульмане в ответ стали активно грабить и притеснять христиан [3, р. 517-518].

В условиях приближающейся монгольской угрозы, а также в силу симпатий, проявляемых монгольскими правителями по отношению к несторианам, христианские правители активно искали контактов с монголами.

«Хроники Иерусалимского королевства» упоминают, что уже в 1248 г. Папа Римский, король Кипра и армяне (Киликийская Армения) пытались установить контакты с «императором татар» [4, р. 304-305]. Аналогичная попытка была предпринята папой Иннокентием IV (1243-1254 гг.) в 1249 г. [4, р. 306]. Отметим, что эти посольства направлялись Святым Престолом с 1245 г.

Судя по всему, обмен посольствами произошел между монголами и Людовиком IX в процессе его Крестового похода [7, р. 85].

В 1248 г. князь (dux) татар Илджидай (Erchaltai) написал находившемуся на Кипре Людовику IX письмо с обещанием дружбы и поддержки [4, р. 306]. Современные исследователи отмечают, что данное письмо было военной хитростью, чтобы спровоцировать французского короля на атаку Египта, в то время как монголы готовились к вторжению на территорию Багдадского халифата [10]. «Хроники...» ничего не упоминают о принятии христианства правителями монголов («татар»), а также не характеризуют (описывая деяния постфактум) данный поступок как военную уловку [4].

Рашид ад-Дин отмечает симпатии, которые каган Гуюк (1246-1248 гг.) испытывал по отношению к христианам [12]. На курултае 1245 г. Илджидая

были поручены дела Рума, Грузии, Мосула, Халеба и Диярбекра, но не Аббасидского халифата [12].

В любом случае, не только монголы провоцировали направившегося в Крестовый поход Людовика IX на активные действия против Египта. Рыцари Ордена Храма также торопили французского короля воспользоваться нахождением малика ас-Салиха с войсками около Газы, а также конфликтом между ас-Салихом и маликом Халеба ан-Насиром Салах ад-Дином [4, р. 307]. Подобные переговоры и последовавшая за ними высадка Людовика IX на территорию Египта не могли не укрепить мамлюков во мнении о реальной возможности создания альянса между крестоносцами и монголами.

Тем не менее, в целом, христианский мир и государства крестоносцев, напуганные жестокостью и масштабностью монгольских походов, рассматривали монголов как серьезнейшую угрозу. Походы монголов в Центральную Европу только укрепляли страх христианских государей. В этом контексте христиане Палестины были в большей степени склонны вступить в союз с мусульманами (с которыми они и до этого постоянно заключали соглашения), чем с монголами.

«Хроники...» сообщают, что в то время как Антиохия и Триполи подчинились монголам («татарам»), Акка, Тир и все замки Орденов были настроены оказать монголам сопротивление. Монголы, в свою очередь, разослали письма с угрозами. Обо всем этом Фома, епископ Вифлеемский, известил европейские дворы [4, р. 337]. Об угрозе для Святой Земли со стороны монголов сообщал и великий магистр Ордена тамплиеров Тома Берар (1256-1273 гг.) в письме королю Англии Генриху III [4, р. 337-338]. Тем не менее, Рим продолжал вести переговоры с отдельными монгольскими правителями [4, р. 339].

По записям аль-Макризи, во время движения малика аль-Музаффара Кутуза по территории Палестины, его путь пролегал через земли Иерусалимского королевства. Крестоносцы сами предложили египетскому правителю помощь, от которой тот отказался, заключив с ними договор о полном нейтралитете королевства [3, р. 516]. К сожалению, никаких подробностей об этом договоре источники не сообщают. Позиция регентши Плезанции Антиохийской (ум. 1261 г.) и палестинских баронов, таким образом, отличалась от позиции князя Антиохии и графа Триполи Боэмунда VI [10, р. 349]. Безусловно, правитель Антиохии и Триполи опасался, что монголы могут просто уничтожить его государства. Кроме того, позиция в пользу союза с монголами во многом была вызвана как конфликтом между Боэмундом VI и Плезанцией за регентство в Иерусалимском королевстве, так и борьбой между венецианцами (опасавшимися вторжения монголов и ранее заключивших союзы с ан-Насиром и аль-Муиззом) и генуэзцами, активно искавших контакты с монголами. Позиция Боэмунда VI также отчасти была вызвана и действиями его тестя, царя

Киликийской Армении Хетума I (1226-1270 гг.), который в 1246 г. признал власть монголов [10, р. 350].

Кроме того, монголы начали способствовать сближению Киликийской Армении, Антиохии и Триполи с Никейской империей, союзниками которой выступали генуэзцы. Союз всех этих государств с монголами был бы для мамлюков опасен не только изменением баланса сил на Ближнем Востоке, но и тем, что угрожал торговле мальчиками и юношами из половецких степей через крымские порты, находившимся под контролем генуэзцев.

Следует подчеркнуть, что, как минимум, в силу активных контактов с европейскими купцами мамлюки достаточно неплохо представляли себе отношения, складывавшиеся между христианскими государствами. Сведения о политических событиях в христианском мире имеются у аль-Макризи, который упоминает о смерти императора Священной Римской империи Фридриха II в 1250 г. [3, р. 472]. Несомненно, мамлюкских правителей встревожили и активные фортификационные работы, которые развернул в Палестине в 1250-х гг. Людовик IX [10, р. 312-313].

Из данного исследования можно сделать следующие выводы:

1. Мамлюки не рассматривали государства крестоносцев на Ближнем Востоке сами по себе, отдельно в качестве значимых военно-политических субъектов. Более того, они даже не вписывались в концепцию истории, которая начала формироваться у раннемамлюкских хронистов.

2. Тем не менее, мамлюки рассматривали государства крестоносцев на Ближнем Востоке как угрозу, которая потенциально, в контексте существовавших в то время международных отношений и в союзе с другими силами, могла стать определяющей для судьбы мамлюкского государства. Этому способствовали Крестовый поход Людовика IX, завершение которого пришлось на начало правления мамлюков, первоначальная ориентация христианских государств на сирийских Аййубидов как на единственных легитимных правителей, тесные связи Египта с венецианскими купцами и озабоченность генуэзской активностью в регионе, но самое главное – потенциальным союзом между монголами и государствами крестоносцев.

3. Опасность этого союза для Египта заключалась не столько в соединении военной мощи монголов и крестоносцев (последние, по-видимому, были мало способны к наступательной деятельности и даже к эффективной обороне), а возможно поддержкой со стороны европейских государств, а также специфическими международными обстоятельствами: союз генуэзцев с монголами нес риски для торговли Египта с Европой, осуществляемой, преимущественно, через венецианских купцов, а также для путей поставок будущих мамлюков из южнорусских степей через крымские порты.

4. В этом контексте после разгрома монголов при Айн-Джалуте мамлюки принимают решение окончательно покончить с государствами крестоносцев. Характерно, что это радикальное изменение в политике Египта по отношению к

християнським державам в Палестині так і не було осознано крестоносцями.

Список использованных источников и литературы

1. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.). – М.: Формика-С, 2001. – 352 с.
2. Baybars al-Mansūrī. Zubdat al-Fikra fī Ta'riḥ al-Hijra. – Berlin-Beirut: Das Arabische Buch, 1998.
3. Ahmad ibn 'Alī al-Maqrīzī. Kitāb al-Sulūk li-ma'rifat duwal al-mulūk. Beirut, 1997.
4. Regesta Regni Hierosolymitani. – MХСVII-MCCCXI. – Berlin: Libraria Academica Wageriana, 1893. – 678 p.
5. Richards D.S. Introduction. Baybars al-Mansūrī. Zubdat al-Fikra fī Ta'riḥ al-Hijra. – Berlin-Beirut: Das Arabische Buch, 1998.
6. World History: Culture. States and Societies to 1500. – University of North Georgia Press, 2016. – 488 p.
7. Holt P.M. The Crusader States and their Neighbours: 1098-1291. – NY.: Routledge, 2016. – 112 p.
8. The Memoirs of the Lord John de Joinville. – London: J. Murray, 1906. – 409 p.
9. Abu-Munshar M.Y. Sultan al-Kamil, Emperor Frederick II and the Submission of Jerusalem // International Journal of Social Science and Humanity. – 2013. – Vol. 3. – N. 5. – P. 443-447.
10. Richard J. Le Royaume Latin de Jerusalem. – Paris: Presses Universitaires, 1953. – 367 p.
11. Norwich J.J. A History of Venice. – NY.: Vintage Books, 1989. – 673 p.
12. Rashīd al-Dīn. Jāme' al-tawārīk. – Moscow, 1980.

Філіппов О.А. Держави хрестоносців у зовнішній політиці держави перших мамлюків (1248/1250-1260 рр.).

У статті розглядається трансформація зовнішньої політики Єгипту щодо держав хрестоносців в початковий період правління мамлюків. Через низку певних причин дана політика до приходу до влади аз-Захіра Бейбарса (1260-1277 рр.) розглядається в наукових роботах фрагментарно (це пов'язано, перш за все, зі специфікою джерел, а також невисоким інтересом світової науки до, здавалося б, незначних подій, які мають виключно регіональний вимір). Метою статті є визначення причин і характеру цієї трансформації. Об'єктом статті є зовнішня політика перших мамлюків до приходу до влади аз-Захіра Бейбарса. Монгольське вторгнення, попередня спроба Людовика IX атакувати Каїр, а також конфлікт між Венецією і Генуєю призвели до прийняття мамлюками рішення про необхідність повного знищення держав хрестоносців на Близькому Сході.

Ключові слова: мамлюки, держави хрестоносців, зовнішня політика мамлюків, Війна Св. Сави.

Filippau A. The Crusader States in the Foreign Policy of the First Mamluks' State (1248/1250-1260).

The article considers transformation of the Egyptian foreign policy towards the Crusader States in the first years after mamluks' coming to power. Due to different reasons the previous academic papers considered this policy to sufficient extent only after the beginning of the reign of al-Zahir Baybars (1260-1277) (this is primarily due to the specifics of the sources, as well as the low interest of the world science to seemingly minor events that having a purely regional dimension). The aim of the article is to identify the reasons and nature of this transformation. The object of the research is the foreign policy of the first mamluks before al-Zahir Baybars's reign. Mongol invasion, the previous attempt of Louis IX to attack Cairo, as well as the conflict between Genoa and Venice resulted in mamluks' decision to eliminate completely the Crusader States in the Middle East.

Keywords: mamluks, Crusader States, mamluks' foreign policy, War of St. Sabas.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(100):327

Ціватий В.Г.

ДИПЛОМАТИЧНІ РАУТИ Й ДИЛЕМИ НОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПЕРІОДУ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618-1648 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС

У статті проаналізовано події та наслідки Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) для нової європейської дипломатії та політико-інституціонального розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав під час та за результатами Тридцятилітньої війни. Підсумки Вестфальського конгресу були важливим стимулом для подальшого європейського соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного розвитку. Практичні здобутки Вестфальського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією першої половини XVII ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, що не втратив своєї актуальності до нині. У статті розглянуто події Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., боротьбу за національний суверенітет і утворення національних держав, підписання мирного договору, становлення нової постійної дипломатії та системи міжнародних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, Тридцятилітня війна, Вестфальська система міжнародних відносин, національний суверенітет, безпека, Європа.

У 2018 р. виповнюється 400 років від початку Тридцятилітньої війни та 370 років від її завершення, яке ознаменувалось Вестфальським миром. Тому доцільно дати оцінку історичному значенню зазначених подій та їх впливу на подальший розвиток політико-дипломатичних відносин і систем міжнародних відносин в історичній ретроспективі. Ці дати спонукають переосмислити проблеми війни і миру, конфронтації та компромісів з позицій суперечливого досвіду світової політики та дипломатії.

Події Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.), що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Вестфалії, а також власне Вестфальський конгрес 1648 р., його результати та історичні наслідки вже понад триста років привертають пильну увагу істориків, політиків, дипломатів різних держав світу. За останні роки в різних державах спостерігається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), а особливо – політико-дипломатичних подій Вестфальського (1648 р.) та Віденського (1814-1815 рр.) конгресів [1, с. 229-246; 2; 3].

Міжнародні відносини в історії Європи та світу пройшли низку складних етапів. Від потужного впливу релігійних і династичних принципів вони поступово набували сучасного світського характеру. Г. Кіссінджер із цього приводу зазначав: «Коли завалилася концепція єдності, держави Європи, що

народжувалися (інституціоналізувалися), стали потребувати в будь-якому політичному принципі міждержавних відносин, який би виправдовував їх політико-дипломатичні запити і регулював би взаємовідносини між ними. Вони знайшли його в концепції *raison d'état* і рівноваги політичних сил. Одне залежало від іншого» [4, с. 47].

Для доби раннього Нового часу характерним був об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». Мир був противагою війнам, які на той час були візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формуванню нових інститутів влади, дипломатії, економічному розвитку та розвитку інституціонально нових міждержавних відносин [5, с. 268-274].

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних і дипломатичних системах. Проблема інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Отже, необхідно досліджувати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав та їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, а показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як В. Ададуров, Б. Ачкаїззі, С. Віднянський, Б. Гончар, А. Дмитрієв, В. Дятлов, О. Дьомін, А. Кудряченко, С. Лиман, О. Машевський, Н. Подаляк, С. Пронь, О. Сич, В. Смолій, С. Сорочан, С. Троян, Т. Чухліб та інші [6].

Значну увагу дослідженню проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Характерною рисою зарубіжної історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., щодо цих досліджень стало створення узагальнюючих праць та наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці зарубіжних істориків-дослідників, таких як Б. Барбіш, М. Беляєв, Г. Білер,

Дж. Блек, В. Вільсон, Г. Духхардт, М. Жарретт, Ю. Івонін, Л. Івоніна, Т. Ленц, Б. Поршнев, А. Прокопьев, С. Сказкін, П. Уваров, М. Юсім та інші [7; 8; 9; 10].

Англо-американська і французька історіографія представлена в праці М. Жарретта [11]. На особливу увагу заслуговує монографія французького історика Т. Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 р. [12]. Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії щодо результатів Тридцятилітньої війни та їх інституціональний зв'язок з Віденським конгресом. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не тільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію XVII-XVIII ст. у різних її проявах. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську дипломатичну історію раннього Нового часу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги наголошує на необхідності подолати застарілі франкоцентричні погляди на Вестфальський і Віденський конгреси. У його роботі надається розгорнута історіографія досліджуваного питання [12, р. 36-58].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генези та розвитку системи європейських держав засвідчує усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, що не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Метою статті є спроба проаналізувати історичне значення і вплив Тридцятилітньої війни на міжнародно-політичний розвиток Європи у добу раннього Нового часу, а також акцентувати увагу на новій дипломатії та її дипломатичному інструментарії досліджуваного періоду.

У сфері зовнішніх відносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. У період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494-1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі та європейської системи міжнародних відносин – Довестфальської (Середземноморської або Като-

Камбрезійської). Ці назви для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо [1, с. 241-246].

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.), і, відповідно, підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин та удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення низки нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо [13].

XVI ст. започаткувало новий етап міждержавних відносин і дипломатичних баталій у ранньомодерній Європі. Цей період тісно пов'язується із зародженням та інституціоналізацією нової дипломатії – постійної дипломатії як інструменту реалізації зовнішньої політики та ефективної діяльності моделей дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) [14].

Головним каталізатором європейських міжнародно-політичних подій слугувала Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.) та її підсумки, зафіксовані у документах Вестфальського конгресу (1648 р.). Вестфальський мир чітко закріпив принципи «державного інтересу» і констатував інституціональне закріплення націй в Європі [15].

Характер Вестфальського миру 1648 р., який додав нового інституціонального вигляду і підвищив значення європейського нормативного ладу, створив новий ідейний, а пізніше і політико-дипломатичний простір. Вестфальський мир вперше в європейському масштабі відобразив те, що політика може бути технологією залагодження конфліктів. Він також завершив Тридцятилітню війну в Західній Європі і санкціонував розпад Священної Римської імперії, увінчав смугу боротьби, гострого протистояння середньовічного католицького універсалізму, підкріпленого амбіціями Габсбургів, з молодими силами майбутнього в особі протестантських станів Імперії, керованих княжою елітою [16; 17].

З цього часу в якості головної форми політичної організації суспільства стверджується національна держава (у західній термінології – «держава-нація»), а домінуючим принципом міжнародних відносин стає принцип національного (тобто державного) суверенітету. До цього часу міжнародні відносини характеризувалися роз'єднаністю їхніх учасників, безсистемністю міжнародних

взаємодій, головним проявом яких виступали короточасні збройні конфлікти або тривалі війни.

Нові зміни обумовили й нові підходи абсолютиських монархій до своєї зовнішньополітичної діяльності в період XVI-XVII ст. [18; 19; 20; 21; 22]. Масштаби міждержавних відносин уже не обмежувалися взаєминами із сусідніми чи найближчими державами, а напередодні Тридцятилітньої війни існувала європейська система міжнародних відносин й зовнішньополітична активність держав поширювалася на всю Європу. Форми і методи дипломатії доби раннього Нового часу були спрямовані на створення власної держави, шляхом використання різноманітного дипломатичного інструментарію, найсприятливіших умов у взаєминах з іншими державами [23].

Якщо поставленої мети не вдавалося досягти мирним, політико-дипломатичним шляхом, то мета реалізовувалася за допомогою військової сили та зброї, що яскраво підтвердили події та історичні наслідки Тридцятилітньої війни для європейського простору XVII ст.

Для цього періоду історії міжнародних відносин характерним є симптоматичне зростання масштабів військових зіткнень та протистояння армій держав, які вимагали на своє утримання величезних коштів, що зтягувалися з пересічних платників податків. Цей грошовий тягар і безпосередньо кошти в тогочасних сучасників-хроністів отримали назву – «нерв війни» [5, с. 268-274].

У цей період також активізується і впливовий чинник міжнародних відносин – релігійний, адже після Реформації населення Європи розділилося на католиків і протестантів. Гасло допомоги одновірцям провокувало і втягувало держави в міждержавні конфлікти по всій Європі. Католицизм, наприклад, став основою зовнішньої політики Іспанії. На протигагу їй виступила протестантська Англія, а згодом – Республіка Сполучених Провінцій. Релігійні протиріччя або найменші непорозуміння в тогочасних політико-дипломатичних умовах миттєво переростали в збройні міжнародні конфлікти. Прикладом чого і стала Тридцятилітня війна.

Нові моделі дипломатії європейських держав раннього Нового часу поєднували в своєму арсеналі і звичні для них із попереднього середньовічного періоду звичаї: систематично використовувалися принципи династичних шлюбів й успадкувань та інші. Також залишалися стереотипними й ментальні установки суспільства щодо зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу – на зовнішню політику кожної держави продовжували впливати особистісні антипатії чи симпатії, прихильність чи відстороненність її очільників.

Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.) стала логічним продовженням міжнародно-політичних подій в Європі після Італійських воєн (1494-1559 рр.) та Като-Камбрійського мирного договору (1559 р.). Система політичної

рівноваги не втрималася і отримала свій подальший міждержавний силовий діалог у подіях та інституціональному фіналі Тридцятилітньої війни [24].

Відповідно до загальноприйнятої періодизації Тридцятилітньої війни виділяють чотири основні етапи: чеський, або чесько-пфальцьський (1618-1624 рр.); данський (1625-1629 рр.); шведський (1630-1635 рр.) і франко-шведський (1635-1648 рр.).

Накопичення протиріч у міждержавних відносинах європейських держав XVII ст. супроводжувалось змінами в їх дипломатичній діяльності та оновленні її дипломатичного інструментарію. Характерною рисою цього періоду є існування постійних дипломатичних представництв у більшості держав. Утримання посольств на постійній основі вимагало достатнього фінансування, тому не всі тогочасні держави мали такі можливості. Але розуміння важливості існування постійних дипломатичних представництв спонукало відшукувати такі кошти. Напередодні Тридцятилітньої війни система постійного дипломатичного представництва стала загальноєвропейським явищем.

Робота послів мала традиційний характер. Зокрема, вони збирали необхідну і корисну для своєї країни інформацію та на систематичній основі (навіть, інколи двічі-тричі на день) надсилали до своєї столиці звіти про стан військ, події внутрішнього життя, оцінки та реакції на міжнародні події в Європі та світі, фінансову спроможність країни перебування, культурні події тощо. Ця інформація допомагала у військових баталіях та на дипломатичних раутах безпомилково обирати союзників чи противників, успішно використовувати слабкі місця чи вагомі важелі впливу своїх супротивників, вести правильно і обгрунтовано переговори між державами, позиціонуватися в різних міждержавних чи міжнародних конфліктах і суперечках, оперативно корегувати свої зовнішньополітичні стратегії та реальні плани, а за обгрунтованої доцільності – і зовнішньополітичний курс держави тощо [25]. Війни завершувалися договорами: дипломати допомагали підписати мир на вигідних умовах чи інколи, навіть після поразки, відстояти імідж свого монарха чи знизити негативні наслідки від підписання не вигідного договору.

У добу раннього Нового часу дипломатія стає професійною сферою діяльності і справжнім мистецтвом. У цей період формується дипломатичний церемоніал, етикет і основні аспекти протокольної практики, порядок прийому послів і обов'язковий перелік почестей, які мають надаватися послам зарубіжних країн [10]. Інституціоналізація нової дипломатії – постійної, сприяла появі спеціальних трактатів і підручників для дипломатів. У них чітко формулювалися права і обов'язки посла, особливості його поведінки в країні перебування. Принцип посольської недоторканності став загальновизнаним принципом. Урочистий прийом означав повагу до держави, і навпаки – стриманий («холодний») означав неприховане невдоволення її міжнародною політикою чи політико-дипломатичну зневагу [7].

Досягненням цього історичного періоду стала інституціоналізація та розвиток міжнародного права. Цей процес розпочався в період Італійських війн (1494-1559 рр.) і завершився закінченням Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.). Норми зовнішніх взаємин чітко фіксували і обґрунтовували норми взаємовідносин між державами, давали визначення концептів «війна», «мир», «договір» тощо. Дипломатичний корпус (*Corps diplomatique*) з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1643-1648 рр., коли в Мюнстері та Оснабрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, уже зароджувалась «Європейська згода» [26].

Тридцятилітня війна стала яскравим проявом і віддзеркаленням тих міжнародно-політичних і політико-дипломатичних процесів, які характеризували Європу першої половини XVII ст. Історичні передумови цієї війни формувалися досить тривалий час, а фактично вона була викликана загостренням політичних протиріч і релігійного розбрату. Тиск католиків на протестантів в Німеччині посилювався ще з середини XVI ст. в умовах розгортання Контрреформації. На захист католиків виступили Папа римський і Габсбурги – німецький імператор та іспанський король. На противагу їм, в якості захисників інтересів протестантів, виступили протестантські Англія, Республіка Сполучених Провінцій, Данія, Швеція, а також католицька Франція – із бажанням не допустити посилення Габсбургів [20; 22]. На початок XVII ст. взаємних образ і претензій накопичилося вдосталь, тому єдиним засобом розв'язання міжнародно-політичних суперечок та розірвання конфліктогенного вузла протиріч здавалося може бути лише війна.

Інституціональний процес набуття дипломатією статусу постійної обумовив і появу численних дипломатичних дилем, які доводилося вирішувати дипломатам у нових міжнародно-політичних умовах під час і після завершення Тридцятилітньої війни [1, с. 230-231; 20].

У фінальних військових подіях Франція відстояла свою політико-дипломатичну індивідуальність. Завдяки політичним і дипломатичним успіхам кардинала Мазаріні та військовим перемогам в баталіях А. де Тюренна і Л. де Конде, Франція відновила свої політико-дипломатичні та особливі міжнародні позиції, а також гегемонію в Європі на найближче майбутнє [27; 28; 29; 30; 31].

Вестфальський мир став переломним моментом у зовнішній політиці австрійських Габсбургів. Її головним змістом в наступні 250 років стала експансія на південний схід. Решта учасників Тридцятилітньої війни продовжували колишню зовнішньополітичну лінію і дипломатичну тактику. Швеція спробувала розбити Данію, поглинути Польщу і не допустити розширення російських володінь у Балтії. Франція систематично опановувала

території в Імперії, не перестаючи підривати і без того слабкий авторитет імператорської влади. Швидко піднесення належало Бранденбургу, який у другій половині XVII ст. став небезпечним для своїх сусідів – Швеції та Польщі [21].

Зазначимо, що варто було початися конфлікту, як негайно зав'язувалися таємні або завуальовані (кулуарні) дипломатичні контакти: свої послуги відразу пропонували посередники. Папа римський Урбан VIII вступив до сфери таємної дипломатії на ранньому етапі, виступаючи за необхідність союзу всіх християн і новий хрестовий похід (турки в той момент облаштувалися поблизу венеційських та австрійських земель).

З 1641 р. Людовик XIII та імператор разом виношували ідею організації двох паралельних конгресів у сусідніх містах Вестфалії: Оснабрюку, де повинні були проходити переговори зі шведами-лютеранами (за посередництва данського короля, що не відбулося через внутрішньоскандинавські протиріччя) та Мюнстері, який планували відвідати для переговорів католики, а також передбачалося посередництво Папи та Венеції. Чотири головних держави повинні були вести переговори від свого імені і від імені своїх союзників. Пропозиції повинні були подаватися в письмовому вигляді (на латинській мові, з приводу чого французи збиралися висловити протест), тексти збиралися пересилати з міста в місто спеціальними кур'єрами.

Відкриття конгресу, передбачене на березень 1642 р. було перенесено на квітень, а потім на грудень 1644 р. 4 грудня меса і пишна процесія ознаменували відкриття переговорів, але початок роботи довелося затримати: французи хотіли дочекатися представників князів і вільних міст Німеччини, найчастіше тісно пов'язаних з королівством [28; 29].

Переговори тривали більше трьох років: великі вельможі, «суддівські гачки» та лакеї жили в атмосфері нескінченних свят, бенкетів і балів, просторікували на юридичні теми, сварилися, часом втягуючи в суперечку членів делегацій. Конгрес святкував і працював так багато і так повільно, тому що всі європейські проблеми (за винятком англійських) підлягали обговоренню і кожен учасник стежив за змінами військової ситуації на різних фронтах, що впливало на переговори і подальше прийняття важливих політико-дипломатичних рішень [30].

Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і охоплював в цілому майже сім років. Підписаний у 1648 р. мирний договір – Вестфальський мир – підвів підсумки Тридцятилітньої війни і закріпив нове співвідношення політико-дипломатичних сил в Європі [31]. Політичний баланс сил, який утвердився в Європі, констатував інституціональне оформлення нової системи міжнародних відносин – Вестфальської.

Досліджуючи Вестфальський мир і Тридцятилітню війну в Європі варто пам'ятати про інші політико-дипломатичні події, які відбувалися в той час – Англійська революція під проводом О. Кромвеля та Українська визвольна війна

під проводом Б. Хмельницького. Тісне переплетіння і взаємозв'язок політичних подій, що відбувалися в Західній і Східній Європі наприкінці Тридцятилітньої війни, найактивніше проявилися під час підготовки і підписання Вестфальського миру 1648 р. і в підсумковому форматі самої війни, яка фактично продовжилась до 1653 р. [32].

Матеріали Оснабрюцького та Мюнстерського договорів дають найчіткіше уявлення про ключові події європейської історії першої половини XVII ст., а також процес становлення сучасного міжнародного права [6; 15, с. 11-78]. 24 жовтня 1648 р. в німецькому Оснабрюці був остаточно підписаний Вестфальський мир, який припинив Тридцятилітню війну, що охоплювала воєнними діями майже всі європейські держави. Жертви цієї довготривалої війни обраховувалися мільйонами. Вестфальський мирний договір 1648 р. був підписаний у Мюнстері із дотриманням усіх вимог до тогочасних церемоніальних і дипломатичних практик, нового інструментарію переговорного процесу [33; 34].

За підсумками Тридцятилітньої війни вперше європейські держави розглядали континент як єдине ціле і були готові нести за нього спільну відповідальність. Те, що відбувалося в Мюнстері та Оснабрюці, чимось нагадувало Наряду з безпеки і співробітництва в Європі. Водночас новий порядок гарантували великі держави. Об'єднані провінції Північних Нідерландів і Швейцарський союз отримали незалежність. Швеція придбала права на володіння Передньою Померанією, Вісмаром, а також архієпископством Бременським і єпископством Верденським. Курфюрст Бранденбурзький отримав землі, які вже незабаром стали ядром майбутньої Пруссії. Франція також домоглася своїх військових цілей, отримавши ельзаські володіння австрійської корони вивільнившись з габсбургських лещат [1, с. 229-246; 2; 27; 28].

Гарантами Вестфальського миру стали Швеція і Франція. Жодна стаття Вестфальського миру не могла бути змінена без їх згоди. Для німців, які проживали в більш ніж 300 дрібних князівствах, це означало, що якби вони надумали об'єднатися в єдину державу, то для цього їм треба було б схвалення Швеції та Франції.

Сучасні історики розглядають Вестфальський мир як подію, яка заклала основи сучасного світового порядку – поділу світу на національні держави і появу пов'язаних з цим принципів міжнародного права. У деякому розумінні Вестфальський мир став основою сучасної Європи, більша частина якої входила в ті часи до сфери впливу Священної Римської імперії.

Цей мир фактично зрівняв у правах реформоване християнство (різні протестантські церкви) з римо-католицьким. На міжнародному рівні був визнаний принцип – чия держава того й віра. Окрім того, у міжнародній політиці з'явилося поняття – вестфальська система, яка забезпечувала суверенітет держави на своїй території.

Збереження статус-кво в центрі Європи відповідало прагненню європейських держав – з метою забезпечення безпеки – не допустити посилення німецького імператора. З цього часу німці більше не могли самостійно розпоряджатися своєю долею. Тепер вони повністю залежали від інтересів своїх сусідів. Схожі обставини відіграли певну роль і у 1990 р. в процесі возз'єднання двох німецьких держав.

Яким же був «європейський політико-дипломатичний пейзаж після битви» – Вестфальський мир у XVII ст.? Німецький історик Х. Духхардт визначає його як «європейський мир». Такий підхід близький до думки більшості зарубіжних і українських дослідників. Дипломати в обох вестфальських містах, де проходили конгреси, були знайомі з мовними дипломатичними зворотами і метафорою «європейської рівноваги», тобто мислили в категоріях системних зв'язків. У подальшому ця обставина, через посилення світських раціонально-державницьких рис європейської дипломатії, не врятувала континент від гострих протиріч і воєн [2, с. 545]. З таким висновком важко не погодитися, згадавши розвиток міжнародних відносин після 1648 р.

З 1648 р. історія знала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Вестфальського конгресу не послаблюється. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, у чому секрет та ефективність вестфальської системи міждержавних відносин та вестфальської моделі світоустрою, яка надовго зберегла інституціонально-стабільний мир в Європі XVII-XVIII ст. А також, чи змогла б вона слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність нині і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституційне утворення держав.

Під час Тридцятилітньої війни поставити супротивника на коліна не вдалося жодній зі сторін. Якщо порівняти довоєнний стан учасників війни, а також зіставити їх цілі з досягнутими результатами, то до переможців варто віднести французьку монархію, яка придбала низку важливих територій і заклала фундамент для претензій на загальноєвропейську гегемонію. Швеція, яка не досягла цілей, поставлених Густавом Адольфом, все ж захопила в Німеччині важливі позиції. Австрійські Габсбурги не стали господарями Центральної Європи, але їх монархія вийшла з війни зміцнілою. Також перемогли німецькі князі, що перетворилися в незалежних державників, а багато з них домоглися і територіального приросту. Але Німеччина виявилася в не вигідному становищі щодо західних сусідів, які постійно втручаючись в її справи, підтримували внутрішні чвари і заважали об'єднанню країни.

Тридцятилітня війна та інституціоналізована вестфальська система міжнародних відносин – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної нової постійної та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і основ норм дипломатичного протоколу,

етикету й церемоніалу, які стали підґрунтям дипломатичної практики не лише в Європі, а й у всьому світі. Війна стала піком і водночас початком занепаду епохи найманих армій, апогеєм комерціалізації та приватизації військових дій у ранньому Новому часі.

Основні принципи вестфальської системи міжнародних відносин, описані в мирному договорі – взаємне визнання державами національного державного суверенітету одна одної, рівноправність держав між собою і принцип непорушності кордонів – застосовуються до нині. Вестфальський мирний трактат можна вважати тогочасним і сучасним кодексом практичної дипломатії.

Вестфальська система підтвердила свій статус як інституція із стійким та ефективним міжнародним механізмом. Вона успішно діяла протягом усього XVII-XVIII ст., хоча поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин після Віденського конгресу (1814-1815 рр.). Але свою захисну інституціональну функцію вона виконала: коли не має можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися в загальну війну.

Модель Вестфальського компромісу (тобто не його конкретний зміст як світу між католиками і протестантами, а його певну формальну структуру, спроможну бути застосованою до конфліктів інших сил) втілила в собі протиріччя між технічними та етичними аспектами, утримуючи їх в деякій єдності й породжуючи нову динаміку західної цивілізації. Починаючи з Вестфальського миру 1648 р. режим суверенітету замінив усі інші форми політичної організації на міжнародному рівні.

Тридцятилітня війна вирішила питання, порушене Реформацією – щодо місця церкви в державному житті Німеччини і низки сусідніх країн. Проблема створення національних держав на місці середньовічної Священної Римської імперії вирішена не була. Імперія фактично розпалася, але далеко не всі, що виникли на її залишках держави мали національний характер. Навпаки, умови національного розвитку німців, чехів, угорців значно погіршилися. Зросла незалежність князів, яка перешкоджала національному об'єднанню Німеччини та закріпила розкол її на протестантську північ і католицький південь.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про політико-дипломатичний вплив інституціональної історії, традицій та практичного досвіду постійної дипломатії від доби Середньовіччя і раннього Нового часу до сьогодення: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної дипломатичної історії Європи. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу і національних особливостей політико-дипломатичних систем Європи доби Середньовіччя та раннього Нового часу, як інституціонального кластеру міждержавних відносин, політики, дипломатії, філософії, релігії та культури тогочасної та сучасної європейської цивілізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Ціватий В.Г. Віденський конгрес 1814-1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 25: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 229-246.
2. Кризис и трагедия континента. Тридцатилетняя война (1618-1648) в событиях и коллективной памяти Европы / науч. ред. и сост. Ю.Е. Ивонин и Л.И. Ивонина. – М.: Транс-Лит, 2015. – 564 с.
3. Black J. A History of Diplomacy. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
4. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В.В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
5. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
6. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 426 с.
7. Barbiche V. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
8. Поршнева Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М.: Наука, 1976. – 436 с.
9. Gibson W. A Tragic Farce: the Fronde (1648-1653). – Exeter: Elm Bank Publications (Elm Bank Modern Language Studies), 1998. – 148 p.
10. Беляев М.П. Французская и имперская дипломатия в поисках мира: Из истории Вестфальского мирного конгресса. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2000. – 111 с.
11. Jarrett M. The Congress of Vienna and Its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon. – London-New York: I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
12. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815. – Paris: Perrin, 2013. – 400 p.
13. История Европы. Т.3. От средневековья к новому времени (конец XV – первая половина XVII века). – М.: Наука, 1993. – 656 с.
14. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
15. Вестфальський мир 1648 року і організація міжнародного правопорядку // Г. Білер, А. Дмитрієв. Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів). – К.: Ін Юре, 1998. – С. 11-78.
16. Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555-1648. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. – 382 с.
17. Прокопьев А.Ю. Тридцатилетняя война в современной немецкой историографии // Альманах «Университетский историк». – 2002. – Вып. 1. – С. 126-147.
18. Guthrie W.P. The Later Thirty Years War. From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia. – Westport, CT: Greenwood Press, 2003. – 320 p.
19. Pages G. La guerre de Trente ans. 1618-1648. – P., 1939. – 309 p.
20. Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. – Смоленск, 1996. – 226 с.
21. Wedgwood V. The Thirty Years War. – New York: New York Review Books, 2005. – 536 p.
22. Веджвуд С.В. Тридцатилетняя война. – М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат, 2012. – 571 с.
23. Arndt J. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. – Stuttgart: Reclam Sachbuch, 2009. – 256 s.
24. Wilson P.H. The Thirty Years War. Europe's Tragedy. – Harvard: Harvard University Press, 2012. – 996 p.
25. Bonney R. The Thirty Years' War 1618-1648. – Osprey, 2002. – 96 p.
26. Dickmann F. Der Westfälische Frieden. – Münster, 1965. – 128 s.
27. Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. – Vol. 5. – P., 1889.

28. Lettres du cardinal Masarin pendant son ministere / Par M.A. Cheruel et G. Avenel. – Т. III. – P., 1877.
29. Parrot D. War, Government and Society in France, 1624-1642. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 628 p.
30. Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. – Barcelona, 1975. – 560 p.
31. Benecke G. Germany in the Thirty Years War. Documents of Modern History. – London: Arnold, 1978. – 112 p.
32. Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з короною польською (1569-1769 рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. – 256 с.
33. Маблі Г.Б. де. Принципы переговоров: пер. с фр., примеч. и указ. Л.А. Сифуровой. – М.: Научная книга, 2014. – 295 с.
34. Кальер Ф. де. Каким образом договариваться с государями / Рус. пер. 1757 г. Репр. воспроизведение изд., выпущ. в Санкт-Петербурге в 1772 г., с прил. – М.: МИА, 2001. – 290 с.

Циватый В.Г. Дипломатические рауты и дилеммы новой дипломатии периода Тридцатилетней войны (1618-1648 гг.): институциональный дискурс.

В статье проанализированы события и последствия Тридцатилетней войны (1618-1648 гг.) для новой европейской дипломатии и политико-институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств во время и по результатам Тридцатилетней войны. Итоги Вестфальского конгресса были важным стимулом для дальнейшего европейского социально-экономического, по безопасности, политического и дипломатического развития. Практические достижения Вестфальского конгресса и опыт, приобретенный европейской дипломатией первой половины XVII в., определили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, которое не потеряло своей актуальности до сих пор. В статье рассмотрены события Тридцатилетней войны 1618-1648 гг., борьба за национальный суверенитет и образование национальных государств, подписание мирного договора, становление новой постоянной дипломатии и системы международных отношений.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, Тридцатилетняя война, Вестфальская система международных отношений, национальный суверенитет, безопасность, Европа.

Tsviatyi V. Diplomatic Receptions and Dilemmas of the New Diplomacy during the Thirty Years War (1618-1648): the Institutional Discourse.

The article analyzes the events and consequences of the Thirty Years War (1618-1648) for new European diplomacy and political and institutional development of Europe. Attention is focused on the diplomatic tools, national specifics and features of the negotiation process of European states during and as a result of the Thirty Years War. The outcome of the Westphalian Congress was an important stimulus for further European socio-economic, security, political and diplomatic development. The practical achievements of the Westphalian Congress and the experience acquired by European diplomacy in the first half of the 17th century determined the future institutional development of world diplomacy and international law, which has not lost its relevance so far. The article describes the events of the Thirty Years War of 1618-1648, the struggle for national sovereignty and the formation of national states, the signing of a peace treaty, the formation of a new permanent diplomacy and a system of international relations.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, the Thirty Years War, the Westphalian system of international relations, national sovereignty, security, Europe.

УДК 94(485):355.48«1709/1714»

Слісаренко О.М.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено подіям вирішального етапу Великої Північної війни – походу шведської армії короля Карла XII проти Московської держави в 1708-1709 рр. Поворотним моментом цього походу стало укладення союзу між шведським королем та українським гетьманом І.С. Мазепою. Успіх цього союзу реально міг привести до вирішальної перемоги Швеції над останнім із своїх суперників – московським царем Петром І. Результатом цієї перемоги на карті Східної Європи, цілком ймовірно, могла з'явитися незалежна Українська козацька держава під символічним протекторатом Шведського королівства. Автор запропонованого матеріалу розглядає військово-стратегічні аспекти вказаного союзу з використанням висновків попередників щодо міжнародно-політичної складової україно-шведського союзу. Аналіз матеріалу дає змогу автору стверджувати, що україно-шведський союз формувався без посередництва Речі Посполитої в момент появи шведських військ на теренах Гетьманщини наприкінці жовтня 1708 р.

Ключові слова: Велика Північна війна, україно-шведський союз, реєстрове козацтво, наймане військо, охотницькі полки, фортифікація.

Виникнення україно-шведського союзу у 1708-1709 рр. насправді не було несподіванкою, як це подавалося зазвичай російською та українською історіографією радянського часу. Адже Українська козацька держава (Військо Запорізьке) вже мала досвід союзницьких відносин зі Швецією в період Першої Північної війни у 1655-1660 рр. – Б. Хмельницькому не вдалося використати цей фактор як додаткову гарантію здобуття Україною незалежності через передчасну смерть в серпні 1657 р. Дипломатичні та політичні підвалини цього союзу розглядалися свого часу російським дослідником Л.В. Заборовським. Однак, у власній монографії дослідник трактує Українську козацьку державу як складову частину Московської держави без власної зовнішньої політики [1]. Наступники Б. Хмельницького теж не скористалися можливостями союзу з Карлом X. Зі смертю цього видатного шведського короля міждержавні відносини України та Швеції припинилися. Почасті причиною цього були політичні прорахунки українських очільників, а частіше – стримана зовнішня політика Карла XI. Він перебував на шведському троні майже сорок років, але його правління припало на гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи, які довгий час користувалися широкою автономією у Московській державі і не планували змінювати цей статус.

Однак у 1700 р. Московська держава та її союзники здійснили неспровоковану агресію проти Шведської держави, де на троні перебував юний Карл XII, онук Карла X. Велика Північна війна жодним чином не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут її населення. Навіть російські історики, що продвжують дотримуватися попередніх

імперських догм, змушені визнати, що «Російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів» [2, с. 91].

Що могло як союзник запропонувати онуку Карла X Військо Запорізьке? Зоряний час Української козацької держави дещо збляк, але ще не минув остаточно. До Андрусівського перемир'я територія Війська Запорізького складала майже 250 тис. кв.км. Однак польсько-російська угода 1667 р. розірвала Україну «по-живому» й надалі територія Гетьманщини становила лише 100 тис. кв.км. Фактично не підкорялась гетьманові Війська Запорізького територія Вольностей Запорозьких (Січ), з її 35 тис. кв.км, та територія Слобідської України, що мала приблизно 50 тис. кв.км. На цих територіях на початку XVIII ст. мешкало приблизно 900 тис. осіб, з яких близько 100 тис. проживали на Слобожанщині [3, с. 192]. Населення січових земель (Вольностей Запорозьких) важче оцінити, але, можливо, їх було понад 30 тис., адже на Дону в цей момент мешкало стільки ж [3, с. 148]. За даними О. Гуржія на кінець 1720-х рр. низового козацтва нараховувалося близько 20 тис., але це після військового лихоліття 1709-1714 рр. та мешкання на землях Кримського ханства [4, с. 104]. Ситуацію розділу України закріпив Вічний мир з Річчю Посполитою 1686 р.

Українські землі в Московській державі досі мали велику автономію. Варто згадати, що навіть після початку Північної війни гетьман Війська Запорізького під час відвідин Москви одержував аудієнцію царя за процедурою іноземних представництв. Збереглися описи таких прийомів українських делегацій у 1700, 1703 та 1705 рр. [5, с. 317-320]. Ці документи свідчать про збереження на той час досить високого статусу за гетьманським посольством. Характерним свідченням такого статусу є формуляр підпису гетьмана Війська Запорозького, що його використовував І. Мазепа. Царські сановники, навіть найвищих рангів, свої листи до Петра підписували трафаретною формулою «Вашої царської величності найнижчий раб», натомість гетьман І. Мазепа підписував свої листи до царя Петра «Вашої царської величності вірний підданий та слуга найнижчий», тобто рабської термінології тут не зустрічаємо [6, с. 527, 548]. Між іншим, також трафаретом «найнижчий слуга» підписували листи до московських можновладців полковники Війська Запорізького [6, с. 882].

Мрією українських гетьманів було возз'єднання обох берегів Дніпра. Це не вдалося зробити П. Дорошенку у 1668-1669 рр., І. Самойловичу у 1677-1678 рр., також у 1702-1704 рр. це спробували здійснити С. Самусь та С. Палій. Правобережні полковники вирішили скористатися невдачами польського короля Августа II (в травні 1702 р. шведам здалася Варшава, а в липні військо Августа зазнало поразки в битві при Клішові) та розпочали повстання. Спроби дослідників виявити контакти між правобережною старшиною та шведським королем не дали результату [7, с. 130,155]. Початок повстання був успішним, козаки здобули в листопаді 1702 р. Білу Церкву, визволили території приблизно до кордонів Зборівського трактату. Залишався лише крок до возз'єднання, але

повстання шкодило союзникові Петра I, королю й курфюрсту Августу II, що й так зазнавав невдач у боротьбі з Карлом XII.

Зацікавлений у союзникові у Північній війні, Петро I вирішив допомогти полякам в придушенні повстання С. Палія на Правобережній Україні й наказав І. Мазепі окупувати територію, визволену С. Палієм. Таким чином, в період 1704-1708 рр. під булавою І. Мазепи знову опинилися землі, які Зборівська угода 1649 р. віддала Б. Хмельницькому. Однак, статус приєднаних земель був непевним – адже за Нарвською угодою в серпні 1704 р. з Августом Петро I обіцяв відновити суверенітет Речі Посполитої [8, с. 238]. До того ж, матеріально ці землі зазнали великих збитків під час повстання С. Палія і попередніх воєн. Однак загальний потенціал Гетьманщини помітно зріс. На приєднаній території за наказом І. Мазепи було розпочато процес утворення нових територіальних полків. До чотирьох, що існували раніше додалися ще три – Чигиринський, Уманський та Могилівський. Чисельність старих правобережних полків за польським реєстром складала 2050 козаків, але Т. Чухліб вказує, що реальна кількість козаків була значно (у 3-4 рази) вищою [8, с. 103]. Таким чином, можна стверджувати, що правобережні полки нараховували на момент приєднання до Гетьманщини від 6 тис. до 8 тис. козаків. Ймовірно, що на кінець 1708 р. внаслідок бойових дій їх стало дещо менше – до 5 тис. Схожі висновки має російський історик В. Артамонов, вказуючи, що чисельність правобережних козаків («задніпровських») коливалась в межах 5-10 тис. [9, с. 256].

Через невизначений політико-правовий статус Правобережної України та незначну міграцію населення нові полки залишались малолюдними і не дуже боєздатними. Потрібен був певний час та більш сприятливі військово-політичні обставини для їх зміцнення.

Як же оцінити військовий потенціал Війська Запорізького? Наскільки серйозну силу воно становило? Зокрема, у спогадах принца Вюртемберзького постійно зазначається, що козаці контингенти відігравали важливу роль у військових з'єднаннях польських військ конфедератів та московських військ Петра I [10, с. 215]. Інакше кажучи, українські війська варті були того, аби відірвати їх від московсько-польських союзників та задіяти на боці каролінської армії. Нехтування таким фактором могло дорого коштувати шведському королю.

Основою військової потужності гетьманської армії були 10 полків козацького реєстрового війська, так звані «городові козаки». Загальна чисельність козацького війська визначалася гетьманськими «Статтями» з московськими монархами. На момент Північної війни діяли Коломацькі статті 1687 р., а реєстрове військо повинно було нараховувати 30 тис. козаків. У середньому полк городових козаків повинен був складати 3 тис. бійців кінноти та піхоти, проте чисельність полків не була однаковою і залежала від кількості їх населення. Північні полки – Стародубський, Чернігівський, Київський,

Ніжинський – мали більшу кількість населення, тому легко могли виставити й більше, ніж 3 тис., а південні полки – Полтавський та Лубенський – з меншою кількістю мешканців виступали в похід, маючи 1,5-2 тис. вояків. Варто враховувати, що максимальну чисельність козаків полки виставляли рідко: дехто не міг виступити в похід через матеріальні негаразди, дехто через хворобу чи вік, дехто залишався в місцевих гарнізонах (надто молоді або старі), були й випадки ухилиння від походів. Оцінюючи реальну боєздатність козацького війська, можна стверджувати, що козацьке реєстрове (городове) військо могло нараховувати на полі бою до 20 тис. козаків, крім того, до 5 тис. козаків малобоєздатних або старшого віку могло перебувати в гарнізонах козацьких містечок та у дозорній службі. Військовий тягар ліг на їх плечі одразу з початком Північної війни.

Влітку 1701 р. гетьман І. Мазепа змушений був відрядити до Прибалтики значний контингент (близько 10 тис.) городових козаків на чолі зі своїм небожем І. Обідовським на посаді наказного гетьмана. У вересні цього ж року українці взяли участь у боях під Ряпиною мизою та під Редвигою у складі корпусу Б. Шереметьєва і бригади С. Айгустова. З Б. Шереметьєвим перебувало 1,9 тис. городових та 2,6 тис. слобідських козаків, а у С. Айгустова – 2,6 тис. городових [11, с. 113]. Найбільшим недоліком реєстрового козацького війська, на нашу думку, залишалась його тактична структура – як і півстоліття тому, козацькі полки не були спеціалізованими, кінними або пішими [12, с. 77]. Це погіршувало якість бойової підготовки, адже у військовій справі, як і в науці – не можна займатися всім і одразу, не втрачаючи якості. Правда, таке військо було відносно дешевшим, ніж спеціалізована армія, поділена на роди військ, але протистояти на рівних європейським арміям йому ставало дедалі складніше.

Крім реєстрового (городового) війська українські гетьмани ще з часів І. Самойловича почали створювати наймані війська. Напевне, вони усвідомлювали, що можновладність не може поєднуватись з демократичною, народною армією. «Затягне військо», матеріально цілком залежне від гетьмана, повинно було виконувати його накази, не оглядаючись на звичаї та права козацькі. Якраз така опора гетьманській владі й була потрібна, особливо, якщо гетьмани прагнули вибороти собі суверенну владу та забезпечити її можливе успадкування. Максимального піднесення наймане військо Гетьманщини досягло в перші роки Північної війни – у 1708 р. під орудою гетьмана перебувало десять полків: по п'ять піших (сердюцьких) та кінних (компанійських) [13, с. 141]. Загальна чисельність найманих військ гетьмана І. Мазепи за підрахунками О. Сокирка складала 5-5,5 тис. бійців [13, с. 143]. Середня чисельність полку складала 500 козаків, але реально могла коливатись у великих межах: від 150 (компанійський полк А. Малами) до 1000 вояків (компанійський полк Г. Галагана). Національний склад цих полків був переважно представлений мешканцями Правобережної України, хоча були також і українці з Лівобережжя, молдавани, а можливо, й росіяни та поляки,

хоча для останніх така служба не була почесною. Значною перевагою найманих полків була їх структурна та організаційна готовність до перетворення на регулярну армію за європейським зразком. Однак, у період, який ми розглядаємо, ці полки, фактично, все ще залишались іррегулярними, як за характером озброєння та обмундирування, так і за тактичними прийомами. Аналізуючи загальний стан гетьманської армії, можна з упевненістю сказати, що наймані полки були її найміцнішою частиною, перевершуючи бойовою підготовкою реєстрові та запорізькі контингенти, кількісно поступаючись їм.

Малодослідженим у військово-історичній літературі залишається питання про стан та потужність козацької артилерії в період Великої Північної війни. Навіть у статті відомого українського дослідника О. Сокирка, що присвячена цьому питанню, лише кількома словами сформульовано, що в цей час через погане фінансування та прискіпливий контроль з боку московської влади, козацька артилерія перебувала в дезорганізованому стані [14, с. 38]. Проте автор змовчав щодо кількісного складу козачої артилерії, зокрема генеральної «Армати». Зрозуміло лише, що загальна кількість професійних артилеристів у козацькому війську була невеликою, менше двох сотень осіб, адже навіть за часів найвищого розвитку артилерійський штат складав 231 особу на початку 1750-х рр. [14, с. 41].

Можливо, кількість гармат (полкових та сотенних) сягала 50-60 стволів, до того ж, не всі з них можна було використати під час мобільних операцій, деяку частину – тільки під час оборони козачих містечок. Генеральна «Амата» переважно перебувала в гетьманській столиці, куди, напевне, входили і трофейні гармати, захоплені в попередніх війнах. Зазвичай, фігурують цифри у 70 стволів, але, наприклад, Ж.-Б. Шерер стверджує, що в Батурині військами О. Меншикова було захоплено понад 100 гармат [15, с. 122]. Зважаючи на те, що кількість фахових артилеристів (пушкарів та гармашів) в цей час не могла перевищувати двох сотень, можна висловити припущення, що кількість артилерії в Батурині становила не більше 70 гармат, включно з трофейними, які, швидше за все, не використовували, через проблеми із забезпеченням боєприпасами.

У цілому війська І. Мазепи мали на озброєнні 120-130 артилерійських стволів, з яких реально на полі бою могло бути використано не менше 100. Крім того, була ще й артилерія Запорозької Січі, як мінімум, 40 стволів. Проте О. Сокирко висловив припущення, що в Гетьманщині могло бути до 400 різноманітних гармат, включно з трофейними та задіяними для оборони фортець [16, с. 256]. Отже, союзник міг надати Карлу XII серйозне артилерійське угруповання, вдвічі або й втричі більше, ніж власне шведська артилерія. Крім того, усі сучасники зазначають високу якість української селітри, а значить, і пороху.

Ще одним важливим фактором тогочасних воєн було фортифікаційне забезпечення театру бойових дій, тобто, наявність у даному регіоні добре

укріплених міст або спеціально збудованих фортець. Це була найгірша ділянка українських збройних сил. Плачевна ситуація з укріпленнями козацьких міст була характерною для всієї Гетьманської України: з одного боку, тут давно не велося бойових дій (з часу підписання Вічного миру), а з іншого – царський уряд не допускав проведення ремонтних робіт українськими гетьманами І. Самойловичем та І. Мазепою, аби не посилювати військовий потенціал останніх та запобігти їх сепаратистським мріям.

Здійснений аналіз переконує, що військовий потенціал українського козацтва на середину 1708 р. був достатньо значним – 30-32 тис. бійців з понад сотнею гармат. Водночас серйозною вадою козачої армії була її моральна неготовність до боротьби за незалежність України (Гетьманщини), дезорієнтація в питаннях «союзників-ворогів». Ці негативи гетьман І. Мазепа цілком усвідомлював, але швидко вирішити таку проблему він був не в змозі. «Справа Кочубея-Іскри» довела, що гетьман не може цілковито спертися на козацьку старшину. Фактично, він міг бути впевненим у надійності лиш найманого війська, а це складало 1/6 його сил. Однак, ситуативно гетьмана могли підтримувати козаки тих полків, де старшинську верхівку складали його родичі або висуванці: Гадяцького, Полтавського та Прилуцького. Стримуючим фактором було й розташування козацьких полків, розкиданих великою територією від Смоленщини до Дону. Варто було також враховувати авторитет Запорізького січового товариства серед населення та намагатися залучити його на свій бік. За сприятливих обставин цього потенціалу могло вистачити для контролю над країною. Але без союзників вийти переможцем в боротьбі за Україну з московським монархом було нереально. До речі, подібні проблеми переживала в цей час і Річ Посполита. Після Альтранштадського миру на короткий період розкол серед поляків було подолано завдяки шведській зброї. До серпня 1708 р. сприятливі військово-політичні обставини майже завжди були на боці короля шведів. Об'єктивні обставини підштовхували І. Мазепу до союзу зі Швецією.

Будь-які союзні відносини в Європі завжди оформлювались письмовими угодами – ця традиція писемного слова йшла з часів Римської державності, що надавала пріоритетного значення не лише оформленню договірних взаємин, але й їх формальному дотриманню. Є така угода і між королями Швеції та Польщі з одного боку, та гетьманом України – з іншого. Її текст наведено ще у дослідженні Д. Бутурліна, а фактично, це навіть дві угоди: між Карлом та І. Мазепою, та між С. Лещинським і І. Мазепою, що продовжують одна одну [17, с. 51-53]. Проте є одна незрозумілість: всі інші угоди Д. Бутурлін наводить дослівно, з точними датами, навіть, якщо це угоди всього лиш про почесні капітуляції шведських гарнізонів Нотебурга, Дерпта чи Виборга. Але цю угоду російський історик просто переказує і точної дати не наводить. Незрозуміло, хто міг підписати угоду між І. Мазепою та С. Лещинським від імені польського короля, адже самого С. Лещинського при цьому бути не

могло. Тобто навіть при поверховому аналізі виникає низка сумнівів у автентичності тексту, наведеного у російського історика.

Грунтовний та, на нашу думку, переконливий аналіз договірних взаємин Карла XII та І. Мазепи здійснив Б. Крупницький [18, с. 29-38]. На жаль, його матеріал став відомим широкому загалу українських істориків лише кілька років тому. Він заперечує можливість укладання такої угоди раніше весни 1708 р. під час перебування шведського монарха в Родошковичах на території Білорусі. Під час подальшого аналізу відомий історик взагалі ставить під сумнів існування угоди за участю С. Лещинського [18, с. 32-35]. Більш логічною, на нашу думку, є версія про підписання союзницької угоди вже після приєднання І. Мазепи до Карла XII наприкінці жовтня – початку листопада 1708 р., але до знищення О. Меншиковим Батурина, коли військово-політична вага гетьмана дещо знизилася.

Багато місця у своїй монографії цьому питанню присвятив україно-шведський історик Б. Кентржинський [19, с. 223-234]. Його гіпотеза, нібито С. Лещинській налагоджував контакти з І. Мазепою протягом 1705-1706 рр. незалежно від свого шведського протектора, виглядає цілком доказовою. Схожі припущення висловлював і польський історик Ю. Фельдман: «З кінця 1705 р. завязуються постійні контакти поміж угрупованням Лещинського та табором гетьмана, який все більш приязно сприймав польські пропозиції» [20, с. 304]. Але формування у І. Мазепи остаточного рішення польський історик відносить до 1707 р. під час перебування гетьмана в Жовкві [20, с. 304].

Крім полків Гетьманської України в наших землях існувала ще одна впливова збройна потуга – Запорізька Січ, що формально не підлягала владі Гетьмана Війська Запорізького і не входила до складу козацького реєстру. На цей момент центром Коша була Чортомлицька Січ, заснована близько 1652 р. На цьому етапі «...Січ була найбільшим містом-фортецею Південної України. За сучасними підрахунками, площа забудови головної укріпленої частини Січі сягала 20 гектарів, а разом з торгово-ремісничими передмістями, слободами та хуторами, розташованими на материковому березі – 35-40 гектарів» [21, с. 163]. На весну 1709 р. на укріпленнях Січі стояло щонайменше 40 гармат [21, с. 164].

Загальна кількість запорожців оцінюється сучасними дослідниками приблизно від 15 до 18 тис. Напередодні приєднання до Карла XII, у 1708 р. запорожці зазнали значних втрат, беручи участь у повстанні К. Булавіна (можливо, до 2 тис. загиблих) [22, с. 282]. Були також і втрати в попередні роки Північної війни на службі у військах Петра I, однак їх обсяг та можливості відновлення кількості січовиків не піддаються точним підрахункам. Тож наприкінці 1708 – на початку 1709 р., коли на Січі точилась боротьба між прибічниками московської орієнтації та «незалежниками» К. Гордієнка, боездатних козаків могло бути трохи більше 10 тис. осіб.

Ми не будемо ретельно аналізувати мотиви І. Мазепи та козацької верхівки відносно розриву з Московською державою в роки Північної війни, адже, на

нашу думку, нині уже є достатньо праць, де ці аспекти розглянуто. Т. Таїрова-Яковлева, що є автором низки об'єктивних праць, підкреслювала, що «гетьман практично контролював увесь південний напрям зовнішньої політики...» Петра I, здійснюючи зв'язки з Молдовою, Валахією, Кримом, церковними грецькими ієрархами тощо [23, с. 200]. В такій ситуації чи варто було І. Мазепі ризикувати таким привілейованим становищем? Які корисливі мотиви могли спонукати гетьмана на схилі років ризикнути здобутим за двадцять попередніх років? Можна погодитися з українським істориком в еміграції В. Жилою, який підсумував головні спонукальні мотиви І. Мазепи до розриву з Москвою:

- московські війни Петра I не приносили Україні жодної користі, але забирали значні людські та матеріальні ресурси, адже козацьке військо воювало за власний кошт;

- наміри царя скасувати автономію України, на першому етапі передавши спочатку посаду гетьмана О. Меншикову. І. Мазепі ставало все більш очевидним несумісність збереження України під російським суверенітетом з існуванням її автономного статусу;

- у 1707 р. цар видав указ про повернення Правобережної України, що з 1704 р. перебувала під контролем гетьмана, до складу Речі Посполитої, що ставило крапку щодо намірів гетьмана відродити українську козацьку державу в межах Великого Князівства Руського чи угоди під Зборовом;

- у квітні 1707 р. Мазепа просив царя надіслати 10 тис. регулярного війська для захисту України від можливого вторгнення шведів. Цар відмовив, посилаючись, що не може дати не лише 10 тис., але й десяти чоловік. Між іншим, в цей час армія Карла XII перебувала ще в Саксонії, за декілька тисяч кілометрів від берегів Дніпра [24, с. 122-124].

Але плани царя щодо оборони України не змінилися й восени 1708 р. Наприклад, після появи шведської армії на Сіверщині Петро I відправив генералу Я. Брюсу такий наказ: «...пишете ви, що навколо [Глухова] поля рівні, лісу дуже мало. Того ради треба вам з'їздити подалі та оглянути місця від Глухова милях у трьох, а саме в тих місцях, які ближче до наших міст, до Севська та інших, де є зручні місця для оборони, також і ліси» [25, с. 262]. Як бачимо, Петро I був готовий покинути межі України заради надійніших ландшафтних умов для оборони (ми вже не наголошуємо на поділі міст на «наші Севськ та інші», на відміну від «не нашого» Глухова).

Ще одна невеличка деталь: навесні 1708 р. для придушення повстання К. Булавина з театру бойових дій на Дон територією України рушили загони калмицької кінноти. Шляхом вони грабували й плюндрували села й містечка, водночас забираючи в полон чимало українців. Тоді московський уряд ніяк не відреагував на таку поведінку своїх допоміжних контингентів, напевне, вважаючи це нормальним явищем. Проте, коли восени 1708 р. виникло питання щодо винагороди калмикам за придушення повстання донських козаків, Петро I, аби зменшити апетити своїх кочових союзників-підданих, нагадав про

ці події ханові Аюці [25, с. 305]. Характерно, що цар не вимагав повернення свободи полоненим українським бранцям.

Ці міркування наштотували гетьмана та його оточення на думку про те, що цар порушує раніше підписані гетьманські статті («Коломацькі» та більш ранні), а це звільняє гетьмана від обов'язку зберігати вірність московському володарю. Обов'язок очільника держави спонукав до розірвання договорів, які не виконувалися московською стороною та вжити заходів з метою забезпечення Української Козацької Держави [24, с. 122-124]. Молодший сучасник цих подій, британський історик Дж. Моттлі в діях українського гетьмана теж не вбачає корисливих мотивів, на яких наголошувала петровська пропаганда. За його словами, гетьман «...бажав стати сувереном своєї країни... хоча, зберігши вірність цареві, напевне, розділив би з ним славу перемоги над шведами» [26, с. 199].

Наслідком такого висновку стала ймовірна пропозиція гетьмана І. Мазепи восени 1707 р. королю Карлу XII щодо укладення військового союзу. В цей момент шведські війська рухалися Польщею із Саксонії і була можливість повернути з прямого шляху через Варшаву та Гродно до Москви на шлях через Люблін до Києва, а потім на Москву. Проте Карл XII завжди був прибічником прямих стратегічних дій, рубаючи «гордієві вузли» Північної війни, тому проігнорував пропозицію українського гетьмана.

Пізніші стратеги, зокрема, Фрідріх II та Моріс Саксонський, вважали такі дії великою стратегічною хибою шведського короля [24, с. 128]. Така ж позиція властива «Мемуарам про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького...», точніше, їх анонімому редактору. Власне, в «Мемурах...» вперше сформульовано думку про те, що відмова Карла XII через власну зверхність від активного використання козацьких військ у боях 1709 р. стала одним з п'яти вирішальних факторів поразки шведського короля в Україні [10, с. 215, 216]. Поділяв такі міркування й французький історик Ф.-Б. Шерер у своїх «Аналах Малоросії...» [15, с. 122]. Такої ж думки дотримувався австро-угорський історик Й.-Х. Енгель: «У ці вирішальні миттєвості Карл XII піддався надмірному почуттю власної гідності, яке призвело до неприйняття важливої пропозиції. Карл хотів сам зажити всіх лаврів за вигнання росіян із цілої Польщі... Тому Карл XII звелів доповісти Мазепі через Лещинського: він, мовляв, через останнього вже дасть йому знати, коли настане найзручніший час для виконання його наміру; а тим часом він у листопаді 1707 р. просувався маршем через Куявію на Литву» [27, с. 381, 382]. Обґрунтовуючи свою позицію Й.-Х. Енгель вважав, що рік потому, коли восени 1708 р. сторони знову повернулися до питання про україно-шведський союз, ситуація була набагато гіршою – російських військ в Україні стало більше, прибічники І. Мазепи стали малодушнішими, завзяття самого гетьмана ослабло, можливо, через вік [27, с. 382].

Історики до нині сперечаються про час виникнення у І. Мазепи сепаратистських намірів. Як нам здається, від усвідомлення того моменту, коли відбулося утворення україно-шведського альянсу, залежить оцінка ефективності заходів І. Мазепи для досягнення військового успіху в боротьбі проти Москви.

На нашу думку, зв'язок І. Мазепи зі С. Лещинським, навіть після проголошення його королем, не був виграшним для українського гетьмана. Він був обізнаний щодо ситуації в Речі Посполитій наприкінці 1707 – на початку 1708 рр. Держава фактично розпалася: король Станіслав контролював лише північ та захід країни, обравши своєю резиденцією Мальборк (Марієнбург); у Литві порядкував магнатській рід Сапег; не менш можновладним почувався у Малій Польщі та Руському воєводстві лідер сандомирської конфедерації коронний гетьман М. Сінявський, який обрав своєю «столицею» Львів. Хоча литовський гетьман Сапега позиціонував себе як прибічник шведів, але визнавати королем С. Лещинського не поспішав [20, с. 290]. З кінця 1708 р. між Сапегою та воєводою київським Ю. Потоцьким взагалі виникла відкрита ворожнеча, яка фактично зірвала запізнілий наступ С. Лещинського на південь проти загонів М. Сінявського [20, с. 284, 288].

Його супротивник із сандомирської конфедерації М. Сінявський, тягнучи гроші з московського царя, клявся у вірності Августу і водночас таємно листувався з Сапегою та С. Лещинським щодо примирення та визнання останнього королем. На початку травня 1708 р. воно мало не відбулося, але в останній момент втрутився С. Денгоф, особистий ворог С. Лещинського і поламав угоду [20, с. 284, 288]. Багато зусиль відбирало у С. Лещинського прагнення досягти визнання свого королівського статусу з боку папського престолу [20, с. 295]. У такій плутанині інтриг та таємних угод було очевидно, що домовленості з поляками не дають гетьману жодних гарантій не те що незалежності Гетьманщини, а навіть збереження автономії. Було очевидно, що лише шведський король може стати тією силою, яка забезпечить реалізацію планів І. Мазепи, тобто досягнення незалежності в кордонах 1704 р. (вони ж – кордони 1649 р.) та не буде посягати на становище Української Козацької держави.

Згаданий вище Й.-Х. Енгель вважав, що задуми про зміну протектора в українського гетьмана виникли під час зайняття території Правобережної України навесні-влітку 1705 р. Тоді ж, на його думку, розпочалося листування І. Мазепи із С. Лещинським, щойно обраним королем Речі Посполитої [27, с. 377]. Солідарний з таким припущенням дослідник О. Сокирко [16, с. 241]. На думку Й.-Х. Енгеля, виконуючи послідовно таємні домовленості з Карлом XII та С. Лещинським, у 1708 р. І. Мазепа стягнув до Батурина основну кількість гармат Війська Запорізького та свою найману гвардію – сердюцькі полки. Крім того, нібито укріплювалися Ромни та Гадяч і провадилася підготовка до можливої втечі гетьмана до Речі Посполитої,

зокрема, до Києво-Печерської лаври та Білої Церкви було передано кращу частину гетьманського майна [27, с. 383].

Перед нами постає далекоглядний та продуманий план українського гетьмана, що викликає певні перестороги. Сумнівно, що протиборчі сторони уявляли собі чітко наміри супротивників. Непевним є й твердження Й.-Х. Енгеля: ніби в травні 1708 р. чітко визначився план Карла XII щодо вторгнення в Україну. Адже всі подальші події свідчать, що московське командування на чолі з Петром I чекало і готувалося до прямого удару на Москву через Смоленськ (що цілком вписувалося в стратегічні методи шведського короля). Хоча припущення щодо маршу шведів у напрямку України Петро I висловив у листі до гетьмана І. Мазепи ще 10 (11) липня 1708 р.: «Оскільки неприятель йде Дніпром вниз тож з цього та з усього іншого видно наміри його на Україну...» [23, с. 21], однак майже одночасно цар видав детальний наказ готувати до оборони від шведів Смоленськ [23, с. 29-33]. Поворот Карла XII у вересні 1708 р. на південь для них був цілком несподіваним і непередбаченим, а їхні контрзаходи мали характер експромту і, очевидно, диктувалися обставинами, які щойно виникли. Та й обставини подальшої зустрічі І. Мазепи з Карлом XII наприкінці жовтня 1708 р. свідчать, що вчинок гетьмана був достатньо несподіваним і для шведської сторони. Якби існували попередні домовленості, вважаємо, все відбувалося б динамічніше. Таку ж думку висловлює й французький сучасник Північної війни, що писав під псевдонімом Нестезюрнуа. Він вважав, що Карл XII не поспішав до Батурина, бо не виключав можливість пастки з боку московитів та козаків. Лише жорстока розправа над захисниками та мешканцями Батурина переконали короля в щирості намірів І. Мазепи [10, с. 199]. Хіба можливі такі коливання та зволікання, якщо б контакти шведів з гетьманом тривали два чи навіть більше років? Інша річ, якщо зв'язки виникли нещодавно і лише налагоджувались. Подив викликає версія російського емігрантського історика П. Богдановича про те, що Карл XII в Сморгоні, тобто на початку 1708 р., домовився з І. Мазепою про рух до України [28, с. 12]. Ніби через це шведський король відмовився від прямого наступу на Москву через Мінськ та Смоленськ, а збирався йти на Москву через Україну, що й стало його фатальною помилкою. Реальні події літа-осені 1708 р. жодним чином не підтверджують такої гіпотези.

Достатньо детально цю проблему розглянув Т. Чухліб. За його висновками виходить, що першими почали шукати контакти з І. Мазепою польсько-литовські прибічники Карла XII ще з 1703 р., проте достатньо безуспішно [29, с. 26-28]. Гетьман замислився над зміною фронту лише з кінця 1705 р., а до конкретних дій перейшов у 1707 р. Кінцевою його метою зміни протектора, на думку Т. Чухліба, був не пошук нового суверена для України, а здійснення «пруського варіанту» досягнення незалежності [29, с. 32]. Український історик має на увазі шлях здобуття королівського титулу курфюрстом Бранденбургу Фрідріхом III у січні 1701 р. До цього часу

бранденбурзький курфюрст приносив вассальний оммаж за Східну Пруссію польським королям. Проте завдяки складній військово-політичній ситуації в Європі напередодні війни «за іспанський спадок» Фрідріх III зміг шляхом дипломатичних перемовин з різними «центрами впливу» досягти бажаного та перетворитись на «короля у Пруссії» Фрідріха I. Ватикан, однак, не визнавав цього титулу до 1788 р., а Річ Посполита заперечувала його до 1772 р.

Приблизно таких же висновків, спираючись переважно на шведські джерела, дійшов Б. Кентржинський. Навіть надання на прохання Петра I у 1707 р., майже одразу після свого фаворита О. Меншикова, І. Мазепі князівського титулу імператором Йосипом I український гетьман розглядав як маневр з боку московського царя, аби пом'якшити враження від кроків щодо ліквідації української автономії [19, с. 240-248]. Проте питання про оформлення союзної угоди між Україною та Швецією за участі Речі Посполитої залишається дискусійним. Така угода не могла бути укладеною раніше жовтня-листопада 1708 р. Деякі ж дослідники, скажімо Б. Кентржинський, вважають, що таку угоду було укладено лише навесні 1709 р. [19, с. 313].

Таким чином, незважаючи на відсутність чіткого документального підтвердження, всі факти вказують на те, що союз між Україною та Швецією не міг бути укладеним раніше жовтня 1708 р. Менш імовірно, що він був укладений у березні 1709 р. Отже, автор стверджує, що така угода стала реальністю в останні дні жовтня або в перші дні листопада 1708 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М.: Наука, 1981. – 180 с.
2. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и Россия на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Россия-Украина: история взаимоотношений / ред. кол.: Миллер А.И., Репринцев В.Ф. и др. – М.: Языки русского мира, 1997. – С. 89-100.
3. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. (численность, сословно-классовый состав, размещение). – М.: Наука, 1977. – 265 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XII-XIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
5. Гетманское представительство при русском дворе // Киевская старина. – 1883 – Т.VII. – сент.-окт. – С. 317-320.
6. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII, вып. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 774 с.
7. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. – К.: Наш час, 2008. – 263 с.
8. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: КМА, 2004. – 286 с.
9. Артамонов В. Казачество гетьмана И.И. Скоропадского, запорожцев и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. – Х.: ФОП Толмачова Н.Ю, 2009. – С. 242-259.
10. Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.: Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2012. – 808 с.

11. Мельник Л. До історії участі українських козаків у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – Ред. кол.: Л.Р. Винар (голова) та ін. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 102-122.
12. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року. – К.: Темпора, 2013. – 116 с.
13. Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
14. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація // УЖ. – 2012. – № 4. – С. 35-51.
15. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжів та козаків України, або Малоросії. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
16. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упор. К. Галушко. – Х.: КСД, 2016. – 352 с.
17. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.І. – Т.3: Дополнения. – СПб.: Изд-во Генштаба, 1821. – 416 с.
18. Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708-1709 р. // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упор. Ковалевська О. – К.: Темпора, 2011. – С. 29-38.
19. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.
20. Feldman J. Polska w dobe wielkiej wojny północnej. 1704-1709. – Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1925. – 320 s.
21. Ленченко В. Рукописні плани Запорізької Січі XVIII століття // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. / Ред. кол. Сохань П. (гол. ред.) та ін. – К.-Нью-Йорк, 2004. – С. 157-189.
22. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.3. – 560 с.
23. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – 403 с.
24. Жила В. Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія і оцінка // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упор. Ковалевська О. – К.: Темпора, 2011. – С. 120-130.
25. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII, вып. 1. (январь-декабрь 1709). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 408 с.
26. Мотгли Дж. Історія життя Петра І, імператора Росії // Україна очима іноземців: англomовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем) / Калашников В.М. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 90-115.
27. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. – Х.: Факт, 2014. – 640 с.
28. Богданович П.Н. Полтавская виктория. Ко дню её 250-летия. 27 июня 1709 – 27 июня 1959. – Буэнос-Айрес: Наша Страна, 1959. – 54 с.

Слисаренко А.Н. Образование украинно-шведского союза во время Великой Северной войны.

Статья посвящена событиям решающего этапа Великой Северной войны – походу шведской армии короля Карла XII против Московского государства в 1708-1709 гг. Ключевым моментом этого похода могло стать заключение союза между шведским королём и украинским гетманом И.С. Мазепой. Успех этого союза вполне реально мог привести к решающей победе Швеции над последним из своих соперников, московским царём Петром I. Как результат этой победы на карте Восточной Европы, вполне вероятно, могло появиться независимое Украинское казачье государство под символическим протекторатом Шведского королевства. Автор предложенного материала рассматривает военно-стратегические аспекты указанного союза, опираясь на выводы предшествовавших историков относительно международно-политической составляющей украинно-шведского союза. Анализ материала даёт право автору утверждать, что украинно-шведский союз сформировался без

посредничества Речи Посполитой в момент появления шведских войск на территории Гетманщины в конце октября 1708 г.

Ключевые слова: Великая Северная война, украинно-шведский союз, реестровое казачество, наёмные войска, охотничьи полки, фортификация.

Slisarenko O. Formation of Ukrainian-Swedish Alliance during the Great North War.

The article is devoted to the events of the crucial stage of the Great North War, in particular the campaign of the Swedish King Charles XII and his army against the Moscow State in 1708-1709. The critical moment of this campaign was the conclusion of the alliance between the Swedish King and Ukrainian Hetman I. Mazepa. The success of this alliance could quite possibly lead to the decisive victory of Sweden over the last of its enemies, Moscow Tsar Peter I. As a result of this victory the independent Ukrainian Cossack State under a nominal protectorate of the Sweden Kingdom could appear on the East European map. The author of the present material considers military and strategic aspects of the possible alliance basing on the conclusions of the former historians about the international political component of Swedish-Ukrainian alliance. The analysis of material enables the author to state that Ukrainian-Swedish alliance was formed without the mediation of Rzeczpospolita at the moment the Swedish army entered the territory of the Cossack Hetmanate at the end of October 1708.

Keywords: Great North War, Ukrainian-Swedish alliance, register cossacks, hired troops, volunteer regiments, fortification.

УДК 94(437.1(2):316.75)

Бевзюк Є.В.

ЛУЖИЦЬКИЙ ЕТНОЗБЕРІГАЮЧИЙ РУХ В РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 рр.

Національно-культурна діяльність лужицьких слов'ян періоду революції 1848-1849 рр. – одна з найяскравіших та найсуперечливіших сторінок минулого цього малочисельного слов'янського народу Німеччини. Під час революції лужицькі серби через своїх ідеологів, з їхнім локально-провінційним патріотизмом, були зорієнтовані на підтримку патерналістських відносин із королівською владою. До головних чинників участі найнечисленнішого слов'янського народу у революційних подіях середини XIX ст. необхідно віднести національно-культурні та етнополітичні. Протягом революції 1848-1849 рр. серби з широкою демократичної програми обрали шлях гуманізації та поміркованої суспільної лібералізації. Перше відповідало національним та культурним потребам народу, а друге не ставило етнос в опозицію до монархічної влади та демократичних сил Німеччини.

Припущення щодо можливого отримання етноменшиною ширших національних прав або автономії за умови рішучіших дій під час революції, на нашу думку, є безпідставними. Вже на початку XIX ст. серболужицький етнос був статистичною меншістю у своєму етнічному районі, який поділявся між двома європейськими державами (Пруссією та Саксонією), тому заклики до рішучіших національних вимог у етнічно змішаних районах не мали поширення, а радикалізація національного руху могла призвести до етнолетальних наслідків.

Ключові слова: лужицькі серби, революція, Німеччина, ідеологія, патріотизм, етнос, нація, відродження, культура.

Феномен серболужицької етноісторії та етнічного самозбереження представляє значний науковий інтерес у контексті вивчення культурного та етнополітичного розвитку народів і держав європейського континенту на шляху до формування інтегрованої європейської цивілізації XXI ст. Водночас історія серболужичан зображає варіантну модель багатівікового міжнаціонального співіснування етнічної меншості – лужицьких сербів з більшістю – державотворчим німецьким народом, що дозволяє використати такий історичний досвід для сучасної України. Актуальним це дослідження вважаємо ще й тому, що етнічні процеси XIX ст. відбувались у лужицьких сербів на тлі «Весни народів» в Європі, революційного піднесення, національного пробудження і державотворення в Німеччині.

Метою статті є дослідження участі лужицьких сербів у революції 1848-1849 рр., а саме розвиток та практика формування лужицькими політичними інтелектуалами етнозберігаючої ідеології серболужицького руху як чільного фактору їх етнічного пробудження у XIX ст.

Науковий рівень вивчення проблеми етнопробудження лужицьких сербів у XIX ст. в сучасній українській історіографії залишається недостатнім. Загалом у радянській історіографії сорабістика була представлена переважно роботами культурологічного та мовознавчого характеру, зокрема ґрунтовними науковими досягненнями львівських сорабістів. У 60-80-х рр. XX ст. відбувалось

становлення львівського науково-дослідного сорабістичного центру в Україні. Культурологічні та літературознавчі статті, а також невеликі роботи з історії українсько-лужицьких зв'язків впродовж 70-80-х рр. ХХ ст. публікувалися також представниками київської, ужгородської та інших славістичних шкіл України. Єдине в пострадянських державах ґрунтовне сорабістичне дослідження – колективна українсько-німецька робота з історії і сучасного стану культури та інших аспектів життя сербів-лужичан (у вигляді навчального посібника загального народознавчого плану), побачило світ лише у незалежній Україні (1999 р.). Воно підготовлене вченими Львівського національного університету імені Івана Франка та Сербського інституту в м. Будишин (ФРН). Констатуємо, що історія етнічного пробудження лужицьких сербів, їх участь у «Весні народів» найбільш глибоко і всебічно вивчалася і вивчається сорабістами Німеччині.

Револьюційні події в Німеччині, незважаючи на хвилю лужицького етнічного пробудження, з новою силою висвітлили кризовий стан існування лужицького соціуму. Вибір, який в період революції постав перед кожним мешканцем Лужицьких районів, полягав у необхідності визначити свою національну та етнічну приналежність.

Відповідно, в умовах загальнополітичної та соціально-економічної європейської кризи на тлі формування та поширення різних політичних течій та ідей, лужицька етнічна еліта виокремилася із загальнонімецького протестного руху власний – етнозберігаючий. Значимо, що під словосполученням «етнозберігаючий рух» автор має на увазі рух етнопатріотичних сил, що діяли в межах лужицького етнічного середовища та ставили за мету досягнення певних мовно-культурних та економічних інтересів. Характерними рисами лужицького руху стало – відокремлення етносу від інших за принципом «ми-вони» та забезпечення сталого процесу духовного самоусвідомлення етнічною спільнотою власної етнозберігаючої ідеї. Остання через певні обставини, не могла розвиватися в напрямі формування ідеї політичного етносу, а лише спрямовувалася в бік збереження та визнання мовної своєрідності та захисту своїх етнокультурних особливостей.

Процес формування етнозберігаючої ідеї у лужицьких слов'ян був інтелектуально продуктивним, що стало наслідком підвищеного ідеологічно акцентованого інтересу до рідної культури і, насамперед, мови. Домінування культурно-національних, а не соціально-економічних чи політичних чинників в змісті ідеології етнозберігаючого руху лужичан, пояснюється абсолютною відсутністю перспектив та, відповідно, відсутністю елементарних спроб з боку сербів-лужичан щодо створення власної державності.

Фактично сама етнозберігаюча парадигма лужицького руху, всупереч волі його лідерів, стала конкурувати із великогерманською ідеєю. Відповідно, визнаючи себе частиною доцентрового загальногерманського руху, німці і лужичани Саксонського та Пруського королівств, інколи попри власний

свідомий вибір, долучалися до пангерманського руху і таким чином деякою мірою відмовлялися від свого короля та провінційно-земельної батьківщини. Нагадаємо, що основним гаслом пангерманських видань того періоду було «Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt» («Німеччина, Німеччина понад усе, понад усе в світі»). Можливо, з огляду на активізацію німецьких доцентрових настроїв, лужицькі ідеологи виробили для себе таку форму ідеї етнічного збереження, як локально-провінційний патріотизм. Власне ідея «провінційно-земельної батьківщини» була зорієнтована, в першу чергу, на позитивне усвідомлення етнічної й історичної самобутності лужицького соціуму в межах своїх королівств. Це була демонстрація регіонального патріотизму та етнічного інтересу, які поєдналися із політичним інтересом станового провінційного лицарського Саксонського сейму. Історично «Саксонська Лузація, – зазначив після відвідування Лужиці Гільфердінг, – яка раніше була окремим маркграфством, мала інший закон про престолонаслідування, ніж вся Саксонія, а тому користувалася правом обговорювати свої місцеві справи на особливому сеймі». Останній, хоч і втратив до XIX ст. різку опозиційність щодо центральної королівської влади, все ж прагнув до коригування співвідношень між центром і провінцією на користь останньої. В період революційного піднесення, маючи на меті зберегти свої провінційні повноваження, «Голова сейму і старшина Лузацького «лицарства» фон-Тілау» зробить рішучий крок і запросить сільські громади Лузації брати в ньому участь. Між сербами і лицарським станом міцнішав зв'язок і взаємне благоговіння» [1, с. 34]. Фактично на регіональному рівні утворилася наднаціональна провінційна політична платформа, де співпадали етнозберігаючі інтереси лужицьких поміркованих ідеологів і станові інтереси місцевого лицарства.

У цілому, розмежувальним кордоном для розрізнених ідеологів лужицького етнозберігаючого руху стало їх ставлення до існуючої політичної системи і політичного режиму. Тому виділяються дві тенденції – революційна і реформаторська, на тлі яких вибудовувалися дві лінії серболужицького руху періоду революції. Відповідно, умовно можна виділити радикально-демократичну і реформаторсько-консервативну течії. Водночас зрозумілим є те, що в кожному напрямі лужицького суспільно-політичного руху існували певні відмінності і внутрішні напрями. Насамперед до відмінностей між політичними течіями варто віднести питання ставлення їх лідерів щодо оцінки системи соціально-економічних відносин в Пруссії і Саксонії та щодо методів досягнення кінцевої мети соціально-політичних перетворень. У зв'язку з цим не можна ігнорувати відмінності між тими консерваторами, які стояли за незмінність збереження існуючої політичної системи і політичного режиму – Б.А. Клін, Е.В. Якуб, Ю.Е. Ванак, М. Бук, М. Новек – і тією поміркованою частиною лужицьких інтелектуалів – Я.А. Смолер, Е. Зейлер, К. Пфул, А. Броска, які допускали можливість збереження сутності політичної системи

та дотримувалися думки про доцільність поступового переходу до м'якшого політичного режиму. Перші об'єдналися навколо «Брамборського сербського часника», який почав виходити з липня 1848 р. нижньолужицькою мовою в Котбусі. Метою редакторів газети стала боротьба проти партії, яка прагнула знищити встановлений порядок.

У політичній діяльності помірковані лужицькі ліві змушені були враховувати загальну об'єднаничу ідеологію німецьких національних лібералів, але намагались додати до неї власний етнополітичний інтерес у вигляді привнесення до масштабних національно-політичних програм власного етнозберігаючого інтересу. З листування Я.А. Смолера з депутатом Р. Блумом стає зрозуміло, що лужицькі ідеологи свою політичну програму пов'язували не з радикалізацією суспільного руху, а з наданням йому форми обережної політичної боротьби за збереження і правовий захист своїх етнокультурних інтересів. На переконання Я.А. Смолера, політична програма залишків колись численного полабського слов'янства визначалася ідеєю «самозбереження», а звідси – виборювання прав на «розвиток своєї культури, право використовувати національну мову в церкві, а також в школах та в суді вільно користуватися своєю мовою» [2, с. 19]. Варто зазначити, що в цілому мовно-культурна ідеологема етнозберігаючої програми лужицьких будителів за змістом відповідала політичній тактиці діячів західного слов'янського руху (Коллар, Тун, Шафарик, Юнгманн) та їх національним програмам, особливо у питаннях законодавчого визнання права на використання своєї мови та права навчатися нею [3, арк. 216].

Водночас, незважаючи на наявність у деяких політичних інтелектуалів особистого бачення змісту етнозберігаючої програми лужицького пробудження, на практиці їх політична оцінка національної проблеми досить часто призводила до наближення позицій ліберальних радикалів і поміркованих реформаторів, що, відповідно, розмивало кордони в цьому питанні між радикальними і ліберальними ідеологами. У зв'язку з цим, як нам здається, не зайвим буде навести думку О. Пипіна, який окреслив практичний бік політичної взаємодії лужицьких етнічних ідеологів із німецькими демократами періоду революції: «...серболужичанам було досить важко від високих претензій німецьких демократів, які особисто закликали їх до підтримки суспільних і політичних реформ і водночас заперечували їх народність» [4, с. 1084]. У праці Гільфердінга «Відродження сербів-лужичан», яка була написана зі слів безпосереднього учасника революційних подій Я.А. Смолера, зазначено: «Прихильники германістів і демократів намагались підвести все під один вимір... для сербів такий підхід був невідповідним» [1, с. 35]. У зв'язку з цим можна припустити, що революційна ситуація в Німеччині активно впливала на характер самої німецької національної ідеї. З часом у змісті ідеї визначилася і поступово ставала помітнішою її наступальна природа, яка вже існувала на етапі виникнення самої німецької національної ідеї. Але справжнього

наступального політичного, а не теоретичного змісту німецька ідея набрала лише в часи революції. Цей аспект нового якісного змісту німецької національної ідеї безумовно були змушені враховувати у своїй громадській діяльності серболужицькі політичні інтелектуали.

Отже, можна припустити, що власне тому не тільки російський імперський чиновник Ф. Тютчев, але й Я.А. Смолер, О. Пипін та О. Гільфердінг, надаючи оцінку практиці політичних відносин між демократичною партією і лужицькими лідерами періоду революції, дійшли висновку, що німецькі ліберали зі своїми демократичними ініціативами в умовах актуалізації національного німецького доцентрового руху не вважали за доцільне приділяти достатньо уваги міжнаціональній проблемі. Для представників німецького демократичного руху націоналізм був головним революційним принципом, засобом подолання соціальних і політичних конфліктів на тлі процесу національної німецької інтеграції. Відповідно, етнозберігаючі прагнення двохсоттисячного слов'янського народу на тлі масштабної доцентрової німецької перспективи ставали в уявленні німецьких ідеологів не лише другорядною ідеєю, але й небажаним явищем.

Загалом політичну строкатість серболужицьких діячів-ідеологів можна представити наступним чином. До першої групи варто віднести серболужицьких ліберальних демократів, до складу яких входила сільська інтелігенція. Вони мали тісні стосунки з народними масами, а також їм були близькі ідеї німецьких демократів і лібералів. Подібний стан світоглядно-політичної близькості німецьких національних ідеологів і лужицьких діячів, був логічним наслідком специфіки історичного розвитку та результатом спільної багатомісної суспільної практики серболужичан з німецьким населенням. Для лужицьких демократів ідеологія етнічної емансипації була частиною революційного принципу, в основі якого лежала фундаментальна ідея знищення станово-феодального ладу. Відповідно до першої групи активних лідерів належали Я. Бартко, Я. Веля-Радисерб, М. Чіж, Я.Ю. Мелда, Я.Б. Мучінк (під час березневих подій 1848 р. він досить активно виступав на сторінках щотижневика «Сербські новінки»), композитор та автор лужицького гімну, «батько світської сербської музики» К.А. Коцор. До другої групи ідеологів входили представники помірковано-реформаторського кола серболужицького етнозберігаючого руху – К. Пфул, А. Броска, Я.А. Смолер. Політичним рупором для цієї ідейно гнучкої частини ідеологів була газета «Тидженська новина».

Але вищезазначена група діячів досить обережно висловлювалася з приводу існуючої політичної системи. Окрім того, їх ідеологічну прихильність до традиційних цінностей і порядків, соціальних та релігійних доктрин можна розглядати як результат історико-регіональної долі лужичан. У боротьбі за розширення своїх національних прав ця частина ідеологів надавала перевагу реформаторським методам та пошуку компромісної позиції відносно уряду.

Вони також намагалися максимально реалізувати мовно-правову частину своєї етнозберігаючої програми. Такий підхід був цілком обґрунтованим, тому що процес емансипації етнічної самосвідомості серболужичан був традиційно тісно пов'язаний із мовно-літературною практикою будителів. Відповідно, мовна ідея, вважають Е. Хартшток, М. Тіманн, С. Каннінхам, навіть у період революції залишалася в основі етнозберігаючої програми та в цілому залежала від актуалізації та виконання вимог щодо національної і мовної рівності лужичан [5, s. 5-8]. На тлі революційної активності помірковано-реформаторська частина лужицьких діячів не вітала радикальну ідею повної ліквідації політичної системи феодального суспільства. Водночас етнозберігаюча парадигма була для них засобом подолання соціальних і політичних конфліктів на основі інтеграційної ідейної платформи мовно-культурної ідеології. Відповідно з високою долею вірогідності можна стверджувати, що цій частині сербських політиків все ж були відомі ідеї суспільної лібералізації. На нашу думку, обережність та політичний еkleктизм лужицьких ідеологів відображав реальний стан і загальний рівень розвитку лужицької етнічної свідомості, а його сутність визначала політичну поведінку сербського селянського соціуму.

У цілому, бачення політичними інтелектуалами практики суспільної модернізації утримувалося у межах ідеологічного обґрунтування необхідності збереження існуючої політичної системи. Подібну позицію не варто, як це зазвичай робилося марксистськими дослідниками (Ф. Потемкін, М. Михайлов, О. Молок, Е. Хартшток) [6], трактувати в історіографії переважно як вузькостановий егоїзм. На нашу думку, необхідно враховувати сформоване століттями у лужичан переконання щодо виключної правильності традиційного політичного режиму як основи державного ладу та системи, здатної забезпечити нормальне функціонування всього суспільного організму та зберегти традиційність і цінності лужицького соціуму.

З огляду на вищезазначене, опорною позицією нашого подальшого дослідження має стати очевидне твердження, що лужицький політичний консерватизм безперечно відрізняється від інших політичних ідей періоду «Весни народів». Лужицькі ідеологи продовжували існувати в активній фазі мовно-культурного пробудження. Відповідно, для лужицьких етнічних ідеологів можливість спертися на власну історичну традицію як на основу своєї етнозберігаючої ідеології все ще залишалася політичною мрією. В умовах міжнародної конкуренції фундамент лужицького етнозберігаючого руху міг бути підсилений лише віковим тяжінням лужицького селянства до збереження своїх етнічних традицій.

До речі, селянство у якості головного об'єкта свого політичного електорату розглядало міське лужицьке чиновництво на чолі з начальником поліції міста Будишин, головою «Сербської матиці» доктором Б.А. Кліном. До цієї частини діячів лужицького руху входили викладачі шкіл, дрібна лужицька буржуазія і,

безумовно, релігійні служителі, які багато років виконували функцію головних ідеологів етнозберігаючого руху. Духовенство заперечувало можливість радикальних змін та підтримувало в змісті ліберальних ідей лише ті, що визначали пріоритет розвитку та втілення в суспільну практику культурнозберігаючих ідей та свободу віросповідання. Водночас підкреслимо, що духовенство навіть у період «Весни народів», в середовищі дрібнотоварного сільського серболужицького виробника не втратило позицій головного ідеолога лужицького пробудження.

Доречно зауважити, що більшість лужицьких патріотів таких, як Якоб, Штемпель, Зейлер, Радисерб-Веля, Горнік, Чорлих, Кучанк, світоглядно сформувалися в релігійних освітніх закладах. Відповідно, вплив церковних служителів на серболужицький рух періоду революції 1848-1849 рр., поміркованість їх суспільних ідей та обережна політична практика і надалі залишалися достатньо помітними в етнозберігаючій парадигмі сербів. Навіть представники марксистської сорабістики Д. Шолце, В. Моторний визнали, що як серболужицькі ідеологи, так і сам етнічний рух були «загалом дуже поміркованими і не виходили за межі вимог культурно-національних прав» [7, с. 39]. Це деякою мірою пояснює «ідейну гнучкість» переважної більшості ідеологів етноменшини. Серболужицький пастор Якоб, який керував однією з найбільших парафій Будишину (міста, де до 30% прихожан були слов'янами), закликав не реагувати на провокації демократів та не брати участі в «антиурядовому русі» [8, с. 16]. До групи поміркованих, «гнучких» ідеологів також можна віднести ту частину інтелігенції, яка тісними політичними відносинами та економічними інтересами була пов'язана із титульною аристократією та буржуазією або вважала процес германізації автохтонної меншини природним явищем.

Цілком логічно, що революційні події в Лужицьких районах були органічно пов'язані з німецьким антифеодальним рухом. Кожний підйом буржуазного суспільного руху в Німеччині супроводжувався актуалізацією етно-культурних прагнень лужичан. Закономірно постає запитання: що об'єднувало німецькі та лужицькі народи в період революції? Вважаємо, сполучною ланкою для німецьких ліберально-національних ідеологів й, відповідно, обережних політичних інтелектуалів сербського руху періоду революції, як писав фундатор марксизму, була боротьба з «кайданами феодалізму» заради досягнення громадянського суспільного ідеалу. Для підтвердження цієї тези можна навести кілька фактів спільних лужицько-німецьких зборів періоду революції 1848-1849 рр. На травневих зборах селян Радвору була присутня група німецьких демократів Саксонії [9, с. 50-54]. Пізніше, у серпні цього ж року, неподалік від Баутцена відбулося спільне зібрання німецького та лужицького селянства у містечку Гаусіг. Заклики учасників зборів до уряду провести економічні та ліберальні реформи концептуально об'єднали німецьку і лужицьку етнічні аудиторії [6, с. 153].

Безпосередню оцінку політичної активності в Лужицьких районах Німеччини можемо отримати із газети «Тидженська новіна»: «Сорбське населення під впливом дрібнобуржуазних німецьких демократів, почало себе усвідомлювати по-новому, а тому воно почало засновувати в Саксонії, Пруссії демократичні клуби та об'єднання. У Саксонській Верхній Лужиці сорбські селяни створюють власні товариства ... Як походить з повідомлень, вони обговорюють там питання власних селянських потреб» [10]. Водночас, з наведених рядків стає зрозумілим, що в ієрархії політичних цінностей у лужичан економічний інтерес продовжував виступати основним спонукальним чинником їх соціально-політичної активності.

З огляду на зазначене вище, логічно буде звернутися до селянських зборів 1848 р. у Радворі Будишинського району. Характерною рисою цих зборів стала участь у них, крім делегатів від етноменшини, групи німецьких демократів Саксонії. Рішенням зборів стало прийняття Селянської петиції до уряду Саксонії. У зв'язку з цим варто зауважити, що письмове оформлення рішень зборів у вигляді петиції на ім'я короля не було суто лужицьким винаходом такої форми протесту. Подібна форма звернення до урядів була достатньо поширеним явищем періоду революції. Водночас лужицькі петиції за набором національних символів та ідей громадянських свобод принципово не відрізнялися від петицій інших західних слов'янських народів. Відповідно, орієнтація лужицьких ідеологів на мирне досягнення своєї політичної мети отримала визначення як «політика прохань і меморандумів».

З часом селяни Радвору заснували «Радворський серболужицький селянський союз». «Метою союзу, – зазначалося в Статуті, – є сприяння практиці реалізації принципів громадянської рівності та здійснення дій, спрямованих на поширення ідеї братерства та взаємодопомоги» [11, s. 11]. Отже, в умовах панування в Саксонії абсолютної монархії ідею «громадянської рівності» варто розглядати не тільки як певний суспільний ідеал, але й розцінювати її як символ вільного розвитку серболужицької етнічної спільноти. Можемо погодитися з тим, що для лужичан періоду «Весни народів» межа між громадянськими, ліберально-демократичними цінностями та етнічнозберігаючою ідеєю мала достатньо символічний характер. Таким чином, подальший процес етнічної модернізації у лужичан тісно співвідносився із здійсненням громадянського суспільного ідеалу. Водночас дрібнобуржуазний обережний характер серболужицької етнозберігаючої парадигми проявився у кінцевій резолюції зібрання. Безпосередньо в документі підкреслювалося, що «незважаючи на політичні обставини, народ ... отримує натхнення у своїй любові та у своїй довірі до державного керівництва» [12, s. 10].

Така вірнопіддана тональність є цілком зрозумілою насамперед з огляду на соціальну селянську базу серболужицького руху. Відповідно, етнічна селянська маса розглядалася і використовувалася політичними інтелектуалами як основна рушійна сила революційного процесу. Лужицьке селянство протягом тривалого

часу було носієм традиційної та етнічної самосвідомості. Їх характерною рисою було те, що вони прагнули до збереження соціально-політичних умов свого існування та залишалися головними носіями традиційної етнічності. Відповідно, лужицьке селянство з традиційною селянською самосвідомістю в революційних умовах стояло перед новим світом, як перед суддею, тому з острахом ставилося до майбутнього. Зрозуміло, що така ситуація була ґрунтовним мотивом для виникнення у селянському середовищі певних ідей.

Можемо припустити, що у «лужицькому випадку», на думку селянської маси, невідома та можлива небезпека виходила виключно від радикалів і демократів. Саме ця група ідеологів користувалася найменшою популярністю в серболужицькому середовищі. До того ж, надаючи оцінку спонукальним чинникам участі лужичан у революційному русі 1848-1849 рр., сорабісти переважно надавали другорядного значення такому психологічному фактору в поведінці селян, як особиста рішучість та наполегливість при відстоюванні власних економічних інтересів. Водночас ліберальні лужицькі лідери та «березневі» німецькі уряди у внутрішній політиці досить вміло відреагували на психологічні особливості суспільної поведінки селян, здійснюючи низку поступок не в політичній, а в економічній сфері. Подібний підхід до політики реформ був продиктований насамперед селянською структурою суспільства. Із кожних ста мешканців в Німеччині сімдесят було зайнято в сільському господарстві німецьких земель. Водночас, в окремих Лужицьких районах відсоток людей зайнятих в сільському господарстві доходив до 90% від усіх мешканців району [13, s. 25-27]. Тому, побоюючись неконтрольованої селянської активності, ліберали і влада досить швидко погодилися із вимогою відмінити феодальні права і привілеї. Відповідно, після задоволення своїх економічних вимог селяни втрачали інтерес до революційного руху, тому що кінцева державно-національна мета німецької революції їх майже не цікавила.

«Селянську петицію» до Саксонського уряду у вересні 1848 р. з підписами членів 69 слов'янських громад було передано до другої палати ландтагу, яка залишила петицію без депутатської відповіді. Таке неуважне ставлення з боку саксонських парламентарів до лужицького руху справедливо викликало в народі відчуття розчарування в бажанні парламентарів на практиці вирішувати питання соціального та політичного життєзабезпечення лужичан. Тому етнічні ідеологи, на тлі байдужості парламентарів, підготували своє «Велике прохання сербів» – документ, який містив прохання визнати мовно-культурні права сербського народу. Лужицькі лідери свідомо передали петицію не на розгляд членам Саксонського ландтагу, а королю Саксонії Фрідріху Августу II. Парадоксальне поєднання ідеї мовно-культурної лужицької рівності, бажання захистити свої етнічні права і стійкий вірнопідданий принцип в основі лужицької етнозберігаючої парадигми періоду революції з часом спонукали професора Харківського університету О.Л. Погодіна зробити висновок наступним чином: «...лужичани воліли обирати легальний шлях для

висловлювання своїх національних вимог і в цьому апелювали до корони, а не до ландтагу» [14, с. 14].

Отже, монархія для лужичан була не тільки символом державної стабільності та правопорядку, але й сприймалася у якості правового гаранта існування самої лужицької етнічної спільноти. На цьому політичному тлі, враховуючи актуалізацію національної проблеми в Німеччині, лідери серболужицького етнозберігаючого руху сконцентрували свої зусилля на проведенні у Лужицькому краї самочинного референдуму з національного питання. За рішенням «Сербської матиці» в травні 1848 р. була розроблена «Велика петиція лужицьких сербів» («*Velka petice Luzickych Srbu*») з підписами майже п'яти тисяч лужичан [15, с. 76].

Водночас, в процесі політичного маневрування влади рушійною умовою етнозберігаючої парадигми для різнорідних діалектично і соціально лужицьких сил могла бути тільки загальна ідея, яка насамперед була б доступною для розуміння кожного пересічного лужичанина. Спільна ідея мала б відповідати інтересам та емоційному настрою всіх представників лужицького соціуму. Спільним ідейним знаменником, близьким священику, міщанину, селянину було, насамперед, колективне уявлення їх причетності до своєї етнічності, а вже потім – до спільної регіональної долі різних народів, що проживали на теренах лужицької частини німецьких королівств. Відповідно, своєрідність історичної долі та політичної ситуації для лужичан полягала в тому, що модернізація їх етнічної самосвідомості відбувалася в межах традиційної німецько-монархічної оболонки. Тому стараннями лужицьких ідеологів традиції етнозберігаючої поміркованої ідеології та обережна політична практика під час революції все ж інтродукувалася в зміст нових німецьких ліберальних ідей. Іншими словами, з моменту, коли табір консерваторів починає посилюватися представниками буржуазного класу, для лужицьких інтелектуалів починається етап становлення справжнього політичного консерватизму. Саме тоді виробилася спільна модель стратегії лужицьких центристів та консерваторів (К. Пфул, А. Броска, Я.А. Смолер, Б.А. Клін, Е.В. Якуб, Ю.Е. Ванак, М. Бук, М. Новек), яка полягала в поєднанні тактики обережних взаємин з революційно-демократичними силами і практичною соціально-політичною гнучкістю. Для цієї моделі політичної поведінки сербських ідеологів існували умови, що склалися із ланцюга непростого історичного минулого та етнозберігаючого спрямування програми лужицького пробудження.

Прикладом проникнення ліберально-демократичних ідей до середовища лужицьких ідеологів може слугувати стаття, яка була розміщена в одному із номерів щотижневого журналу «Сербський новинкар». Редакторами журналу були поет і педагог Я. Бартко та журналіст Я. Веля. На сторінках видання публікувалися статті, в яких були не лише заклики до проведення соціально-економічних реформ, але й лунали вимоги скасувати монархію і заснувати республіку. Не випадково пізніше за пропаганду радикально-революційних

поглядів влада заборонила цей журнал. Цікавою є стаття, розміщена в журналі під гучною назвою, запозиченою з промови Наполеона Бонапарта: «Через п'ятдесят років Європа або козацька, або республіканська».

Вже власне назва публікації закликала лужицького читача визначитися у своїх політичних уподобаннях: або республіка, або російська імперська слов'янська монархія. Безпосередньо зазначалося: «Для того, щоб здобути перемогу над Наполеоном та примусити французький народ знову прийняти владу спадкоємного короля, об'єдналися російський цар, австрійський імператор та прусський король. ... Відновлення монархії ... стало їх головним завданням ... А метою вказаного союзу, який об'єднався проти французької демократії, стало недопущення проникнення демократії в різні держави» [16]. Крім того, зміст статті мав не тільки критичну оцінку монархічної форми правління, станових суспільних традицій, але й дещо антиросійську спрямованість. На нашу думку, революційна ситуація актуалізувала не лише високий градус політичних суперечок навколо ідеї слов'янської спільності, але на тлі активізації російської антиреволюційної зовнішньої політики надала їй додаткової інтриги. Атмосфера романтичного захоплення ідеєю слов'янської спільності завершувалася. Відповідно, лужицькі будителі свідомо ідею спільності імплікують до змісту нових політичних реалій періоду становлення європейських націй. Наприклад, лужицький будитель Я. Йордан критично оцінює ідею «слов'янської єдності» та особливо такий її аспект, як панславізм, натомість він тяжіє до австрославізму: «Австрія повинна стати німецькою, в іншому ж випадку вона може стати російською» [17, s. 6]. Чіткішу позицію сербського етнічного лідера знаходимо у брошурі, яку він написав у 1849 р. у вигляді відкритого листа до австрійського ліберального діяча Ф. Шузелки. Публіцистична праця останнього «Чи є Австрія німецькою?» та озвучена Ф. Шузелкою проблема політичного майбутнього німецького народу, його мови [18, s. 95], як виявилось, були близькими і лужицькому слов'янину Я. Йордану. У праці Я. Йордан закликає австрійських політиків всіляко протидіяти «наявному, стійкому тяжінню слов'ян до Росії... і особливо в жодному разі не загравати із панславізмом» [19, s. 21-22].

Відповідно, з погляду наявної на той час політичної ситуації та активної протидії революційним настроям з боку німецьких урядів редакційна стаття «Через п'ятдесят років Європа або козацька, або республіканська» була сміливою, політично обґрунтованою заявою демократично налаштованих редакторів «Сербського новінкара». У зв'язку з цим доцільно згадати, що водночас занепокоєння з приводу зростаючої консолідації європейських монархій висловлював М. Бакунін, який в цей період мешкав у саксонському Дрездені. Відомо, що російський анархіст підтримував досить тісні відносини з німецькими демократами, жваво цікавився долею слов'ян і мав з лідерами лужичан особисті контакти [20, арк. 123]. У листі, який він передав через депутата другої палати Саксонського парламенту, демократа Реккеля до Праги,

М. Бакунін, в тональності, близькій до антиросійської, застерігав своїх німецьких колег: «Якщо найближчим часом повстання не відбудуться, то прийдуть росіяни; на їх втручання і вибудовує свої плани європейська реакція, Росія є опорою усіх реакційних акцій» [21, с. 87]. Можна констатувати, що під час революції 1848-1849 рр. імперська Росія «зрадила» ідею всеслов'янства. Яскравим підтвердженням цього припущення може бути наказ Миколи І таємному раднику Стороженко залишити без відповіді та поза увагою широкої громадськості заклики організаційного комітету до всіх слов'ян з проханням вислати уповноважених на Празький з'їзд [22]. Але російський імператор вирішив не допустити підконтрольні йому слов'янські народи до участі в Празькому конгресі, чим фактично підкреслив примат монархічного інтересу над ідеєю етнічної слов'янської спільності.

Подальший розвиток революції в лужицьких районах Німеччини, продемонстрував наявність міцних політичних позицій представників поміркованих лівих і консервативних сил в середовищі лужицького соціуму. У ґрунтовному дослідженні німецьких славістів «Історія сербів» міститься наступна інформація: 7 травня російський анархіст звертався до лужицьких лідерів з проханням приєднатися до повсталих дрезденців, але так і не зміг змовити лужицьких політичних керівників взятися за зброю. Пізніше факт зустрічі Я.А. Смолера з М. Бакуніним і результати їх розмови будуть неодноразово згадуватися в сорабістиці. Наприклад, можемо прочитати: «Смолер розповідав про свою зустріч з Бакуніним, останній заявляв йому, що “його думка схиляється до необхідності знищити все існуюче”, а тому є бажання підняти лужичан проти німців. Звичайно, Смолер відмовив цьому генію знищення у будь-якій підтримці і співчутті від лужичан» [23, с. 34].

Факт принципової відмови головного ідеолога лужицького руху приєднатися до бакунінського радикального революційного сценарію має пояснення. Якщо взяти до уваги, що боротьба за громадянські права і ліквідацію феодальних пережитків об'єднувала радикалів та лідерів серболужицького руху, то розуміння засобів досягнення кінцевої мети суттєво їх відрізняли, що не могло не викликати політичних дискусій і конфліктів. Варто погодитися з тим, що у сербських політичних інтелектуалів визначення кінцевої мети і засобів досягнення серболужицької свободи, як правило, не вписувалося як в зміст доцентрової ідеї німецької нації, так і в ідеологію радикалізму з її ідеєю рішучої, докорінної зміни існуючих суспільних інститутів. Принциповою політичною позицією для Пфуля, Броска, Смолера, Бука, Іміша, Новека було стійке намагання запобігти радикалізації лужицького руху. Звідси – бажання розглядати етнозберігаючу лужицьку парадигму як частину німецького політичного реформізму.

Водночас лужицькі політичні інтелектуали виходили з інтересу свого соціуму, соціальної позиції, а також з визнання особливого патерналістського типу взаємин із владою. Цю політику не варто ототожнювати з політичною

безпринципністю. Натомість, її можна розглядати як один із можливих, але все ж конкретно обраних лідерами варіантів досягнення компромісу інтересів між владою і сербською етнічною елітою. З огляду на численні нагороди та відзнаки владою серболужицьких діячів пробудження, такий практичний аспект взаємовідносин задовольняв владу Саксонії та Пруссії. Я.А. Смолер був особисто відзначений Саксонським королем, учасник організації «Матиці сербської» К.А. Мосак-Клосопольській, а також М. Горник були нагороджені «Лицарськими хрестами» I ступеня, Я.Х. Імиш та Я. Бук отримали ордени «За заслуги» I ступеня.

Таким чином, під час загальноєвропейської події, якою була революція 1848-1849 рр., лужицькі серби в особі своїх ідеологів із їх локально-провінційним патріотизмом, зорієнтованим на підтримку патерналістських відносин із королівським центром, взяли участь в антифеодалному русі. Можна констатувати, що під час буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. особливо яскраво проявилися консервативні та ліберальні особливості етнозберігаючого руху. Водночас революція виявила трагічні розбіжності та реалії фінальної мети німецького національного та етнічного серболужицького рухів. Кінцеві національні та етнічні вимоги суперечили з одного боку, тому що ставили під знак оклику з однієї сторони ідею єдиної національної держави, а з іншого – доцільність існування в подальшому ідеї етнічної емансипації. Водночас національна та етнозберігаюча ідеї зіштовхнулася із соціально-політичним конфліктом. Цей фактор знесилив сербський рух, а з часом полегшив перехід консервативної частини сербських ідеологів на бік контрреволюції. Лужицький етнозберігаючий рух, його ідеологи переважно не виходили за межі вірнопідданої лояльності до монархів своїх королівств. На нашу думку, позитивно сприймаючи ідею лібералізації внутрішньої політики, сербська еліта не ставила під сумнів компетенцію монархічної влади.

Список використаних джерел та літератури

1. Гильфердинг А. Народное возрождение сербов-лужичан в Саксонии. – СПб, 1868. Собрание сочинений. – Т. 2. – С. 19-49.
2. Antwort R. Blums an J.A. Smoler. Mai 1848 / Bilder aus dem Leben der Sorben. Die Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz. Dokumente gesammelt E. Hartstock. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
3. Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал губернатору. Призыв к славянскому народу. 19 мая 1848 г. Перевод с польского // ЦДІАУ. м. Київ. – Ф.442. – Оп.798. – Спр.153. – Арк.216-218.
4. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур. – Санкт-Петербург: издание М.М. Стасюлевича, 1881. – Т. 2. – 1130 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.org/details>
5. Hartstock E. Die sorbische nationale Bewegung in der sächsischen Oberlausitz, 1830-1848/49. – Bautzen: Domowina-Verl., 1977. – 206 s.
6. Михайлов М.И. Проблемы германской революции 1848. – М.: Наука, 1985. – С. 28-44; Революция 1848-1849 / Под ред. проф. Ф.В. Потемкина и проф. В.А. Молока. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – С. 660; Hartstock E. Zur sozialen Struktur und Lage der

- Dorfbevölkerung in den Amtshauptmannschaften Bautzen und Kamer (1840-1848) // Lëttopis. – 1963. – R.B. – № 10/1. – S. 54-89; Hartstock E. Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz. Bilder aus dem Leben der Sorben. – Bautzen: VEB Domowina-Verlag, 1986. – S. 3-6.
7. Моторний В., Шольц Д. Лужицькі серби. – Львів, Будишин: «Місіонер» 1997. – 226 с.
 8. Hartstock E. Die Revolutionäre Ereignisse 1848/49 in der Lausitz / Dokumente gesammelt E. Hartstock. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
 9. Piotrowski B. Rządy niemieckie Saksonii i Prus a ruch narodowo-kulturalny Serbów łużyckich 1815-1919. – Poznań: Wydaw. UAM, 1971. – 188 s.
 10. Tydzenska Nowina / Sorbisches Kulturarchiv. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.serbski-institut.de/sibibl1.html>
 11. I Auszug aus den Statuten der Radiborer sorbischen Bauen Vereins // Tydžeńska Nowina. 19.08.1848. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.serbski-institut.de/pdf>
 12. Den Statut “Gluck und Wohlergeheu” // Dokumente gesammelt E. Hartstock. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1986. – 36 s.
 13. Boelcke W.A. Bauer und Gutsherr in der Oberlausitz: Ein Beitrag zur Wirtschafts, Sozial – und Rechtsgeschichte der ostelbischen Gutsherrschaft. – Bautzen: Domowina-Verlag, 1957. – 173 s.
 14. Погодин А.Л. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1915. – 420 с.
 15. Černý A. Lužice a Lužičti srbové. – V Praze, J. Otto, 1912. – 240 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/stream>
 16. “In fünfzig Jahren ist Europa entweder Kosakisch oder republikanisch” Napoleon im Jahre 1817 // Serbski Nowinkar. – 1848. – 8 Julius. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.serbski-institut.de>
 17. Jordan J.P. Aktenmäßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slawenkongresses in Prag // Expedition der Slavischen Centralblätter, 1848. – 59 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.de/books>
 18. Schuselka F. Ist Österreich deutsch?: Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage. – Leipzig: Weidmann, 1843. – 67 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books>
 19. Jordan J.P. Nicht deutsch! Nicht rußisch! Nur österreichisch!: offenes Sendschreiben an Herrn Franz Schuselka. – Prag, 1849. – 39 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.ru/books>
 20. Програми слов'янської секції в Цюриху, правила організації, листування з Герценом О. Огарьовим, спогади про Бакуніна М. та ін. Матеріали зібрані Драгомановим М. // ЦДІАУ м. Львів. Ф.309. – Оп.1 – Од.2483. – Арк.123.
 21. Материалы для биографии М. Бакунина / Ред., примеч. В. Полонского. – Москва; Петроград [Ленинград]: Госиздат; Соцэкгиз, 1923-1933. – Т. 1. – 438 с.
 22. Секретное предписание наместника в царстве Польском генерал-фельдмаршала Варшавскому сенатору и тайному советнику Стороженко А.Я. об оставлении без ответа письма В. Ганки. 15/27 мая 1848 года. Варшава. Оригинал // IP НБ НАН України. Ф. 8. (Коллекция университета св. Владимира). Од.зб. 2561. 2 арк.
 23. П.К. Ответ серба-лужичанина на обвинения в панславизме / П.К. // ИСПСБО. – 1885. – № 1. – С. 31-37.

Бевзюк Е.В. Лужицкое этноберегающее движение в революции 1848-1849 гг.

Национально-культурная деятельность лужицких славян периода революции 1848-1849 гг. – одна из самых ярких и противоречивых страниц прошлого этого малочисленного славянского народа Германии. Во время революции лужицкие сербы из-за своих идеологов, с их локально-провинциальным патриотизмом, были ориентированы на поддержку патерналистских отношений с королевской властью. К главным факторам участия самого малочисленного

славянського народу в революційних подіях середини XIX в. необхідно віднести національно-культурні та етнополітичні. В теченні революції 1848-1849 рр. серби з широким демократическою програмою обрали шлях гуманізації та помірного громадського лібералізації. Перше відповідало національним та культурним потребам народу, а друге не ставило етнос в опозицію до монархічної влади та демократическим силам Німеччини.

Припущення стосовно можливого отримання етніческим меншином більш широких національних прав або автономії при умові рішучих дій в час революції, по нашому мненню, являються безосновательними. Уже в началі XIX в. сербодужицький етнос був статистическим меншином в своєму етніческому районі, який ділився між двома європейськими державами (Пруссією та Саксонією), тому заклики до рішучим національним вимогам в етнічески змішаних районах не мали поширення, а радикалізація національного руху могла привести до етнологічними наслідками.

Ключеві слова: лужицькі серби, революція, Німеччина, ідеологія, патріотизм, етнос, нація, відродження, культура.

Bevzyuk E. Lushitsky Ethnosaving Movement in the Revolution of 1848-1849.

The national and cultural activities of the Lusatian Serbs in the period of the revolution of 1848-1849 are one of the brightest and most controversial pages of the past of this small Slavic people of Germany. During the revolution, the Lusatian Serbs, through their ideologues, with their locally-provincial patriotism, were oriented towards supporting paternalistic relations with the royal authorities. To the main factors of the participation of the least numerous Slavic people in the revolutionary events of the middle of the XIX century national-cultural and ethnopolitical should be considered. During the revolution of 1848-1849, Serbs from the broad democratic program chose the path of humanization and moderate social liberalization. The first met the national and cultural needs of the people, and the second did not set the ethnic group in opposition to the monarchical power and democratic forces of Germany.

In our opinion, the assumption of a possible ethnic minority of wider national rights or autonomy, subject to decisive action during the revolution, is unfounded. Already at the beginning of the XIX century the Lusatian Serbs ethnic group was a statistical minority in its ethnic region, which was divided between the two European states (Prussia and Saxony), therefore calls for more determined national requirements in ethnically mixed areas were not widespread, and the radicalization of the national movement could lead to ethno-lateral consequences.

Keywords: Lusatian Serbs, revolution, Germany, ideology, patriotism, ethnos, nation, revival, culture.

УДК 94(470):323.1(=411.16)«1855/1881»

Безаров О.Т.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЇВ ПЕРІОДУ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті досліджено, що політика модернізації соціально-економічного життя в Російській імперії, яку було започатковано урядом Олександра II наприкінці 1850-х рр., створила реальні підстави для емансипації російських євреїв, частина з яких у 1870-х рр. уперше змогла відчувати себе повноцінними підданими російської монархії. Проте, внаслідок упередженого ставлення до євреїв з боку самодержавства, політика емансипації євреїв залишалася незавершеною, а їхнє правове становище невизначеним. Натомість унікальна ситуація, за якої, наприклад, бухарські євреї отримали від російського уряду громадянські права та свободи, засвідчувала неоднозначність політичних підходів стосовно розв'язання єврейського питання в Російській імперії. Критерій політичної лояльності російських євреїв визначав їх майбутній правовий статус в імперії.

Ключові слова: євреї, емансипація, єврейське питання, самодержавство, Олександр II.

Кримська війна продемонструвала катастрофічну відсталість Російської імперії у всіх її сферах, втрату міжнародного авторитету. Водночас ставала очевидною слабкість самодержавного режиму всередині країни. Вища царська адміністрація усвідомлювала необхідність проведення глибоких економічних перетворень, які були неможливими без модернізації фундаментальних соціальних інститутів. Єврейське питання виявилось одним з перших, що висувалися російськими реформаторами для вирішення [1, с. 19]. Впливові представники єврейської громади (*штадлани*), котрі виступали своєрідними медіаторами у взаєминах державної влади з інститутами громади, запропонували російським урядовцям переглянути дискримінаційне законодавство стосовно євреїв та покращити їх соціальне та економічне життя в імперії [2, с. 144-145]. Отже, якщо раніше Романови розглядали єврейське питання як «нерівність у безправ'ї», то відтепер, зазначав відомий історик єврейського питання в Російській імперії Ю. Гессен, для російських євреїв відкривалися нові можливості для отримання прав, якщо й не для усього народу, то хоча б для окремих його груп: встановлювався новий політичний принцип «нерівності у правах» [2, с. 148]. Ліберальне чиновництво Олександра II розглядало перспективи цієї широкомасштабної реформи із неприхованим оптимізмом – діяти у контексті європейських традицій Просвітництва і політичних доктрин лібералізму. Головним питанням політики лібералізації «єврейського законодавства» було навіть не те, чи надати євреям права, а наскільки швидко можна було взагалі узгодити нові правові норми стосовно євреїв із чинними імперськими законами [3, с. 66]. Побоювання урядовців з приводу того, що громіздка бюрократична машина Російської

імперії з її недосконалою правовою системою може стати суттєвою перешкодою на шляху ефективних реформ, були очевидними. Проте, як виявилось, проблема емансипації євреїв полягала не тільки у цьому.

Питання політико-правового становища євреїв у Російській імперії у зазначений період історії стали предметом дослідження багатьох сучасних російських, українських та американських істориків, з-поміж яких варто зазначити О. Міллера [4], В. Нахмановича [3], Н. Щербака [5], О. Миндліна [6], З. Левіна [7], А. Кагановича [8], Б. Натанса [9], Л. Кальміну [10] та Я. Войтенко [11].

Зокрема, російська дослідниця Я. Войтенко небезпідставно вважала, що важливою проблемою застосування законів щодо євреїв була залежність методів правового регулювання від політичних мотивів, внаслідок чого єврейське питання залишалося нерозв'язаним ані в політичному, ані в правовому сенсах [11, с. 195]. У Російській імперії, на противагу, наприклад, імперії Габсбургів, влада мала справу із незрівнянно більшою за кількістю та строкатою за соціокультурними ознаками масою євреїв, що суттєво посилювало політичні ризики, адже російський уряд не був упевненим у тому, що єврейська громада виявиться лояльною стосовно самодержавства. О. Міллер був абсолютно правий, коли підкреслював, що загалом політичні й соціальні реформи у Російській імперії не вирізнялися своєю послідовністю, тоді як австрійська влада покладалася здебільшого на методи прямого адміністративного контролю, зокрема щодо єврейського питання. У Російській імперії не було конституції, а отже, не було періоду панування ліберальних принципів у той час, як у Габсбурзькій монархії ці процеси відбувалися у 1860-1870-х рр. [4, с. 131]. Не можна не погодитися із ще одним сучасним російським дослідником В. Нахмановичем, котрий зазначав, що метою уряду Олександра II з приводу розв'язання єврейського питання було злиття євреїв з іншими підданими імперії, якої він міг досягнути лише завдяки корінним перетворенням соціальної структури імперського суспільства, економічному розвитку Західного краю, покращенню добробуту усіх верств населення тощо. Було очевидно, що самодержавство виявилось не готовим до поглиблення процесів модернізації країни. «Громадянська емансипація євреїв, – зазначав В. Нахманович, – мала здебільшого психологічне значення, адже показувала народу ставлення до них верховної влади. Це, по-перше, відвернуло б погроми, а, по-друге, не створило б у єврейської маси ворожого ставлення до держави, яка б відкрила їй широкий доступ до усіх занять. Відмовляючись від такої політики, уряд власне сам загнав євреїв у глухий кут, залишаючи їм вихід лише в еміграцію або в революцію» [3, с. 36].

Отже, політика самодержавства з єврейського питання не завжди була однозначною. Зазвичай вона зумовлювалася, з одного боку, особистими симпатіями чи антипатіями чиновників або членів царської родини (особливо самого монарха) стосовно євреїв, а з іншого – конкретними політичними

обставинами справи. Наприклад, у своєму фундаментальному дослідженні російський історик А. Каганович довів, що політико-правовий статус, зокрема, бухарських євреїв, до початку російської окупації Середньої Азії наприкінці 1860-х рр., був значно гіршим навіть за те становище, в якому перебували їхні одноплемінники на території смуги осілості [8, с. 36]. Бухарські євреї виявилися майже єдиними політичними союзниками російської влади в її колоніальній політиці, що знайшло своє відображення у непоширенні на бухарських євреїв закону 1833 р. щодо заборони іноземним євреям приписуватися до купецьких гільдій у тих містах, що не входили до смуги осілості. «Подібного права в Росії, – зазначав А. Каганович, – не мали у той час навіть євреї – російські піддані» [8, с. 61]. Водночас, на його думку, «східні євреї значно вирізнялися не лише з-поміж ашкеназських євреїв, але й з-поміж одне одного..., що вимагало від російської адміністрації в Туркестані докорінного перегляду загальної парадигми розв'язання єврейського питання в Російській імперії» [8, с. 19].

Метою статті є визначення особливостей політичного й правового становища російських євреїв у 1860-1870-х рр. крізь призму загальної стратегії розв'язання єврейського питання в Російській імперії.

Перші спроби реформувати «єврейське законодавство» були здійсненні на початку царювання Олександра II. Указ 1862 р. поширив право на державну службу щодо євреїв, які стали відомими завдяки своїм науковим доробкам, а також на лікарів та студентів, які закінчили університет без наукового ступеня. У 1865-1867 рр. таке право отримали також і лікарі-євреї, що не мали звання доктора медицини (за винятком Петербурзької та Московської губерній). Декілька указів стосувалися військової служби євреїв: з 1860 р. їх почали приймати до гвардії, а з 1861 р. – призначати унтер-офіцерами. У 1865 і 1867 рр. право вільного місця проживання отримали також євреї-ремісники та «миколаївські солдати» разом з їхніми сім'ями. У 1868 р. було скасовано правову норму, згідно з якою євреям Царства Польського заборонялося постійне місце проживання у російських губерніях, а, відповідно, євреям російських губерній жити у Царстві Польському [6, с. 23-29].

Земельна реформа 1861 р. не передбачала яких-небудь обмежень для євреїв, а у Південно-Західному краї їм навіть дозволялося придбавати земельну власність. Спочатку євреї купували землі передусім польської шляхти, що задовольняла російський уряд, але, після того, як вони почали скуповувати землі російських поміщиків, дозвіл на придбання землі у 1864 р. було скасовано [5, с. 380]. Щоправда єврейським підприємцям було не складно обійти цю правову норму. Відомим петербурзьким штадланом Є. Гінцбургом у 1866 р. було придбано три маєтки із селянами у Подільській губернії на суму 306 тис. крб. сріблом [12, арк. 10]. У тому ж році євреям було дозволено на загальних засадах займатися оптовою і роздрібною торгівлею спиртних напоїв у містах і містечках смуги осілості, а ті з євреїв, котрі займалися землеробством або були приписаними до «селян», отримали право переходу до інших

станів [13, с. 10]. Згідно з вимогами Положення про земські установи 1864 р., євреї отримали рівні з християнами права стосовно участі їх у виборах до земських органів влади та обіймати в них будь-які посади. Із запровадженням нового демократичного суду, юристи з євреїв із успіхом розпочали власну адвокатську практику: дехто з них зробили кар'єру в судах і прокуратурі, Сенаті та Міністерстві юстиції. У губерніях, в яких було запроваджено інститут присяжних, євреїв без обмежень обирали до складу присяжних засідателів [2, с. 168-169].

Отже, ми не виключаємо того, що у перше десятиліття буржуазно-демократичних реформ самодержавство прагнуло окреслити деякі контури громадянського суспільства в Російській імперії [14, с. 19-20], за яких суспільна думка перетворилася на один із головних важелів у процесі його становлення, але за умови, що такі процеси контролюватимуться державними органами. Єврейське питання опинилося у низці найбільш актуальних і злободенних проблем російського життя, оскільки російські євреї вперше, після невдалих реформ Олександра I, отримали реальну нагоду стати повноцінними громадянами оновленого російського суспільства. Вільне обговорення єврейського питання в російській суспільній думці не було здобутком лише російського уряду, але передусім нової російської преси, як ліберально-демократичної, так і консервативної, що діяла у межах «регульованої гласності». Під тиском новонародженої російської громадськості, самодержавство було змушене піти на деяке послаблення правових обмежень, зокрема, пом'якшити закони стосовно права проживання євреїв. «Технологія» подолання жорстких заборон на проживання поза смугою осілості виявлялася у тому, що кожний «корисний єврей» (купець, лікар, ремісник, «миколаївський солдат» тощо), котрий отримував виняткове право на проживання поза смугою осілості, мав також право привезти із собою певну кількість «некорисних євреїв» зі своєї родини або зі своїх помічників. Проте, справа навіть була не у кількості «щасливчиків» з колишніх містечкових євреїв, але у тому, що «їм здавалося, що назавжди пішли у минуле ті часи, коли поза межами смуги осілості вони відчували себе зайцями за якими полювали вовки» [15, с. 49-50].

Ці надзвичайно важливі реформи мали один, але суттєвий недолік: вони не усували загальної нерівності єврейського населення, а отже, лише загострювали суперечності у його політичному становищі. Відомий принцип «спочатку просвіта, а потім права», що діяв за царювання Миколи I, залишався актуальним і в епоху Великих реформ, але навряд чи він міг бути ефективним за нових реалій буржуазного суспільства. Натомість реформаторам-державникам, через інертність їхніх політичних поглядів, було важко відмовитися від ідеології «казенного просвітництва», що мала на меті «викорінення фанатизму та зближення євреїв з іншим населенням» [16, с. 268]. Влада прагнула до секуляризації єврейського громадського життя завдяки поширенню світської освіти, внаслідок чого в аудиторіях російських

університетів народилася нова соціальна група демократично налаштованої російсько-єврейської інтелігенції, що стала надійною опорою для ліберальної опозиції самодержавному режимові [17].

Російським урядом стосовно розв'язання єврейського питання використовувалися, водночас, два методи політичної стратегії, які вочевидь суперечили одна одній. Це методи громадянської емансипації та соціально-економічної сегрегації єврейського населення. Оскільки уряд не наважився застосувати жодний із цих методів у повному обсязі, то це закономірно призвело до загострення єврейського питання на початку 1880-х рр., тобто у часи, коли загальноросійська політична й соціальна криза актуалізувала усі суперечності у взаєминах євреїв і влади, євреїв і неєвреїв. Проте, уряду Олександра II вдалося досягти певних успіхів, адже незначна частина російських євреїв отримала можливість вирватися із задушливої атмосфери смуги осілості й вийти на шлях часткової соціальної й культурної емансипації. Однак із середини 1870-х рр. самодержавство, яке із сумнівом поставилося до результатів політики часткової емансипації євреїв, поступово згортало усі наступні спроби такої політики.

Застосування методів емансипації та сегрегації євреїв породжувало численні непорозуміння та плутанину на місцях. Коли наприкінці 1860-х рр. із Петербургу було виселено «безпаспортних» євреїв, тобто тих, хто не мав права проживання у столиці, міністр внутрішніх справ Російської імперії зробив із цього приводу наступну заяву: «У застосуванні цього заходу релігія й національність не мали жодного значення, тому що виселенню піддалися б і християни у тому випадку, якби в них не виявилось відповідного дозволу» [18, с. 390]. Однак у цьому й полягала правова колізія, адже після вигнання євреїв із столичних міст, уряд, зокрема, використовував загальну адміністративну норму, але закон в цьому випадку був не загальний, а спеціальний для євреїв. В основу цього закону було покладено етноконфесійний чинник, який залишився від політики минулих царювань. Визрівала необхідність у перегляді навіть не політичних, а ідеологічних підходів стосовно врегулювання правового статусу євреїв, в яких релігійний фактор не був тим засадничим елементом нової ідеології єврейського питання, яким його хотіли бачити у консервативних колах російського уряду. Однак і цей процес не був позбавлений суперечностей, адже прагнення уряду Олександра II завдяки контрольованим «згори» реформам створити в імперії щось на кшталт європейського громадянського суспільства не отримали свого логічного продовження, оскільки наштовхувалися на залишки феодально-правової системи обмежень однієї частини підданих за релігійними ознаками, а всередині представників певної етноконфесійної групи ще й за становим критерієм.

Потрібно враховувати ще одну важливу обставину: в Російській імперії самодержавство завжди відіграло ключову роль у всіх політичних процесах і

єврейське питання очевидно ніколи не було виключенням із цього правила. На думку О. Міллера, російська влада не пішла шляхом послідовної емансипації євреїв зокрема тому, що, начебто, не знала результатів австро-угорського експерименту, внаслідок якого євреї імперії Габсбургів у 1867 р. отримали громадянську рівноправність, тобто могли безперешкодно пересуватися й проживати на всій території Австро-Угорщини [4, с. 130]. На наш погляд, це не зовсім так, адже голова російської делегації князь О. Горчаков на Берлінському конгресі у 1878 р. був свідомий того, що розв'язання єврейського питання в східноєвропейських країнах є передчасним кроком, і що саме євреї в них складають соціальну проблему. О. Горчаков наголошував на тому, що «російський уряд змушений ставити єврейське населення країни у надзвичайні умови з метою охорони інтересів суспільства» [19, с. 100]. На нашу думку, офіційний Петербург завжди був чутливим до процесів, що відбувалися у Західній Європі. Вочевидь, покращення політико-правового становища європейських євреїв дещо дратувало російських урядовців, які здогадувалися про підозріле ставлення усіх Романових до євреїв, а тому не надто квапилися із власними політичними оцінками правового статусу російських євреїв.

Натомість на місцевому рівні спостерігалася інша ситуація, за якої генерал-губернатори виявляли більшу ініціативу та самостійність. На початку 1857 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю князь І. Васильчиков запропонував урядові поширити право вільного місця проживання для окремих категорій євреїв («спадкових заслужених громадян» і купців першої гільдії). Щоправда отримати відповідний правовий статус для євреїв було не просто. Наприклад, у 1858 р. російські урядовці відмовили І. Васильчикову в його клопотанні з приводу надання київському купцю першої гільдії І. Аренштайну звання «заслуженого громадянина» міста, котрий виявився сумлінним підрядником військового міністерства, збудував у Києві чималу кількість відомих об'єктів, зокрема Анатомічний театр і Метеорологічну обсерваторію [20, арк. 7-9]. Новоросійський генерал-губернатор граф С. Строганов, посилаючись на успішний досвід Західної Європи, також був прихильником громадянської емансипації російських євреїв [2, с. 146-147].

Зрештою, бухарські євреї на окупованих Росією землях Самарканда, Ташкента й Ферганської долини отримали більше прав порівняно з усіма євреями Російської імперії, стосовно яких певні обмеження залишалися чинними. Це сталося внаслідок того, що єврейському населенню середньоазійських губерній імперії у 1870-х рр. було надано безумовну рівноправність разом із мусульманським населенням [7, с. 228]. Парадоксальність ситуації виявилася у тому, що бухарські євреї прагнули переселитися із Бухарського емірату на території, що контролювалися російською владою, тоді як ашкеназські євреї, яким вдавалося влаштуватися в еміраті на постійне проживання, автоматично отримували рівноправність [7, с. 234]. Вочевидь, мабуть не варто перебільшувати

зазначений приклад, адже, на думку казахської дослідниці Т. Волкової, навіть бухарські купці з євреїв не почували себе впевненими у своєму «пільговому» праві [21, с. 248]. Однак на тлі традиційного вже вагання російської влади з приводу надання усім російським євреям рівних громадянських прав, випадок із бухарськими євреями можна вважати певним політико-правовим феноменом, коли «євреї почали відчувати себе краще упродовж російського панування» [8, с. 435]. На думку А. Кагановича, цей феномен варто розглядати не лише у контексті лояльності бухарських євреїв стосовно російської влади та їхньої аполітичності [8, с. 472], але й крізь призму реформаторської діяльності Туркестанського генерал-губернатора К. Кауфмана [8, с. 98-101].

Таким чином, як нам видається, важливими особливостями політико-правового становища євреїв періоду Великих реформ у Російській імперії були, *по-перше*, зміна їхнього політичного статусу з «абсолютно шкідливих» на «помірковано корисних» підданих імперії, котрих самодержавство прагнуло перетворити на лояльну імперську етногрупу. Проте, лібералізація єврейського питання у політиці Олександра II не стосувалася фундаментального правового інституту дискримінаційного законодавства щодо євреїв – смуги постійної єврейської осілості, існування якої, вочевидь, підживлювалося давніми релігійними забобонами Романових з приводу «шкідливого» впливу євреїв на православне населення корінних губерній Російської імперії. Водночас на місцевому рівні ставлення до ідеї громадянської емансипації євреїв з боку імперського чиновництва було різним, і не завжди ворожим. *По-друге*, внаслідок часткової лібералізації суспільно-політичного життя, виникла нова соціальна група російсько-єврейської інтелігенції, представники якої за всю історію перебування євреїв у Російській імперії вперше відчували себе власне *російськими* євреями. *По-третє*, певні громадянські права отримала єврейська молодь, яка використала їх не лише для того, щоб навчатися у столичних університетах, але передусім для того, щоб більше не повертатися до свого занедбаного містечкового життя. Гіркий присмак правової дискримінації виштовхував майбутніх єврейських студентів у політичний простір революційного руху в Російській імперії. У такий спосіб самодержавство створило складну для себе ситуацію, коли замість того, аби хоча б закріпити започатковані наприкінці 1850-х рр. політичні кроки у напрямку емансипації російських євреїв, воно, натомість, у 1870-х рр., розпочало рух у зворотному напрямку, що, зрештою, обернеться для нього посиленням єврейського радикалізму, царевбивством і єврейськими погромами на початку 1880-х рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Безаров А.Т. Еврейский вопрос в контексте модернизации российского общества 1860-х годов // Государство, капитализм и общество в России второй половины XIX – начала XX вв. Материалы Всероссийского (с международным участием) научного семинара (г. Череповец, 19-20 октября 2017 г.): Сборник научных работ / отв. ред. А.Н. Егоров и др. – Череповец: Череповецкий государственный ун-т, 2017. – С.18-22.

2. Гессен Ю. История еврейского народа в России / издание исправленное, с предисловием и библиографией, составленными В.Ю. Гессеном при участии В.Е. Кельнера. В 2-х томах. Т.2. – М., Иерусалим: Гешарим, 1993. – 234 с.
3. Нахманович В.Р. Еврейская политика царского правительства в 1870-х гг. Деятельность Комиссии по устройству быта евреев / В.Р. Нахманович. – М.: Препринт, 1996. – 46 с.
4. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
5. Щербак Н.О. Национальне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К.: ПЦ «Різографіка», 2005. – 616 с.
6. Миндлин А. Император Александр II и «еврейский вопрос» // Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. – 2005. – № 6-7. – С. 20-38.
7. Левин З. Евреи Бухары под властью России в 1864-1917 гг. // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / под ред. И. Лурье. Том. 2. – М.: Мосты культуры, Гешарим, 2012. – С. 224-237.
8. Каганович А. Друзья поневоле: Россия и бухарские евреи, 1800-1917 / научный ред. А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – 528 с.
9. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднейимперской Россией / пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2007. – 463 с.
10. Кальмина Л.В., Курас Л.В. Еврейская община в Западном Забайкалье (60-е годы XIX века – февраль 1917 года) / научный редактор Б.В. Базаров. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999. – 172 с.
11. Войтенко Я. Еврейский вопрос и Правительствующий Сенат: практика применения законов о евреях в Российской империи 2-й половины XIX – начала XX вв. (К постановке проблемы) // Материалы Пятнадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть II / Академическая серия. Вып. 23. – М.: Сэфер, 2008. – С. 193-198.
12. Центральный державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442 Канцелярія Київського, Подольського і Волинського генерал-губернатора, оп. 816, д. 9 «О покупке евреями имений со времени разрешения до воспрещения», 11 января 1866 г. – 21 января 1866 г. – 10 л.
13. Записка по вопросу об ограничении евреев в праве владения недвижимыми имуществами. – б/и, б/г. – 74 с.
14. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / отв. редакторы Б. Пиетров-Эннкер, Г.Н. Ульянова. – М.: РОССПЭН, 2007. – 302 с.
15. Левин В. Реформы Александра II и появление постоянного еврейского населения в Пензенской губернии // Материалы Десятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. – М.: Пробел-2000, 2003. – С. 46-53.
16. Эльяшевич Д.А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: Очерки истории цензуры. – СПб., Иерусалим, 1999. – 792 с.
17. Кельнер В. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблема национальной идентификации (вторая половина XIX – начало XX века) // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – С. 4-20.
18. Внутреннее обозрение // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – 1869. – Т.3. – № 5. – С. 370-392.
19. Базаров О.Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881-1894 роках: еволюція державної політики. – Чернівці: Наші книги, 2010. – 320 с.
20. Центральный державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442 Канцелярія Київського, Подольського і Волинського генерал-губернатора, оп. 34, спр. 1367 «О правилах присвоения евреям звания “потомственного гражданина города”», 23 декабря 1857 – 24 декабря 1864 г. – 25 л.

21. Волкова Т. Среднеазиатские евреи в дореволюционном Казахстане: история и правовое положение // Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. – М.: Пробел-2000, 2002. – С. 246-256.

Безаров А.Т. Особенности политико-правового положения евреев периода Великих реформ в Российской империи.

В статье исследовано, что политика модернизации социально-экономической жизни в Российской империи, которую начало правительство Александра II, начиная с конца 1850-х гг., создала реальные предпосылки для эмансипации российских евреев, определённые категории которых в 1870-х гг. впервые смогли ощутить себя полноценными поданными российской монархии. Однако, в результате предубеждённого отношения к евреям со стороны самодержавия, политика эмансипации евреев оказалась незавершённой, а их правовое положение неопределённым. Тем не менее, уникальная ситуация, при которой, например, бухарским евреям удалось получить от российского правительства гражданские права и свободы, указывала на неоднозначность политических подходов относительно урегулирования еврейского вопроса в Российской империи. Критерий политической лояльности российских евреев определял их будущий правовой статус в империи.

Ключевые слова: евреи, эмансипация, еврейский вопрос, самодержавие, Александр II.

Bezarov O. Peculiarities of the Political and Legal Situation of the Jews during the Great Reforms in the Russian Empire.

In the article it is researched that the policy of modernization of social and economic life in the Russian Empire, conducted by the government of Alexander II, since the end of the 1850s, created real prerequisites for emancipation of the Russian Jews, certain categories of which could feel full-fledged subjects of the Russian monarchy for the first time already in the 1870s. However, as a result of the prejudiced attitude towards the Jews on the part of the autocracy, the policy of emancipating the Jews turned out to be incomplete, and their legal status was uncertain. Nevertheless, the unique situation in which, for example, the Bukharian Jews managed to obtain civil rights and freedoms from the Russian government, pointed to the ambiguity of political approaches to the settlement of the Jewish issue in the Russian Empire. The criterion of political loyalty of Russian Jews determined their future legal status in the empire.

Keywords: Jews, emancipation, Jewish question, autocracy, Alexander II.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73).092.1/9:504

Перга Т.Ю.

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ «НОВОГО КУРСУ» ПРЕЗИДЕНТА США ФРАНКЛІНА РУЗВЕЛЬТА

Світова економічна криза, яка розпочалась у 1929 р., стала однією з наймасштабніших у ХХ ст. і найдужче вона вразила США. Для подолання її наслідків президент США Франклін Рузвельт розпочав масштабні реформи, що увійшли в історію під назвою «Нового курсу». Важливою складовою цієї антикризової програми стало проведення заходів з покращення стану довкілля США. У сучасному науковому дискурсі існують різні погляди щодо мотивації цих заходів. У статті доведено, що президент Ф. Рузвельт мав не лише прагматичні цілі створити додаткові робочі місця і зменшити таким чином соціальну напругу в американському суспільстві. Беручи до уваги загострення екологічних проблем, уперше в історії США було поєднано їх розв'язання зі стимулюванням економічного зростання. Новаторські екологічні проекти (Адміністрація розвитку долини річки Теннессі, Громадський корпус з консервації) не лише сприяли покращенню навколишнього середовища країни, а й заклали підвалини інтегрованого управління природними ресурсами у США і створили основу для розвитку широкого екологічного руху після Другої світової війни.

Ключові слова: США, Франклін Рузвельт, «Новий курс», Велика депресія, ССС, ААА, Теннессі, довкілля.

У сучасному світі поширені уявлення про те, що екологічна політика є витратною і гальмує економічний розвиток країн. Однак досвід США 1930-х рр. засвідчує, що охорона природи може стати одним з ефективних шляхів подолання економічної кризи. У цьому контексті особливої значущості набуває аналіз екологічних аспектів «Нового курсу» президента США Ф. Рузвельта, що увійшов в історію, як одна з найбільш ефективних антикризових програм ХХ ст.

Політика «Нового курсу» Ф. Рузвельта привертає увагу науковців не одне десятиліття. Головна увага зарубіжних (В. Леучтенберга, Е.Дж. Баджера, Р.С. Мак-Елвейна, Дж.К. Гелбрейта, А. Шлейса) та вітчизняних фахівців (І.А. Коляди, Т.В. Плотнікової, М.І. Камінського, Р.М. Ліщука, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко, Ю.О. Боєва, Б.М. Гончара) приділяється особливостям антикризових заходів, їх політичним та соціально-економічним наслідкам, державному управлінню цього періоду. Особливістю студій останніх років є проведення паралелей з економічною кризою 2008-2009 рр., що спонукало багатьох дослідників переосмислити Велику депресію з погляду сьогодення.

Водночас екологічний аспект «Нового курсу» у сучасній історіографії розкрито недостатньо. Зокрема в роботах українських науковців міститься обмежена інформація довідкового характеру, яка не дає уявлення про характер і масштаби використання довкілля у програмі економічного відновлення

Ф. Рузвельта. Роботи американських дослідників детально висвітлили діяльність Громадського корпусу з консервації – Civilian Conservation Corps (CCC) (Т.М. Мієлнік, К. Ріппелмеєр, Ч. Рівер, С. Коен, Р. та Х. Девіс) та Адміністрації долини річки Теннесі – Tennessee Valley Authority (TVA) (К.Г. Прітчетт, К.В. Дьок, Ф. Селзник, Р.А. Колігнон, М.Дж. Макдональд, Дж. Малдауні, Д. Кінг, М.Л. Даунс), які вважаються класичними державними проектами у США доби Великої депресії, спрямованими, зокрема, на охорону природних ресурсів. Однак бракує досліджень, які розглядають ці заходи з погляду комплексних антикризових механізмів та простежують їх зв'язок з політикою консервації природних ресурсів, започаткованої президентом США Т. Рузвельтом у 1900-х рр. Однією з причин цього є домінування думки про те, що потреби і традиції охорони природи не враховувалися Ф. Рузвельтом під час розробки та впровадження «Нового курсу», а президент керувався суто прагматичними цілями розв'язання нагальних соціальних та економічних завдань, які були важливішими, ніж екологічні проблеми. На наш погляд, такий підхід є недостатньо об'єктивним, що актуалізує дослідження екологічних аспектів «Нового курсу».

Метою статті є аргументація тези, що екологічні заходи не були хаотичними і випадковими, а здійснювалися цілеспрямовано і розглядалися президентом Ф. Рузвельтом, як важливий напрям антикризової програми.

Світова економічна криза, яка розпочалась у 1929 р., стала однією з наймасштабніших у ХХ ст. і найсильніше вона вразила США – до 1932 р. промислове виробництво зменшилося на 46,2% (у Канаді – на 42,4%, у Німеччині на 41,8%, у Нідерландах – на 37,4%, в Італії – на 33%, у Франції – на 31,3%, у Бельгії – на 30%, в Англії – на 16,2%) [1]. За роки Великої депресії збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Хоча до нині ведуться дискусії щодо достовірності статистичних даних, більшість дослідників зазначає, що у піковий рік кризи (1933 р.) безробіття у США сягнуло 20% (у наукових дослідженнях наводиться цифра 17 млн. осіб). Глибину цієї економічної прірви можна оцінити, порівнявши її з найгіршою рецесією другої половини ХХ ст. У 1981-1982 рр. реальний ВВП знизився лише на 2% (у 1930-ті рр. – на 30%), а рівень безробіття склав менше 10% [2].

Нерішучі дії президента США Г. Гувера лише загострили ситуацію. Його адміністрація відмовилася від будь-якого втручання держави у справи економіки та приватного бізнесу, посиливши натомість політику торгового протекціонізму. Однак позитивного результату це не мало. Г. Гувер виявився також рішучим противником введення державної допомоги безробітним. Цю позицію він обґрунтовував тим, що такий крок принизить «стійкість американського характеру». Водночас, в одних штатах фермери залишали урожай на полях, в інших – населення голодувало. Безкоштовна роздача хліба, супу з мобільних кухонь і зростаюча кількість безхатьків стали звичайним явищем багатьох американських міст.

Така ситуація сприяла перемозі демократа Ф. Рузвельта на президентських виборах 1932 р. У своїй інавгураційній промові 4 вересня 1933 р. він зазначав, що «єдине, чого ми повинні боятися, це сам страх – безіменний, безпричинний, невинуватий терор, який заздальгідь паралізує необхідні зусилля» [3]. Більшість американських дослідників наголошує на тому, що Ф. Рузвельт вступив на посаду, не маючи чіткого плану виходу з кризи. Але вже 9 березня була скликана спеціальна сесія Конгресу, у промові до якої президент оголосив розроблені протягом 100 днів основи політики «Нового курсу».

Заперечуючи політику «грубого індивідуалізму» Г. Гувера, президент Ф. Рузвельт розраховував подолати кризу, спираючись на вчення видатного англійського економіста Дж. Кейнса, який вважав необхідним втручання держави в регулювання господарського життя країни. Взавши на озброєння цю ідею, адміністрація Ф. Рузвельта розробила програму боротьби з кризою, яка мала відновити довіру до американської економіки. Наріжним каменем «Нового курсу» стало державне регулювання фінансових (насамперед торгівлі й кредиту – галузей, які стали сприятливим середовищем для кризи перевиробництва), економічних та соціальних відносин у країні. Головні заходи здійснювались у межах таких напрямів: «полегшення» – негайні дії для припинення погіршення ситуації; «відновлення» – тимчасові програми для активізації споживчого попиту; «реформи» – постійні програми, спрямовані на вихід з депресії та попередження її виникнення в майбутньому («relief», «recovery», «reform» – 3R). Постійні виступи президента на радіо – так звані «бесіди біля каміну» – сприяли підвищенню довіри населення до урядових дій та сподіванням американців на швидке подолання кризи.

Чільне місце в антикризовій програмі президента Ф. Рузвельта приділялося проблемі відновлення промисловості. У червні 1933 р. було прийнято один із найбільш важливих у цій сфері законодавчих актів – Закон про відновлення національної промисловості – National Industrial Recovery Act (NIRA), який ввів загальну систему державного регулювання економіки і заходи, що сприяли її поживавленню. Основа увага зосереджувалася на запровадженні «кодексів чесної конкуренції», які встановлювали правила конкуренції, зайнятості і найму. Хоча цей закон не стосувався безпосередньо охорони довкілля, можна констатувати позитивні наслідки його виконання [4]. Антитрестівський характер, зокрема прагнення поставити діяльність корпорацій під контроль держави, дозволило дещо регламентувати вплив монополій на навколишнє середовище США у 1930-х рр., адже незважаючи на скорочення виробництва, негативний вплив економіки на довкілля країни був суттєвим.

Аналізуючи заходи президентської адміністрації з врегулювання кризи перевиробництва, зокрема у сільському господарстві, дослідники часто не звертають увагу на екологічні проблеми США 1930-х рр., хоча саме вони обумовили низку антикризових заходів, запроваджених президентською адміністрацією. Цей період увійшов в історію США, як «брудні тридцять» (або

«пиловий казан») – період потужних пилових куряв, що завдали серйозної шкоди доквіллю країни. Вони були викликані не лише трьома хвилями посух (1934 р., 1936 р., 1939-1940 рр.), а й низькою культурою землеробства американських фермерів, які недостатньо розуміючи екологію рівнин, проводили екстенсивну глибоку оранку цілинного поверхневого шару на Великих рівнинах. Це знищувало місцеві, глибоко вкорінені трави, що зазвичай зберігають цілісність ґрунту та утримують вологу навіть під час сильних вітрів або посух. У період посух незакріплений травами ґрунт перетворювався на пил, що зносився сильними вітрами у величезні хмари, від яких чорніло небо. Ці «чорні хуртовини» перетинали весь континент, досягали східного узбережжя і вражали навіть Вашингтон та Нью-Йорк. Знімаючи величезну кількість верхнього шару ґрунту Великих рівнин (на момент прийняття «Нового курсу» ця цифра склала 75%), вони завдавали значних економічних збитків. Жителі цієї та навколишньої території, а також штатів Техас і Оклахома здійснювали відчайдушні спроби вижити, потерпаючи від неврожаїв, знищення будинків та смерті близьких; багато з них змушені були залишити ці території (загалом понад 500 тис. осіб переїхали в інші штати) [5, р. 22]. Ця проблема набула статусу національної катастрофи, яка посилювала негативні наслідки Великої депресії, що вимагало від уряду прийняття негайних заходів щодо боротьби з нею.

Прийнятий у 1933 р. Закон про регулювання сільського господарства – Agricultural Adjustment Act (AAA) спрямовувався на встановлення державного контролю над виробництвом основних видів сільськогосподарської продукції з метою підвищення цін (на початок 1930-х рр. внаслідок кризи перевиробництва вони впали втричі), а також на заохочення фермерів до впровадження нових агротехнічних методів ведення сільського господарства. AAA стимулював фермерів укладати з державою угоди про добровільне скорочення посівних площ та виробництва продуктів сільського господарства. У 1933-1934 рр. ця програма охопила 16 основних сировинних товарів, зокрема зерно, свинину, молочну худобу та продукти – тютюн, жито, льон, земляні горіхи, цукрову тростину, картоплю тощо. Крім спеціальної системи оподаткування та кредитування фермерів (протягом 1933-1935 рр. на суму більше 2 млрд. дол.), що припинило продаж з аукціонів збанкрутілих ферм [6], основні товарні культури (пшениця, кукурудза, бавовна тощо) були визнані такими, що виснажують ґрунти. Фермери отримували компенсацію за скорочення посівних площ, за заміну «санкційних» сільськогосподарських культур новими, сприятливими для відновлення їх родючості (травами, кормовими культурами) та за здійснення протиерозійних і протиповеневих заходів і розширення лісонасаджень [7, р. 60-103]. Це вказує на врегулювання AAA економічних потреб розвитку США та екологічних завдань, що постали у зв'язку з широкомасштабною ерозією земель.

Продовженням цієї політики став прийнятий Конгресом у 1935 р. Закон про збереження ґрунту і внутрішнього відведення – Soil Conservation and Domestic Allotment Act (SCDA), який надав голові Департаменту сільського господарства право преміювати фермерів, які залишали частину своєї землі під паром або засівали її бобовими рослинами, що сприяло збереженню ґрунту [8]. Згідно закону в межах Департаменту сільського господарства США на основі Служби з ерозії ґрунтів – Soil Erosion Service (SES), започаткованої NIRA в 1933 р., була створена Служба з консервації ґрунтів – Soil Conservation Service (SCS). Обидві агенції очолив Х. Беннетт – видатний американський ґрунтознавець та очільник руху з консервації земель 1920-1930-х рр. Розпочавши «хрестовий похід» проти деградації земель, у 1928 р. він видав книгу «Ерозія ґрунтів: Національна Загроза» (у співавторстві з В.Р. Чаплайном), під впливом якої Конгрес санкціонував створення першої федеральної дослідної станції у цій царині [9]. Заснування фахової державної служби надало можливість Х. Беннету впровадити на практиці низку власних ідей та надати роботі зі збереження ґрунтів системний і цілеспрямований характер.

Через рік після створення у штаті SCS працювало понад 23 тис. співробітників, вона розробила 147 демонстраційні проекти та створила 23 дослідні станції. Служба проводила дослідження ґрунтів і повеней, здійснювала зйомки товщини снігового покриву, прогнозувала водопостачання, сприяла розвитку садівництва та готувала комплексні плани боротьби з земельною ерозією. Одним із головних напрямів роботи було навчання фермерів технікам збереження ґрунтів та протиерозійним заходам, зокрема черезсмужжя, сівозміни, контурної оранки, терасування тощо. Уряд виплачував фермерам, які не бажали добровільно впроваджувати нові методи, заохочення у розмірі 1 дол. за акр землі. До 1938 р. масові зусилля зі збереження знизили розмір видування ґрунту до 65%.

Значну допомогу SCS надавали робітники Громадського корпусу з консервації – Civilian Conservation Corps (CCC) та Управління суспільних робіт – Works Progress Administration (WPA). У її підпорядкуванні було 454 табори CCC, які висадили величезну смугу з більш ніж 200 млн. дерев від Канади до Абіліна (штат Техас), щоб послабити вітер, утримувати воду в ґрунті та укріпити останній [10]. Вказуючи на результативність діяльності SCS, Д. Хелм зазначає, що в 1937 р. президент Ф. Рузвельт навіть рекомендував губернаторам усіх штатів прийняти законодавство, яке дозволить місцевим землевласникам сформувати райони, де будуть здійснюватися заходи з охорони ґрунтів. У всіх штатах розпочався рух щодо його прийняття [10].

Розв'язання проблеми ерозії ґрунтів у комплексі із розвитком гідроенергетики було поставлено на порядок денний Програми розвитку долини річки Теннесі, для реалізації якої у 1935 р. була створена Адміністрація долини річки Теннесі – Tennessee Valley Authority (TVA) [11]. Ідея необхідності державного контролю над виробництвом електроенергії почала поширюватися

в американському суспільстві ще у 1920-х рр. Багато її прихильників вважали, що приватні енергетичні компанії мали значний вплив на розвиток американського суспільства, виконували свої обов'язки недостатньо сумлінно та були місцем зловживань з боку власників. Одним із найбільш палких прихильників цієї ідеї, який виступав за збереження сприятливих для будівництва гідроенергетичних потужностей земель у державній власності, був сенатор Д. Норріс із штату Небраска. Противниками розширення державного будівництва в долині були енергетичні компанії, які побоювалися конкуренції майбутніх ГЕС з приватними електростанціями, а також хімічні компанії, які конкурували з державними заводами мінеральних добрив. Після руйнівної повені на р. Міссісіпі у 1927 р. у США підвищився інтерес до контролю за режимом роботи та створення системи водосховищ на р. Теннессі, що входила до басейну р. Міссісіпі. У 1928 р. та 1931 р. сенатор Д. Норріс подавав до Конгресу законопроекти щодо продовження державного гідротехнічного будівництва в Теннессі, однак вони були ветовані представниками республіканської партії: у 1928 р. – К. Куліджом, у 1931 р. – Г. Гувером. Реалізувати цю ідею вдалось лише за президента Ф. Рузвельта, коли економічна криза надзвичайно загострила проблему безробіття та прискорила вирішення питання щодо продовження гідротехнічного будівництва в долині.

7 травня 1933 р. у промові перед Конгресом Ф. Рузвельт заявив, що «після довгих років марнотратства і бездіяльності уряду на греблі «Масл-Шолс» він має «широкий план для покращення стану території долини річки Теннессі. Це додасть комфорту і щастя сотням тисяч людей і принесе вигоди для всієї нації» [12].

На відміну від заходів у межах ААА, які здійснювались у масштабі всієї країни, ця програма мала регіональний характер і охоплювала територію семи південних штатів (Теннессі, Алабами, Міссісіпі, Кентуккі, Джорджії, Північної Кароліни та Вірджинії). На їх територіях до соціальних проблем, що залишилися у спадок від часів рабовласництва (примітивна агротехніка фермерів, низький рівень освіти та письменності), та високої захворюваності на малярію (30% населення) додалася і низка екологічних проблем – хижацьке винищення лісів, повені та масштабна ерозія ґрунтів [13], що завдавали шкоди господарській діяльності. Зокрема внаслідок засолення та ерозії щорічно у долині ставали непридатними для використання 30-40 т. верхнього шару ґрунтів [14, р. 13]. Пасовиська збідніли, із землі зникав фосфор і вапняк, вона ставала відкритішою та незахищеною перед стихійними лихами, зменшувалась її родючість [15, р. 24.]. Це загострювало проблему безробіття, адже внаслідок розтягнутого кормового сезону доходи фермерів, які переважно спеціалізувались на виробництві бавовни, падали, спричиняючи часті банкрутства. У результаті долина р. Теннессі перетворилась на одну із найбідніших територій США. Дохід на людину тут ледве сягав половини середнього по країні й у середньому становив 639 дол. на рік, а в деяких сім'ях

– 100 дол. на рік [16]. Хоча цей регіон мав значний потенціал для економічного розвитку – багаті поклади бокситів, міді, цинку, марганцю, вапняку, глинозему та інших природних ресурсів – для їхньої ефективної розробки потрібна була дешева електроенергія [17].

Ці проблеми поставили перед адміністрацією Ф. Рузвельта завдання комплексного управління ресурсами долини р. Теннессі. Ф. Рузвельт вважав, що федеральні ГЕС, такі як «Масл-Шолс», повинні були стати регуляторами цін на електроенергію, що відпускається споживачам при жорсткому федеральному регулюванні всієї електроенергетики країни. TVA задумувалась, як державна корпорація нового типу, яка могла поєднати гнучкість та ініціативу приватного підприємства «в інтересах національної безпеки, для сільського господарства та промислового розвитку, поліпшення умов навігації та контролю за повенями, налагодження виробництва електроенергії, боротьби проти ерозії, проведення лісонасаджень і допомоги бідуючим фермерам» [18, р. 168].

Водночас громадські роботи з будівництва гребель сприяли боротьбі з безробіттям, адже для виконання робіт було залучено велику кількість місцевих фермерів (лише в Алабамі – 20 тис. осіб) [19]. Одним із її завдань було також забезпечення замовлень приватним підприємствам, які виступали в якості підрядників на будівництві державних об'єктів. С.М. Ньюз вказує на значну підтримку президентом Ф. Рузвельтом діяльності TVA, який називав її «яблуком свого ока» та вважав правильним усі кроки, що робила ця установа [20, р. 70]. Аналіз цього проекту засвідчує, що уперше в історії США було впроваджено стратегію інтегрованих рішень, у межах якої пов'язано економічний і природоохоронний аспекти розвитку регіону. TVA стала одним із найбільш вдалих кроків адміністрації Ф. Рузвельта.

У межах реалізації проекту було придбано у державну власність велику кількість енергетичних об'єктів. Керування TVA було доручено Раді, до якої увійшли А. та Х. Морган і Д. Лілієнталь, що мали різні уявлення про напрями розвитку цього проекту. Д. Лілієнталь був відвертий пропагандист державного контролю над енергетичними потужностями у регіоні, за що отримав неофіційне прізвисько «Містер TVA». Битва між трьома адміністраторами тривала з 1933 р. до березня 1938 р. і закінчилась звільненням А. Моргана внаслідок постійної публічної критики щодо діяльності TVA. Це призвело до укріплення позицій Д. Лілієнтала і продовження здійснення обраного напрямку в роботі, яку він проводив.

Програма передбачала судноплавство, боротьбу з повенями, спостереження за режимом рік, виробництво електроенергії, зрошення, електрифікацію сільських районів, промислове та комунальне водопостачання, видалення комунальних стоків, рекреацію, охорону природи, регулювання стоку та охорону ґрунтів, раціональне землекористування. У процесі розвитку до програми додавалися нові пункти – розвиток рибного господарства, міське

планування, боротьба з малярією, підтримка сільських кооперативів, будівництво доріг, госпіталів, розвиток транспортного парку тощо. В її підпорядкуванні були також поліція, пожежна охорона, навчання кадрів та освіта в цілому.

Загалом протягом 1933-1944 рр. у долині р. Теннессі було побудовано паровий завод та завод з виробництва добрив і 16 гребель, які покращили навігацію і попередження повеней. Найперша гребля була названа на честь сенатора Д. Норріса, який доклав чимало зусиль для створення TVA. До 1935 р. були завершені дві перші греблі, що контролювали 71 млн. і 38 млн. кубометрів води [21].

Багато американських дослідників цього проекту акцентують увагу на його вагомій ролі щодо зміцнення економічного і військового потенціалу США, що було надзвичайно важливим під час Другої світової війни [22]. Створення в долині р. Теннессі значної енергетичної бази стало стимулом для розвитку тут різних енергоємних галузей, в першу чергу хімічної промисловості, зокрема заводів з виробництва зв'язаного азоту, добрив і вибухових речовин, а також електрометалургії, що створило додаткові робочі місця та підвищило матеріальний добробут жителів, чверть яких становили афроамериканці.

На наш погляд, не меншим є значення проекту для покращення стану довкілля півдня США. Перш за все, вкажемо на важливість робіт з терасування земель, що закріплювало ґрунт і захищало його від зсуву. Воно мінімізувало негативні наслідки земельної ерозії. По-друге, наголосимо на важливості створення ефективної протипаводкової системи. По-третє, велику користь принесла робота корпорації з агротехнічної освіти місцевих фермерів, які звикли використовувати старі та екологічно шкідливі методи обробки земель і з великою підозрою ставились до її дій. Однак, TVA наполегливо демонструвала переваги впровадження нових методів ведення сільськогосподарських робіт та підтримувала матеріально тих фермерів, які першими їх застосували. Ці лідери змогли переконати місцеве населення, що сівозміна і розумне використання добрив можуть відновити родючість ґрунтів.

Однією з найбільш відомих екологічно орієнтованих ініціатив Ф. Рузвельта безперечно є Громадський корпус з консервації (ССС), створений згідно прийнятого 31 березня 1933 р. Закону про надзвичайні роботи щодо збереження довкілля – Emergency Conservation Work Act (ECW) [23, р. 79]. Ф. Рузвельт запропонував набрати тисячі безробітних молодих людей, залучити їх до «армії мирного часу» і направити на відновлення природних ресурсів країни. З моменту інавгурації Ф. Рузвельта 4 березня 1933 р. і до створення першого загону СССР пройшло лише 37 днів. Частина молоді брала участь у програмах Національної асоціації у справах молоді – National Youth Administration (NYA), що була частиною WPA, зокрема, з упорядкування систем водопостачання, довкілля та зон відпочинку – стадіонів, культурних центрів, парків тощо.

У своєму посланні до Конгресу 21 березня 1933 р. з приводу майбутнього корпусу він наголосив: «Я пропоную створити цивільний консерваційний корпус, який буде... працювати в лісовому господарстві, запобігати ерозії ґрунтів, здійснювати контроль над повенями та подібними проектами... Ця робота має практичну цінність не тільки шляхом запобігання фінансовим втратам; вона є засобом створення майбутнього національного багатства. Я переконаний, що ця велика корисна робота з охорони, відновлення та розвитку наших національних ресурсів принесе позитивний результат і буде затребувана протягом тривалого часу» [24].

У сучасному науковому дискурсі найбільш дискутованим є питання мотивації створення корпусу. Американські вчені Ф. Перкінс [7] та Р. Дюмонд [18] вважають, що на перше місце президент поставив завдання уникнення потенціальної небезпеки, яку створювала багатомільйонна армія безробітної молоді. Водночас, на їхню думку, ні про які природоохоронні заходи президент і не думав, адже природа розглядалась лише як сфера використання людських ресурсів. Інші дослідники – О. Келлаген [17, р. 27] та Ф. Фрейдель [15] вважають, що під час організації громадських робіт Ф. Рузвельт виступав саме як захисник природи, а його першочерговою метою стало продовження політики консервації природних ресурсів, яку започаткував його дядько – президент Т. Рузвельт. Ця думка простежується і в дослідженні Д. Брінклі «Правильний спадок: Франклін Рузвельт і американська земля», він називає президента головним захисником державних земель у США, зазначаючи, що під керівництвом Ф. Рузвельта були побудовані десятки національних парків та мальовничих шосе, збережені незаймані ландшафти, зокрема «Великі Смокі», «Еверглейдс», «Джошуа трі», «Біг бенд», Нормандські острови, печери мамонтів, витончені скелі у штаті Юта [25]. Д. Вулнер та Х. Хендерсон вважають, що Ф. Рузвельт був справжнім екологом – його глибокий інтерес до консервації природних ресурсів, а також до охорони навколишнього середовища, продовжує визначати ідентичність сучасних США [26].

Ми погоджуємося з цими твердженнями, які, на наш погляд, засвідчують, що Ф. Рузвельт підтримав і продовжив розвивати ідеї консервації природних ресурсів, які у період Великої депресії були покладені в основу розробки низки антикризових механізмів. Це стало одним із елементів формування прагматичного підходу до довкілля в американській екологічній політиці («win-win»), який прагне поєднати користь для навколишнього середовища з вигодами для економіки. На початку ХХІ ст. він став ключовим у процесі впровадження екологічної політики країни.

Зазначимо, що ідея створення додаткових робочих місць за рахунок природоохоронної діяльності не була новою. Наприкінці 1920-х рр., за президента У. Гардінга, в окремих штатах молодь почала залучатися до робіт з благоустрою державних лісів, що не вимагала спеціальних знань і вмінь. Лісова

служба США визначала напрями робіт, а місцева влада екіпувала їх учасників. Ф. Рузвельт підхопив і розвинув цю ідею і поклав її в основу механізму боротьби з безробіттям, взявши на себе роль координатора громадських робіт. У цьому сенсі він безумовно був новатором, на чому наголошує багато дослідників. Н.М. Махер вважає створення ССС одним із найсмівливіших і найуспішніших кроків Ф. Рузвельта, що створив основу для розвитку у післявоєнні роки сучасного енвайронменталізму [23].

Табори ССС були створені в усіх штатах, а також на Гаваях, Алясці, Пуерто-Ріко і на Віргінських островах. Лише за перші шість місяців після підписання закону відкрилося 1468 таборів, у яких працювало 250 тис. осіб, зокрема 25 тис. ветеранів війни і 25 тис. лісників [27, р. 63]. Найбільша кількість їх учасників припала на кінець 1935 р.: 500 тис. осіб, що мешкали в 2,6 тис. таборах. Головою корпусу був призначений Р. Фешнер [28, р. 95].

Діяльність ССС велася у двох напрямках: покращення стану природних ресурсів, які вже експлуатувалися, та освоєння нових. Найбільш вдалою була боротьба проти пожеж. Цьому сприяв досвід, який отримали деякі учасники таборів ССС під час участі у лісових патрулях та різних спортивних змаганнях наприкінці 1920-х рр. До 1942 р. робота в цьому напрямку допомогла зберегти 6,5 млн. дол. на боротьбу з вогнем. Було зведено 3470 пожежних веж і побудовано 97 тис. миль пожежних доріг [29, р. 358].

Певна частина таборів була підпорядкована Департаменту сільського господарства. Щорічно в них працювали близько 60 тис. осіб. Вони співпрацювали з власниками приватних земель з метою популяризації практичних методів консервації, допомагали їм у боротьбі із земельною ерозією, зокрема шляхом впровадження передових агротехнічних засобів. В основному діяльність у цьому напрямку мала пропагандистсько-демонстративний характер, адже вона спрямовувалась на агітацію серед сільського населення країни використовувати ефективніші і рентабельніші методи обробки земель.

Значні результати були досягнуті і в охороні тваринного світу. Кілька таборів працювало під контролем Біологічного підрозділу Департаменту сільського господарства, у межах якого в січні 1934 р. був створений Комітет з відновлення «дикого життя». Учасники цих таборів сконцентрували увагу на будівництві водоймищ та гнізд для тварин і птахів, покращенні стану джерел, гребель і річок, розвитку покинутих територій та перетворенні їх на заповідні зони. В Арканзасі був створений спеціальний плаваючий табір, учасники якого могли швидко потрапляти у важкодоступні місця. Силами ССС було посаджено більше 3 млн. дерев, що дозволило багатьом дослідникам називати учасників корпусу «Дерев'яною армією» Ф. Рузвельта. З 1933 р. до 1938 р. витрати на збереження тваринного світу порівняно з 1920-ми рр. збільшились у 4,5 рази [30, р. 139]. Лише у Південній Кароліні ССС у 1933-1942 рр. було створено 16 національних парків [31, р. 174].

Учасники Громадського корпусу з консервації доклали чимало зусиль і під час робіт з іригації. У цій сфері вони співпрацювали з членами Корпусу інженерів армії США. У результаті більш ніж 84,4 млн. акрів землі сільськогосподарського призначення отримали штучні системи дренажу. До цих робіт активно залучалось корінне індіанське населення.

Вагомий внесок ССС був зроблений у впровадження екологічних проектів у долині р. Теннессі. До 1942 р. у цьому регіоні висадили 44 млн. дерев і погасили 114 лісових пожеж. Учасники ССС брали участь у контролі над повенями на р. Віноскі, р. Вермонт, р. Вапкіл, р. Огайо та р. Міссісіпі. Також була створена розлога інфраструктура лісового відпочинку – побудовані кемпінги, укриття для пікніків, басейни, каміни і громадські вбиральні, що створило основу для розвитку рекреаційного туризму у другій половині 1930-х рр. [32, р. 111].

Соціальна сторона цього проекту полягала у зайнятості сотень тисяч безробітних молодих людей, які отримували: заробітну плату у розмірі 30 дол. на місяць, 25 дол. з яких вони були зобов'язані надсилати своїм сім'ям; певні професійні навички у сфері благоустрою територій та освітні – 40 тис. осіб навчилися читати і писати. Робота в цих таборах сприяла покращенню криміногенної ситуації, зокрема зменшенню на 55% злочинів, скоєних молодими людьми. Вона також прищеплювала нові ідеали і погляди на життя [33, р. 28]. Спогади про життя в таборах, які їх учасники переповідали нащадкам, стимулювали вибух інтересу до навколишнього середовища у 1960-х рр. [34, р. 17].

Як зазначає Н.М. Махер, що ССС створив загальнодержавний ландшафт, який сприяв розвитку екологічного руху після Другої світової війни. Мільйони американців отримали нове бачення консервації природних ресурсів, яке вийшло за межі старої моделі максимально ефективного використання природних ресурсів і залучило таку складову, як заохочення здорового способу життя через відпочинок на природі, збереження дикої природи та створення екологічного балансу [23, р. 52].

Таким чином, «Новий курс» президента Ф. Рузвельта охоплював низку природоохоронних заходів, що дозволяє стверджувати про існування екологічних аспектів у антикризовій програмі його адміністрації. Уперше в історії США розв'язання екологічних завдань було пов'язано зі стимулюванням економічного зростання і розглядалося як шлях до покращення благополуччя нації. Переосмислення «Нового курсу» та його ключових здобутків може стати важливим кроком на шляху до більш інтегрованого розв'язання екологічних і соціальних проблем і створення ефективних механізмів боротьби з економічними кризами.

Список використаних джерел та літератури

1. Leuchtenburg W.E. Franklin D. Roosevelt and the New Deal: 1932-1940. – N.Y.-London: Harper Perennial, 2009. – 432 p.

2. Badger A.J. *The New Deal: The Depression Years, 1933-1940.* – Chicago: Ivan R. Dee, 2002. – 412 p.
3. Franklin Delano Roosevelt: First Inaugural Address, Saturday, March 4, 1933 // American Presidency Project. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=14473>
4. National Industrial Recovery Act (1933). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=true&doc=66>
5. Egan T. *The Worst Hard Time: The Untold Story of Those Who Survived the Great American Dust Bowl.* – Boston-N.Y.: Mariner Books, 2006. – 340 p.
6. McElvanie R.S. *The Great Depression: America 1929-1941.* – N.Y.: Times Books, 1993. – 448 p.
7. Perkins Van L. *Crisis in Agriculture. The Agricultural Adjustment Administration and the New Deal, 1933.* – California Berkeley: University of California Press, 1969. – 245 p.
8. Soil Conservation and Domestic Allotment Act // US Fish and Wildlife Service. Digest of Federal Resouece Laws. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.fws.gov/laws/lawsdigest/soilcon.html>
9. More than 80 years Helping People Help the Land: A Brief History of NRCS // Natural Resources Conservation Service. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nrcs.usda.gov/wps/portal/nrcs/detail/national/about/history/?cid=nrcs143_021392
10. Readings in the History of Soil Conservation Service // United States Department of Agriculture. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nrcs.usda.gov/Internet/FSE_DOCUMENTS/stelprdb1043484.pdf
11. Macy C., Wolff J., Katz B.M. *The Tennessee Valley Authority: Design and Persuasion.* – N.Y.: Princeton Architectural Press, 2007. – 144 p.
12. Fireside Chat: Outlining the New Deal, May 7, 1933 // American Studies at the University of Virginia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xroads.virginia.edu/~MA02/volpe/newdeal/outline_fireside_text.html
13. Downs M.L. *Transforming the South: Federal Development in the Tennessee Valley, 1915-1960 (Making the Modern South).* – Baton Roug: Louisiana State University Press, 2014. – 352 p.
14. Russel J. *Soil Conditions and Plant Growth.* – L.-N.Y.-Toronto, 1940. – 180 p.
15. Friedel F. *The New Deal and the American People.* – N.Y., 1965. – 250 p.
16. Hubbard J. *Origins of the TVA: The Muscle Shoals Controversy, 1920-1932.* – Nashville: Vanderbilt University Press, 1961. – 340 p.
17. O’Callaghan D.B. *Roosevelt and the United States.* – Longman, 1991. – 128 p.
18. Dumond P.R. *Roosevelt and Roosevelt.* – Wash., 1937. – 218 p.
19. Callahan N. *TVA: Bridge Over Troubled Water. A History of the Tennessee Valley Authority.* – A.S. Barnes, 1980. – 420 p.
20. Neuse S.M. David E. Liliental: *The Journey of an American Liberal.* – Univ. of Tennessee Press, 1996. – 406 p.
21. King J. *The Conservation Fight, from Theodore Roosevelt to the Tennessee Valley Authority.* – Amsterdam: Leopold Classic Library, 2016. – 350 p.
22. Pritchett H. *The Tennessee Valley Authority: A Study in Public Administration.* – UNC Press Books, 2014. – 348 p.
23. Meher N.M. *Nature’s New Deal: The Civilian Conservation Corps and the Roots of the American Environmental Movement.* – Oxford University Press, 2009. – 328 p.
24. 51 – Message to Congress on Making the Civilian Conservation Corps a Permanent Agency // The American Presidency Project. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=15384>
25. Brinkley D. *Rightful Heritage: Franklin D. Roosevelt and the Land of America.* – N.Y.: Harper&Brothers, 2016. – 752 p.

26. Wooler D., Henderson H. FDR and the Environment (The World of the Roosevelts). – London: Palgrave Macmillan, 2005. – 270 p.
27. Lacy L.A. The Soil Soldiers: The Civilian Conservation Corps in the Great Depression. – Southborough: Chilton Book Co, 2016. – 239 p.
28. Salmond D.J. The Civil Conservation Corps, 1933-1942. New Deal Case Study. – North Caroline, 1967. – 278 p.
29. Davis R., Davis H. Our Mark on This Land: A Guide to the Legacy of the Civilian Conservation Corps in America's Parks. – Granville: The McDonald & Woodward Publishing Company, 2011. – 408 p.
30. Hill E.G. In the Shadow of the Mountain: The Spirit of the CCC. – Washington: Washington State University Press, 1990. – 187 p.
31. Mielnik T.M. New Deal, New Landscape: The Civilian Conservation Corps and South Carolina's State Parks. – Carolina: University of South Carolina Press, 2011. – 224 p.
32. Peggy S. Civilian Conservation Corps: In and Around the Black Hills. – Mount Pleasant: Arcadia Publishing, 2004. – 128 p.
33. River C. The Civilian Conservation Corps: The History of the New Deal's Famous Jobs Program during the Great Depression. – CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. – 42 p.
34. Davis F.C. My C.C.C. Days: Memories of the Civilian Conservation Corps. – Drive Winston-Salem: Blair Publisher, 2006. – 66 p.

Перга Т.Ю. Екологічні аспекти «Нового курсу» президента США Франкліна Рузвельта.

Мировой економічний кризис, який почався в 1929 г., став одним из самых масштабных в XX в. и сильнее всего он затронул США. Для преодоления его последствий президент США Франклин Рузвельт начал масштабные реформы, вошедшие в историю под названием «Нового курса». Важной составляющей этой антикризисной программы стало проведение мероприятий по улучшению состояния окружающей среды США. В современном научном дискурсе существуют различные точки зрения относительно мотивации этих мероприятий. В статье доказано, что президент Ф. Рузвельт имел не только прагматические цели создать дополнительные рабочие места и уменьшить таким образом социальное напряжение в американском обществе. Принимая во внимание обострение экологических проблем, впервые в истории США было объединено их решение со стимулированием экономического роста. Новаторские экологические проекты (Администрация развития долины реки Теннесси, Общественный корпус по консервации) не только способствовали улучшению окружающей среды страны, но и заложили фундамент интегрированного управления природными ресурсами в США и создали основу для развития широкого экологического движения после Второй мировой войны.

Ключевые слова: США, Франклин Рузвельт, «Новый курс», Великая депрессия, CCC, AAA, Теннесси, окружающая среда.

Perga T. Environmental Aspects of the New Deal of US President Franklin Roosevelt.

The global economic crisis, which began in 1929, became one of the strongest in the 20th century and most of all, the crisis struck the USA. To overcome its consequences, USA President Franklin Roosevelt has launched large-scale reforms that are known in the history as the New Deal. An important part of this anti-crisis program was the improvement of the environment of the USA. In modern scientific discourse, there are different points of view regarding the motivation of these measures. In the article it is proved that President F. Roosevelt has not only pragmatic goals of creating additional jobs and reducing by thus the social tension in American society. Taking into account the aggravation of environmental problems, for the first time in the history of the USA, their solution was combined with the stimulation of economic growth. Innovative environmental projects (Tennessee Valley Administration, Public Conservation Corps) not only contributed to improving the

USA environment, but also laid the foundation of integrated management of natural resources and created the basis for the development of a broad ecological movement after the World War II.

Keywords: *USA, Franklin Roosevelt, New Deal, Great Depression, CCC, AAA, Tennessee, environment.*

УДК 94(439):338.24.021.8+316.422

Пендзей І.В.

КАРОЙ ГРОС: ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ РЕФОРМ (1987-1989 рр.)

Аналізуються соціально-економічні реформи уряду Кароя Гроса, його діяльність як генсека комуністичної партії. Розкриваються особливості світоглядного бачення угорськими «младореформаторами» назрілих проблем суспільного розвитку країни і пропонувані ними шляхи їх вирішення. Поділяючи поширене в угорській та російській історіографії критичне сприйняття діяльності К. Гроса на найвищому державному і партійному постах, робиться спроба дати збалансованішу оцінку його ролі у здійсненому переході країни до нової суспільної і політичної якості – багатопартійності, парламентської демократії, людських прав, тобто фактичній зміні системи. Висвітлюється міжнародна діяльність К. Гроса, наводяться оцінки його реформ М. Горбачовим і Р. Рейганом. Діяльність К. Гроса характеризується на тлі погіршення основних показників розвитку країни, кризи однопартійного соціалізму, міжнародних викликів. Значна увага надається характеристиці процесу ідейно-організаційного надлому у правлячій партії, діяльності реформістських сил радикального спрямування, які групувались навколо І. Пожгаї, з'ясовуються обставини зниження впливу «младореформаторів» і усунення К. Гроса з політики. Він не зумів подолати спадщину помилок УСРП, відстоював її в оновлених штатах, не підтриманих угорцями на парламентських виборах 1990 р.

Ключові слова: К. Грос, реформи, національні меншини, угорська історіографія, «новорежимники», однопартійний соціалізм, УСРП, УСП, вибори.

Карой Грос – прем'єр міністр Угорської Народної Республіки (УНР) (25 червня 1987 р. – 23 листопада 1988 р.), Генеральний секретар Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) (22 травня 1988 р. – 7 жовтня 1989 р.), обіймав вищий урядовий і партійний пости у період суспільних змін і потрясінь в Угорщині, коли народне господарство країни, значною мірою пов'язане зі світовою економікою, опинилося на межі прірви [1, с. 138-143]. Упродовж років обсяг виробництва скорочувався, життєвий рівень населення падав і, як наслідок, зростало його невдоволення. Темпи економічного зростання Угорщини були найнижчими серед східноєвропейських країн, а її поточний рахунок платіжного балансу щороку був від'ємним [2, р. 29].

На думку російського історика Б. Желіцкі, зосередивши у своїх руках владу партійні младореформатори (К. Грос і його однопумці) мали намір «не тільки очолити процес змін, але і “залізною рукою” зупинити розпад, що намітився, і спробувати вивести країну з кризи» [3, с. 62]. К. Грос, стверджує дослідник, допустив низку помилкових політичних рішень, котрі ослабили його вплив у країні: «Так чи інакше, йому не вдалось завоювати особливий авторитет ні у партії, ні у державі, що визначило короткотерміновість його правління, обмеженість реформ, які він проводив» [3, с. 63].

В угорській історіографії негативний імідж К. Гроса також пов'язують з розгоном міліцією масової демонстрації в Будапешті 16 червня 1988 р., яка

вимагала реабілітації І. Надя, маніфестації у Будапешті у листопаді 1988 р., проведеної на підтримку повсталих румунських робітників у Брашові. Гострій критиці піддаються його публічні обійми й поцілунки з румунським диктатором Н. Чаушеску під час зустрічі в Арадї (СРР, 28 серпня 1988 р.) [4, о. 237-238; 5, о. 375].

Поведінка К. Гроса не узгоджувалась з домінуючим серед угорців розумінням необхідності проведення щодо режиму Н. Чаушеску твердого курсу через його асиміляційну політику стосовно угорської національної меншини. Націонал-шовіністичний курс Н. Чаушеску в період так званої «бульдозерної політики», яка передбачала «систематизацію сіл» у Трансильванії, де проживало півтора мільйони угорців румунського походження (на 1988 р. – найбільша національна меншина в Європі), прирікав на знищення сотні угорських сіл, матеріальної культури угорців. 27 червня 1988 р. у Будапешті відбулася мирна демонстрація, учасники якої (25-30 тис. осіб) висловили протест проти запланованих у Румунії заходів щодо зміни територіально-адміністративного устрою, зокрема, ліквідації невеликих сіл, де проживають громадяни угорської, німецької, румунської національності, і переселенню їх у більші населені пункти, зневажання прав національних меншин, знищення здавна існуючої культури поселень [5].

Відбувалась дискримінація угорської національної меншини в галузі освіти (її важко було отримати на рідній мові), використання угорської мови, угорських географічних назв, угорських імен. Вперше стало відомо про зростаючу нелегальну еміграцію із Румунії в Угорщину [6, с. 17]. Але позитивних змін у становищі трансильванських угорців, які піддавались переслідуванню румунським режимом країни не відбулося. Провина ж за провал спроби нормалізувати угорсько-румунські відносини лежала не на угорській, а румунській стороні.

Також К. Гроса звинувачують у переоцінці ним можливості виникнення у країні «хаосу», «анархії» та «білого терору», про що він заявляв, виступаючи у Палаці спорту в Будапешті 29 листопада 1988 р. Звинувачують його і у «намаганнях перешкодити становленню багатопартійної системи» [4, о. 237-238]. Зокрема, посилаються на твердження, висловлені ним у листопаді 1988 р. про те, що однопартійна система в Угорщині так чи інакше збережеться до 1990 р., а для встановлення справжнього політичного плюралізму знадобляться десятиліття [7; 8].

Ці та інші прорахунки, твердить Б. Желіцкі, не додали йому популярності. К. Грос залишився прихильником «демократизації в межах однопартійної системи». Він намагався подолати кризу кадарівського соціалізму зверху, шляхом наведення «нового порядку», тому за ним і його прибічниками закріпився епітет «новорежимники» [3, с. 63; 5, о. 375].

Проте роль К. Гроса у переході Угорщини до демократії, хоч і неоднозначна, але досить помітна. Він, обіймаючи пост першого секретаря Будапештського

міського комітету УСРП, у березні 1985 р. на XIII з'їзді УСРП заявив про необхідність радикальних змін в економіці та політичній системі [9, с. 57]. Водночас його обирають у Політбюро ЦК УСРП [10, с. 125].

Влітку 1986 р. К. Грос, на пропозицію Генерального секретаря УСРП Я. Кадара, очолив розробку програми стабілізації економічного і соціального розвитку на 1987-1990 рр., на основі якої була опрацьована урядова програма розвитку до 1991 р., затверджена Державними зборами УНР у вересні 1987 р. Завданнями програми було зупинити зростання заборгованості в конвертованій валюті, зберегти платоспроможність країни, розширити експорт, збільшити виробництво рентабельної і конкурентноспроможної на західних ринках продукції, скоротити надлишок робочої сили [11]. Для її виконання, на думку К. Гроса, необхідно було залучити нове покоління керівників. «Переконаний, – наголошував він в одному із інтерв'ю, – що нам потрібна багатоманітність індивідуальностей. Кожна людина, а тим більше керівник, повинен привносити свої знання, переконання, життєвий досвід, а не намагатись вгадувати думку керівництва. Людина розумна не від того, в якому кріслі вона сидить. Треба вміти слухати і переконувати. Такі вимоги політичного підходу, вони залишаються незмінними незалежно від посади, яку займає людина» [9, с. 59].

Як глава уряду К. Грос домогся певних успіхів у реалізації програми стабілізації [12, с. 116-118]. Було завершено проведення банківської реформи, розпочатої 1 січня 1987 р., внаслідок чого в Угорщині склалась традиційна дворівнева система [13, с. 48-50].

Уряд прийняв рішення про послідовне застосування закону 1986 р. щодо ліквідації збиткових підприємств, які, за деякими підрахунками, склали близько 30% від загальної кількості, дотації яким становили 35 млрд. форинтів. На кінець 1987 р. близько 10 угорських заводів і фабрик, зокрема машинобудівне підприємство «Ганз-МАВАГ» оголосили банкрутами [14].

Певні успіхи в проведенні реформ нівелювались повільною модернізацією структури виробництва, а також незадовільною була ефективність експортної діяльності. Особливу стурбованість викликав зростаючий зовнішній борг країни (на кінець 1987 р. – 10,9 млрд. дол.), а також те, що більшість угорського експорту припадала на країни Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) – 53,5% (зокрема частка СРСР – 30,6%) [15, с. 64-65].

У 1988 р. уряду К. Гроса вдалось дещо знизити заборгованість країни за рахунок збільшення доларового експорту і переходу на поставки продовольства в СРСР за світовими цінами. Шляхом збільшення кількості спільних підприємств з 59 до 220 було залучено близько 200 млн. дол. інвестицій [16].

З 1 січня 1988 р. уряд К. Гроса запровадив нову систему оподаткування і дотацій, яка, на його погляд, мала забезпечити справедливий перерозподіл доходів, сприяти підвищенню зацікавленості підприємств в отриманні високих прибутків і спрямуванні їх на перебудову промислової структури і прискорення технічного оновлення. Господарські одиниці самостійно, без вказівок уряду,

мали вирішувати питання підвищення заробітної плати, зовнішньоекономічних зв'язків тощо [11].

Водночас було введено податок на особистий дохід громадян, який вони отримували від індивідуальної трудової діяльності. Це позначилось на платоспроможності 4-5% громадян, зайнятих у приватному секторі соціалістичного господарювання Угорщини. У результаті цього низка працівників, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, змушені були здати свої патенти.

У відповідь на спробу здійснення реструктуризації угорських шахт, яка мала би до певної міри призвести до згортання неефективного виробництва, почалися страйки шахтарів. Побоюючись можливої політичної дестабілізації, К. Грос власним втручанням зупинив цей процес, адже, напевне, враховував досвід Польщі, в якій страйки склали серйозний фактор у посиленні політичної нестабільності [17, р. 124].

Серед реформ уряду К. Гроса, варто виділити припинення багаторічної практики будівництва великих промислових підприємств, яка виснажувала фінансові ресурси. Він змушений був вдатися до скорочення або відміни державних дотацій на багато споживчих товарів, хоч це і призвело до зростання цін і скорочення реальної заробітної плати.

З 1 січня 1988 р. уряд запровадив реформу цін, метою якої було наблизити ціни до затрат на виробництво, зробити їх реальними. Роздрібні ціни підвищили на 14-15%, хоч утримати їх на запланованому рівні не було можливості. Адже на міжнародних ринках, від яких Угорщина залежала, наголошував К. Грос, піднімалась вартість сталі, пластмас, паперу і тощо. У 1988 р. споживчі ціни в Угорщині збільшились на 16% [18, с. 125].

«Відпустивши» ціни, уряд створив значний простір для вільного ціноутворення і, відповідно, замість засобів директивного регулювання в галузі ціноутворення задіяв економічні. Але внаслідок об'єктивних обставин продовжували зростати масштаби інфляційних процесів. Щоб зберегти збалансованість внутрішнього ринку в Угорщині в кінці 1988 р. запровадили митні обмеження на закупку і вивіз споживчих товарів іноземними туристами [18, с. 125].

Аби не допустити різкого зниження життєвого рівня населення, уряд К. Гроса використав систему виплати грошових компенсацій. Водночас йому довелось вирішувати проблему збільшення дефіциту бюджету.

Зазначимо, що використані урядом К. Гроса інструменти реформування командно-адміністративної економіки, зокрема нова податкова система, не мали аналогів у соціалістичному таборі.

Уряд К. Гроса домогся певних успіхів у досягненні тіснішого співробітництва з Європейською економічною спільнотою. У вересні 1988 р. Угорщина, перша із країн РЕВ, підписала з нею угоду про торговельно-економічне співробітництво [19, с. 69].

Зростали в Угорщині роль і вплив іноземного капіталу. Міжнародний валютний фонд (МВФ) ще у 1987 р. рекомендував ввести податкову систему, аналогічну існуючій у західноєвропейських державах [20, с. 13], яку розробив і втілював у життя уряд К. Гроса.

Загалом, уряду К. Гроса, незважаючи на певні успіхи, не вдалось надати угорській економіці відчутної динаміки, масштаби інфляційних процесів продовжували розширюватись. Водночас проводилася політика обмеження капіталовкладень, стала чітко вираженою тенденція до скорочення дефіциту платіжного балансу і бюджету, вдалось призупинити збільшення грошової маси в основному за рахунок скорочення засобів на поточних рахунках підприємств, за стриманого зростання готівки в обігу і збільшення темпів інфляції у споживчому секторі [21, с. 116-117].

23 листопада 1988 р. К. Грос втратив посаду прем'єр-міністра Угорщини. Головою Ради Міністрів УНР був обраний секретар ЦК УСРП М. Немет – один із найбільш популярних політичних діячів в Угорщині, представник молодого покоління політиків. «Я вельми незадоволений зробленим, – заявив К. Грос, – підводячи підсумки 16-місячного перебування на посаді голови уряду, щоправда, я був би такої ж думки і в тому випадку, якщо би результати були більшими. Все ж мені здається, що в порівнянні з урядовою програмою ми динамічно просуваємось вперед, хоча я знаю, що громадськість цього не відчуває і навіть висловлює незадоволення» [9, с. 69].

К. Грос повідомив, що за період його перебування на чолі уряду була розпочата підготовка 30 нових законів, спрямованих на забезпечення політичних і економічних реформ, зміцнення правової держави. «З усією відповідальністю заявляю, що урядова програма реальна, здійснима, хай не за три, а за чотири роки, і нема необхідності змінювати цілі» [9, с. 69].

Новий період у політичній діяльності К. Гроса, як і в сучасній історії Угорщини, започаткували рішення Всеугорської конференції УСРП (20-22 травня 1988 р.) [22, с. 108-115]. 22 травня 1988 р. пленум ЦК УСРП обрав К. Гроса Генеральним секретарем ЦК УСРП. Як генсек К. Грос мав забезпечити виконання рішень, які передбачали не ліквідацію соціалізму, не заміну його іншою соціально-економічною моделлю, а лише його вдосконалення шляхом перебудови на засадах самоуправління, у напрямі до демократичного соціалізму. Тому, на наш погляд, не варто недооцінювати роль К. Гроса і його однодумців – поміркованих реформаторів, у справі переходу країни до парламентської демократії, просуванні шляхом економічної трансформації.

Центристи, помірковані реформатори в УСРП, яким була властива обережність, прагнення уникнути конфліктів, а також дещо перебільшене побоювання за національну єдність угорців, не могли не зважати на історичний досвід політики реформ І. Надя у 1956 р., спроби відколотись від Москви у Чехословаччині у 1968 р., або Польщі у 1980-1981 рр., та їх наслідки.

Невипадково К. Грос, обраний на найвищі державну і партійну посади, перші закордонні візити здійснив до Москви, інформуючи радянське партійно-політичне керівництво щодо угорських реформ.

Перебуваючи на вищих посадах Угорщини К. Грос мав низку зустрічей із західними державними діячами. У травні 1988 р., після обрання Генеральним секретарем УСРП, К. Грос відвідав Велику Британію, а 26-28 липня 1988 р. – здійснив офіційний візит до США. Це був перший за 42 роки (в червні 1946 р. США відвідав прем'єр-міністр Угорщини Ф. Надь) візит до США голови уряду Угорщини. К. Грос став також першим угорським комуністичним лідером, що відвідав Вашингтон. Він зустрівся з президентом США Р. Рейганом, членами його адміністрації і представниками ділових кіл. Поїздка К. Гроса дала поштовх розвитку економічних зв'язків з США [23, с. 87-90]. З Вашингтона він з короткочасним візитом прибув до Канади, де його прийняв прем'єр-міністр М.Б. Малруні. У 1988 р. К. Грос здійснив поїздки до Польщі, НДР, Ірану, Австрії, Іспанії та Франції [19, с. 71].

Водночас у міжнародних політичних колах ширився інтерес до Угорщини, причини якого корінились у змінах, які відбувалися у країні і, зокрема, в кадровому складі УСРП та реформах уряду К. Гроса. У квітні 1988 р. у Будапешт з офіційним візитом прибув член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков [24]. 10 листопада 1988 р. в Угорщину з робочим візитом прибув член Політбюро, секретар ЦК КПРС О. Яковлев, який обговорив з К. Гросом та іншими лідерами УСРП питання подальшого співробітництва партій. Під час візиту була підписана Комплексна програма удосконалення ідеологічного співробітництва між КПРС і УСРП [25, с. 152].

Внутрішні зміни в Угорщині викликали помітний інтерес не тільки в СРСР, але й на Заході, зокрема у США. У зверненні до угорського народу, переданому Угорським телебаченням напередодні візиту К. Гроса у США, Р. Рейган зазначив, що він з великим зацікавленням слідкує за сміливими економічними реформами в Угорщині [26, с. 2]. Щодо прагнення США до конструктивної співпраці з Угорщиною, яка проводить політику реформ, зазначав й президент США Дж. Буш під час візиту до Будапешту 11-13 липня 1989 р., обіцяючи їй певну допомогу [27].

Спілкування із західними політиками спонукало К. Гроса до глибшого осмислення назрілих у країні реформ, пошуку прагматичніших підходів у розв'язанні внутрішніх проблем, відходу від застарілих ідеологем. Під час державного візиту до США, відповідаючи на запитання представників угорської еміграції (у США проживає угорська діаспора кількістю 1,5 млн. американців угорського походження, зокрема родичі самого К. Гроса, емігранти, які покинули Угорщину після кривавої розправи радянських військ над повстанцями восени 1956 р.) стосовно переоцінки подій «будапештської осені» 1956 р., які за Я. Кадара трактувались як «контрреволюційна змова», «путч», він заявив: «Угорський уряд не має наміру реабілітувати Імре Надя,

який під час контрреволюційного заколоту займав пост прем'єр-міністра країни». Симптоматичною, однак, була обіцянка угорського високопосадовця, що прах І. Надя, страченого у 1958 р., його родина зможе перенести з безіменної могили до місця вічного спочинку [26, с. 2].

Під тиском стрімко зростаючих у країні суспільно-політичних змін та впливу Заходу К. Грос змушений був спростовувати власні ретроградні заяви, що свідчило не тільки про його непослідовність, але й пошуки рішень, спрямовані на вирішення складних і важких проблем угорської дійсності, таких як демократизація політичної системи, створення парламентської демократії, правової держави, формування ринкової економіки.

Виступаючи на сесії Державних зборів УНР у 1989 р. К. Грос зазначив: «Керівну роль партії в Угорщині необхідно переосмислити в умовах однопартійної системи, але, в принципі, я не виключаю можливість багатопартійної системи» [28, с. 34]. 10-11 лютого 1989 р. пленум ЦК УСРП виступив з ініціативою створення багатопартійної системи. Коментуючи рішення пленуму лідер партії зазначив у телевізійному інтерв'ю, що, на його думку, багатопартійна система дасть змогу створити атмосферу конкурентності між партіями, вимагатиме більшої віддачі, суворішого додержання моральних і політичних норм. Він зазначив, що діяльність партій повинна відповідати положенням конституції [29].

У проекті резолюції ЦК УСРП щодо актуальних питань політичної реформи, який у лютому 1989 р. був винесений на всенародне обговорення, ЦК запропонував, щоб процес демократичного здійснення влади розвивався в межах багатопартійної системи за громадського контролю. Водночас зазначалося, що послідовний перехід до багатопартійної системи може реалізовуватися внаслідок природних суспільних процесів, а на думку ЦК УСРП, суспільство було не підготовлено до швидкого уведення нової політичної структури заснованої на багатопартійності [30].

Серед питань, у яких К. Грос не поступився принципами і не відійшов від стереотипів минулого, варто виділити переоцінку подій 1956 р. Нову оцінку цих подій, яку дав член Політбюро ЦК УСРП І. Пожгаї 28 січня 1989 р., він не сприйняв. Виступаючи на пленумі ЦК УСРП 1989 р., К. Грос рекомендував ЦК констатувати, що вважає заяву І. Пожгаї передчасною [29].

Криза, що неминуче охоплювала країну, вимагала від УСРП, яка прагнула виконувати визначальну роль у суспільстві, впровадження нових дієвіших рішень – розширення гласності, процесу демократизації системи політичних інститутів, розвитку плюралізму. Ініціатива їх проведення поступово переходить до представників радикального крила в УСРП, яке групувалось навколо І. Пожгаї, Р. Ньєрша, М. Сюреша.

Бурхливі дискусії щодо ситуації в партії та країні, які розгортались в ЗМІ та всередині УСРП, супроводжувались втратою довіри до «младореформаторів». У результаті обрані після Всеугорської конференції партії Генеральний

секретар УСРП К. Грос і всі члени Політбюро ЦК УСРП 12 квітня на пленумі ЦК, на пропозицію генсека, подали у відставку. Було обрано змінене Політбюро, яке складалось не з 11 як у минулому, а з 9 членів. Хоч генсеком партії знову було обрано К. Гроса, пленум вивів із Політбюро Я. Береца, Я. Лукача (секретарі ЦК), Ю. Чехака (міністр соціального забезпечення і охорони здоров'я), І. Сабо (голова Всеугорської ради сільгоспкооперативів) [31]. До складу Політбюро уведені М. Яшшо (перший секретар Будапештського міському УСРП) і П. Ваштаг (перший секретар обкому партії області Чонград). У західній пресі писали, що із Політбюро пішли «консерватори» [32].

Процес диференціації поглядів, який відбувався в УСРП щодо темпів і суті політики реформ, призвів до чергових кадрових змін і водночас структури управління в УСРП. Травневий 1989 р. пленум ЦК УСРП звільнив з посади голови партії Я. Кадара, який керував УСРП з жовтня 1956 р., і вивів його з ЦК [33]. Рішенням пленуму ЦК УСРП 24 червня 1989 р. новим головою партії став Р. Ньєрш (член ЦК з 1957 р. і Політбюро ЦК УСРП у 1966-1975 рр. і з травня 1988 р.). Червневий пленум розпустив Політбюро ЦК і утворив нові керівні органи УСРП – Політвиконком у складі 21 особи і Президію, до складу якої увійшли Р. Ньєрш (став фактичним лідером УСРП), К. Грос (продовжував виконувати функції генерального секретаря партії), голова Ради Міністрів М. Немет і державний міністр І. Пожгаї [34, о. 27; 35; 36; 37, с. 35-36].

Кадрові новації відображали зміни в розстановці сил в УСРП – втрату впливу прихильників модернізації системи в дусі комуністичного трактування демократичного соціалізму – К. Гроса та його прибічників і посилення активних реформаторів-радикалів. Їхнє політичне кредо найточніше висловив член Політбюро ЦК УСРП, державний міністр І. Пожгаї в ефірі радіостанції «Вільна Європа»: «Стало зрозуміло, що сталінізм неможливо реформувати... рішення може бути спрямоване тільки на те... щоб ліквідувати режим сталінського типу разом з його ідеологією» [38, с. 3].

Було зрозуміло, що «стара» УСРП, очолювана К. Гросом, хоч і зазнала деякого оновлення, але не здатна забезпечити демонтаж кадарівського варіанту «сталінської моделі». Прихильники політичної перебудови і зміни діючої в Угорщині дещо реформованої традиційної моделі соціалізму великі надії покладали на черговий з'їзд УСРП. Напередодні вони об'єдналися на основі платформи «Союз прихильників реформ», їх кількість сягнула 464 особи, а до закінчення з'їзду внаслідок приєднання членів деяких інших платформ – близько 800 осіб [39, с. 97].

З'їзд УСРП розпочав роботу 6 жовтня 1989 р. Центральним у його роботі було питання щодо майбутнього партії – продовжить УСРП свою діяльність або буде створена нова партія. Першим з обґрунтуванням необхідності створення нової партії до делегатів звернувся голова УСРП Р. Ньєрш. Натомість генсек УСРП К. Грос в усному доповненні до звітної доповіді ЦК основний наголос зробив на оновленні партії, а не створенні нової [39, с. 98].

Виступаючи в дискусії, член Президії ЦК УСРП І. Пожгаї висловився за створення якісно нової партії та запропонував її назву – Угорська соціалістична партія (УСП) [40]. Після цього до делегатів звернувся Р. Ньєрш з обґрунтуванням підготовленої в редакційній комісії після тривалого обговорення резолюції, яка проголошувала заснування УСП. За заснування партії проголосували 1202 депутати, проти – 159, утримались – 38 [41, с. 38]. За оцінкою учасника з'їзду, політолога М. Біхарі: «Припинила свою діяльність лібералізована і раціоналізована партія більшовистського типу, виникла можливість створення партії європейського соціалістичного типу» [42].

Положення щодо характеру нової партії, цілей і засобів її діяльності знайшли відображення у прийнятих з'їздом основних рішеннях – резолюції про Угорську соціалістичну партію, Програмній заяві і Статуті УСП, документі про уроки історичного шляху. Метою діяльності партії вказувався демократичний соціалізм, який в розумінні І. Пожгаї був ближче до європейських соціалістичних рухів, лівих європейських традицій, ніж до комуністичних ідей. Угорська соціалістична партія відкидала можливість диктатури пролетаріату, не декларує як основний принцип керівну роль партії і демократичний централізм [39, с. 101].

Однак деякі члени УСРП відмовились визнати резолюцію з'їзду щодо перейменування партії і зміну її політичного курсу, оскільки, на їх думку, таке важливе рішення можна прийняти лише на загальнопартійному референдумі [43]. Водночас було зазначено, що юридично УСП стане спадкоємницею і продовжувачем діяльності попередньої партії, однак формально про розпуск чи припинення діяльності УСРП рішення прийняте не було. Негативно до створення УСП поставилися деякі платформи, що діяли в лавах УСРП, зокрема «Марксистська єдність», товариство Ференца Мюнніха, рух «Об'єднання за соціалізм» [44]. Ідеолог УСРП Я. Берец, лідер платформи «Згуртованість», підтримав лінію комуністів-реформаторів, але вони не вбачали в ньому можливого союзника, тому він ще на з'їзді заявив, що УСРП не припинила своє існування [45, о. 22].

Через тиждень після закінчення з'їзду УСРП та установчого з'їзду УСП, керівник платформи «Марксистська єдність» Р. Рібанскі виступив з ініціативою проведення з'їзду УСРП і продовження її роботи. У засіданні взяло участь близько тисячі осіб, а Р. Рібанскі висловив незгоду з рішенням про створення нової партії та зазначив, що платформа «Марксистська єдність» самороспускається на користь оновлюваної УСРП [44]. Р. Рібанскі також заявив, що до кінця 1989 р. буде проведений XIV з'їзд УСРП, а учасники зборів прийняли відозву «До усіх членів УСРП, які залишилися вірними марксистсько-ленінським ідеям» із закликом залишатися у лавах УСРП [44]. Також учасники зборів висловили підтримку курсу УСРП на радикальне оновлення і демократизацію всередині партії, перехід країни до багатопартійної системи і ринкової економіки з різними формами власності, включно з

приватною, та створення правової держави. В галузі зовнішньої політики оновлена УСРП, на думку присутніх, має прагнути до покращення взаємовідносин із сусідніми країнами, до реформи союзних зв'язків у системі Варшавського договору і органічно поєднувати цей процес з «входженням» до Європи [44].

Практично одноголосно збори підтримали пропозицію К. Гроса, який на з'їзді голосував за програму і статут нової партії, але був проти зміни її назви і відмовився вступати в УСРП, стати керівником оновленої УСРП [46]. Також К. Грос заявив, що в УСРП нема власності, оскільки вона відмовилася від неї на користь держави у 1976-1977 рр., а коштовності, які знаходилися у власності партії, у 1962 р. були передані Угорському національному банку (їх прийняв тогочасний міністр фінансів Угорщини Р. Ньерш).

Групи, які вважали себе продовжувачами справи УСРП і не визнавали рішення її жовтневого з'їзду, на якому виникла УСРП, продовжували проводити мітинги, збори, зустрічі. 17 грудня 1989 р. 500 делегатів і 200 запрошених (за іншими даними 782 делегати) розпочали роботу XIV з'їзду УСРП. У доповіді К. Гроса були детально проаналізовані питання оновлення УСРП, методів її роботи, зв'язків з населенням, ефективної перебудови керівних органів, політичної та економічної ситуації у країні [47]. К. Грос заявив, що майбутня партія пориває з усіма помилками своєї попередниці [48].

Згідно прийнятого статуту партії, вищим органом УСРП був з'їзд. Центральний Комітет партії повинен складатися із 89 осіб, одну третину із яких обирає з'їзд, а дві третини – делегуються первинними організаціями. Нове керівництво УСРП очолив Д. Тюрмер, заступниками його стали Ш. Ньіре, Т. Кої та А. Пожоні. Були обрані Виконавчий секретаріат ЦК УСРП у складі 11 осіб і ЦК УСРП у складі 28 осіб (зокрема увійшли К. Грос, Я. Берец, Ф. Пуйя і Р. Рібанські) [49, с. 10; 50].

Таким чином, значною мірою завдяки К. Гросу, з'явилася оновлена УСРП – єдина марксистсько-ленінська партія Угорщини. Водночас партія виступала за юридичну рівність усіх видів власності, віддаючи перевагу змішаним, а також за політичний плюралізм [50]. Голова партії Д. Тюрмер зазначив: «Ми виступаємо за соціалізм і віримо, що це суспільство можна оновити. Майбутнє Угорщини – не реставрація капіталістичної системи, а модернізація соціалізму. Диктатура пролетаріату у нинішніх умовах, виконавши історичну місію, вичерпала свої можливості. Партія прагне до створення правової держави і перспективи країни бачаться у гуманістичному і демократичному соціалізмі» [49, с. 9].

Однак, «младореформатори» не змоги дати відповідь на основне питання: що ж таке «демократичний соціалізм». Колишній генсек партії К. Грос, підводячи підсумки XIV з'їзду УСРП, визнав: «Ми у самій партії не розібрались з елементарними питаннями. Багато хто, наприклад, не розуміє, що це таке –

демократичний соціалізм. Я запитав про це 20 осіб і отримав 20 різних відповідей, але суті ніхто не виклав» [51, с. 5].

Оновлена УСРП напередодні перших демократичних вільних виборів в Угорщині 1990 р., нараховувала близько 85 тис. осіб [43]. Це небагато, якщо порівнювати з чисельністю старої партії (понад 700 тис.), але вона залишилася найчисельнішою партією країни.

На виборах 1990 р. УСРП зазнала повної поразки – не пройшла в парламент – не набрала 4% голосів, необхідних для представництва в законодавчому органі. Це була своєрідна оцінка і діяльності К. Гроса, ідей, політичного курсу, які він відстоював в оновленій УСРП. К. Грос, який ще раніше втратив державну владу, і позбувся її в партії, опинився на периферії політичного життя. Серед причин поразки К. Гроса варто звернути увагу на ті, що виділив М. Горбачов: «Йому не вдалося налагодити взаєморозуміння і взаємодію з широкими колами реформаторськи налаштованої частини партії і суспільства. У цьому був його головний внутрішньополітичний тягар. Напевно, це відбулося тому, що він загалом тяжів до авторитарних методів. Позначилася і недостатність досвіду. Грос діяв самовідданно, але коли постало завдання реформування партії, йому не вистачало кадарівського мистецтва компромісів, маневрування» [16].

Парламентськими виборами 1990 р. Угорщина остаточно поривала з комуністичним минулим, ставала на шлях розбудови демократії і ринкової економіки. Зроблений нацією вибір на користь західної моделі став підсумком тривалої боротьби угорців за суверенітет країни. Перебудова системи державного соціалізму, започаткована Я. Кадаром і розвинена К. Гросом, закінчилась її колапсом і реставрацією капіталізму.

К. Грос, який під час складного та відповідального етапу сучасної угорської історії – суспільних змін – зайняв вищі державну і партійну посади, очолив перебудову кадарівської моделі соціалізму, на нашу думку, під тиском суворих реалій вимушений був сприяти тому, щоб відбулася поступова і мирна еволюція однопартійного режиму в бік політичного плюралізму, економічної свободи, дотримання людських прав, розширення і поглиблення зв'язків з країнами Заходу. Безпідставними, політично заангажованими виглядають дорікання про те, що в умовах погіршення всіх основних показників розвитку, він, як Голова Ради Міністрів УНР, ініціював новий індивідуальний податок на прибуток для кожного громадянина в межах виконання програми стабілізації та інші непопулярні заходи, які були продиктовані потребами покращення фінансово-економічного становища країни. Заслуга К. Гроса у тому, що йому вдалося утримати в рівновазі внутрішньополітичні процеси в умовах зростаючої у країні соціально-економічної кризи.

Список використаних джерел та літератури

1. Пендзей І.В. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.). Становище в народному господарстві УНР напередодні прийняття програми стабілізації її

- економіки та соціальної сфери // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип.17. – С. 138-143.
2. The World Bank, World Debit Tables, 1988-1989. – Washington, D.C.: The World Bank, 1989.
 3. Желицки Б.Й. Общий кризис «реального социализма» и демократические преобразования в Венгрии // Вопросы истории. – 2000. – № 6. – С. 53-70.
 4. Lengyel L. A rendszerválto elit tündöklése es bukása. – Вр. 1996.
 5. Сообщения венгерского и румынского агентств // Правда. – 1988. – 28 июня.
 6. Шакина М. Трагедия в Тыргу-Муреше // Новое время. – 1990. – № 14. – С. 17.
 7. Magyar Irjúság. – 1988. – 19. ez.
 8. LeMonde. – 1988. – 10 november.
 9. Шестаков Б. Уметь слушать и убеждать. Карой Грос (Венгрия) // О них говорят: (20 политических портретов) / А. Красиков, С. Воловец, Б. Шестаков и др. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
 10. Кто есть кто в мировой политике / Редкол.: Кравченко Л. П. (отв. ред.) и др. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.
 11. Сабо Л. Время решений // Правда. – 1987. – 10 октября. – С. 4.
 12. Пендзей І.В. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині. Програма стабілізації економіки й соціальної сфери та проблеми її реалізації // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2012. – Вип. 21. – С. 116-118.
 13. 100 вопросов и ответов о Венгрии: Справочник / Сост. В.Д. Дорохин; под общ. ред. В.Л. Мусатова, И. Хусара. – М.: Политиздат, 1990. – 252 с.
 14. Лукьянов Ф. ВНР: ориентация на рентабельность // Аргументы и факты. – 1988. – № 12. – С. 5.
 15. Дорохин В. Венгерская Народная Республика: программа стабилизации экономики // Международный ежегодник: политика и экономика. Вып. 1988 г. / АН СССР, Ин-т мировой экон. и междунар. отношений; гл. ред. О.Н. Быков. – М.: Политиздат, 1988. – С. 64-68.
 16. Горбачев М. Жизнь и реформы. Книга 1-2. – М., 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i.../pa_geiu/
 17. Bartlett D. Losing the Political Initiative: The Impact Financial Liberalization in Hungary // The Waning of the Communist State Economy Origins of Political Decline in China and Hungary. – Berkeley: University of California Press, 1995. – P. 126-135.
 18. Колчин С., Николаев О. Экономика стран социалистического содружества в 1988 г. // Международная экономика и международные отношения. – 1989. – № 7. – С. 123-130.
 19. Назаров В., Николаев Л. Венгрия // Международный ежегодник: политика и экономика. Вып. 1989 г. / АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений; гл. ред. О.Н. Быков. – М.: Политиздат, 1989. – С. 67-71.
 20. Хох Р. «Каждый чувствовал себя и победителем и побежденным» // Проблемы мира и социализма. – 1990. – № 3. – С. 12-17.
 21. Соловьева С., Миркин Я. Банковская реформа в Венгрии: проблема использования опыта // Вопросы экономики. – 1990. – № 7. – С. 111-120.
 22. Пендзей І.В. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2014. – Вип. 25. – С. 108-115.
 23. Пендзей І.В. Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 17. – С. 87-90.
 24. Советско-венгерские переговоры // Правда. – 1988. – 20 апреля.
 25. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1.
 26. Права человека важный фактор отношений // Венгерские новости. -1988. – № 8. – С. 1-2.
 27. Кувалдин В. Буш набирает очки? // Новое время. – 1989. – № 30. – С. 31.
 28. Шакина М. Диалог по правилам, или плюрализм по-венгерски // Новое время. – 1989. – № 6. – С. 34.

29. Трудные дни обновления. Выступление К. Гроса на пленуме ЦК ВСРП // Правда. – 1989. – 14 февраля. – С. 4.
30. Проект резолюции ЦК ВСРП // Правда. – 1989. – 17 февраля.
31. Nepszabadság. – 1989. – 28 aprilis.
32. Герасимов В. Отставка? Нет, перестройка рядов // Новое время. – 1989. – № 17. – С. 29.
33. Nepszabadság. – 1989. – 9 májys.
34. Közép-Európa mozgásban. – Bd., 1992.
35. Magyar Nemzet. – 1989. – 24 junius.
36. Nepszabadság. – 1989. – 24, 26 junius.
37. Шакина М. Прагматики, реформаторы, радикалы // Новое время. – 1989. – № 29. – С. 34-36.
38. Заявление И. Пожгаи радиостанции «Свободная Европа». Партия национальных интересов в состоянии добиться успеха. Риск свободных выборов // Венгерские новости. – 1989. – № 7-8. – С. 3.
39. Колесников С., Шашков Е. Венгрия: приоритет реформы // Коммунист. – 1989. – № 16. – С. 94-105.
40. Népszabadság. – 1989. – 7 ortóber.
41. Сорчик Ш. Рождение ВСП // Проблемы мира и социализма. – 1989. – № 12. – С. 38.
42. Népszabadság. – 1989. – 22 november.
43. Руденко А. Как живет ВСРП // Правда. – 1990. – 27 мая.
44. Лукьянов Ф. ВСРП продолжит свою деятельность? // Известия. – 1989. – 18 октября.
45. Bihari M. Két kongreszus Magyarországon // Társadalmi Szemle. – 1990. – 1. sz.
46. Magyar Hirlap. – 1989. – 20 november.
47. Герасимов В., Иванов С. ВСРП: обновление, демократический социализм // Правда. – 1989. – 18 декабря.
48. Népszabadság. – 1989. – 18 december.
49. Тюрмер Д. «ВСРП жива, но это новая партия!» // Проблемы мира и социализма. – 1990. – № 12. – С. 8-12.
50. Népszabadság. – 1989. – 19 december.
51. Булах С. Что дальше? Пожгаи, Сюреш и Грос о будущем новой партии // Новое время. – 1989. – № 43. – С. 5.

Пендзей И.В. Карой Грос: основные приоритеты политики реформ (1987-1989 гг.).

Анализируются социально-экономические реформы правительства Кароя Гроса, его деятельность как генсека коммунистической партии. Раскрываются особенности мировоззренческого видения венгерскими «младореформаторами» назревших проблем общественного развития страны и предлагаемых ими путей их решения. Разделяя распространенное в венгерской и российской историографии критическое восприятие деятельности К. Гроса на высшем государственном и партийном постах, делается попытка дать сбалансированную оценку его роли в совершенном переходе страны к новому общественному и политическому явлению - многопартийности, парламентской демократии, прав человека, то есть фактической смене системы. Освещается международная деятельность К. Гроса, приводятся оценки его реформ М. Горбачевым и Р. Рейганом. Деятельность К. Гроса характеризуется на фоне ухудшения основных показателей развития страны, кризиса однопартийного социализма, международных вызовов. Значительное внимание уделяется характеристике процесса идейно-организационного надлома в правящей партии, деятельности реформистских сил радикального толка, которые группировались вокруг И. Пожгаи, выясняются обстоятельства снижения влияния «младореформаторов» и устранения К. Гроса из политики. Он не сумел преодолеть наследие ошибок ВСРП, отставив ее в обновленном облике, не поддержанном венграми на парламентских выборах 1990 г.

Ключевые слова: К. Грос, реформы, национальные меньшинсы, венгерская историография, «новорежимники», однопартийный социализм, ВСРП, ВСП, выборы.

Pendzey I. Károly Grósz: the Main Priorities of the Policy of Reforms (1987-1989).

The socio-economic reforms of the government of Károly Grósz, his activities as secretary general of the Communist Party, are analyzed. The peculiarities of the world-view vision of the Hungarian “young reformers” of the urgent problems of social development of the country and the ways of their solution proposed by them are revealed. Sharing the prevalent in Hungarian and Russian historiography of critical perception of K. Grósz’s work at the highest state and party posts, an attempt is made to give a more balanced assessment of his role in the country’s transition to a new social and political phenomenon – multiparty, parliamentary democracy, human rights, that is, the actual change of system. The article illustrates the international activity of K. Grósz, estimates of his reforms by M. Gorbachev and R. Reagan. K. Grósz’s activities are characterized by the deterioration of key indicators of the country’s development, the crisis of one-party socialism, and international challenges. Considerable attention is paid to the characterization of the process of the ideological and organizational breakdown in the ruling party, the activities of radical reformist forces, which were grouped around I. Pozsgay, clarifying the circumstances of reducing the influence of “young reformers” and removing K. Grósz from politics. He failed to overcome the inheritance of the errors of the HSWP, defending it in renewed clothes, not supported by the Hungarians in the 1990 parliamentary elections.

Keywords: *K. Grósz, reforms, national minorities, Hungarian historiography, “new regimes”, one-party socialism, HSWP, HSP, elections.*

УДК 94:323.173 (410)

Зернецька О.В.

ДОСВІД БОРОТЬБИ ІЗ СЕПАРАТИЗМОМ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Сепаратизм у Великій Британії є однією з найбільших проблем. Вона виникла внаслідок побудови Британської імперії і продовжує існувати внаслідок її розпаду. У статті досліджуються внутрішні та зовнішні причини сепаратизму у Великій Британії. Внутрішні пов'язані з рухами відокремлення Північної Ірландії і Шотландії від Великої Британії. Зовнішні причини перебувають у сфері міжнародних відносин і стосуються виходу Британії з Європейського Союзу (брексіт). Проаналізовано підґрунтя цих процесів та доведено, що воєнні дії не були успішними. Найкращий шлях подолання сепаратизму – тресторонні перемовини та компроміси з боку держави-метрополії. Було виявлено, що вихід Великої Британії з ЄС в той час, коли сепаратистські рухи вирують вдома, дає останнім змогу вийти з метрополії та отримати незалежність.

Ключові слова: сепаратизм, Велика Британія, Британська імперія, Північна Ірландія, Шотландія, Європейський Союз, брексіт, компроміс.

Історія Великої Британії пов'язана з двома протилежними за своєю сутністю процесами: по-перше, це «збирання» територій Британських островів та існуючих на них невеликих держав в єдину державу. По-друге, відділення окремих частин Великої Британії у окремі держави. Власне другий процес і називається сепаратизмом [1]. У Великій Британії сепаратистські процеси тривали протягом століть. Гарячими точками ставали поперемінно або одночасно Ірландія, Шотландія, Уельс, а також дещо менші територіальні утворення.

Британія дарує нам історичний прецедент, коли незважаючи на процеси сепаратизму, що мали місце на Британських островах, Британська імперія продовжувала невпинно зростати і ставала наймогутнішою за всю всесвітню історію (імперія, «над якою ніколи не заходило сонце»). Її панування охопило одну чверть території Земної кулі, не враховуючи території Австралії, Нової Зеландії та частини Антарктиди, на яку вона претендує і нині. Зростання Британської імперії продовжувалося декілька століть і закінчилося після Другої світової війни. Розпад Британської імперії посилювався рухом деколонізації народів Азії та Африки і створенням незалежних суверенних держав. Колишні держави Британської імперії увійшли до Британської співдружності, яка згодом стала називатися Співдружністю націй – «Асоціація незалежних держав», що раніше входили до Британської імперії, які визнають британського монарха як символ вільного єднання. Співдружність націй не є політичним союзом, а лише міжурядовою організацією.

У дослідженні увагу приділено часовому проміжку зламу ХХ-ХХІ ст. і аж до нині. Британський сепаратизм відрізняється від прояву сепаратизму в інших країнах світу тим, що в ньому існують специфічні внутрішні та зовнішні

особливості. В середині держави відбуваються сепаратистські процеси в Ірландії, Шотландії, Уельсі, Корнуолі, деяких графствах, а також у Лондоні, де існують політичні сили, які прагнуть відокремлення столиці Великої Британії у самостійну територіальну одиницю. Яскравим проявом сепаратизму Великої Британії, пов'язаним із зовнішніми чинниками, є брексіт. 15 грудня 2016 р. в Оксфордському словнику англійської мови з'явилося слово «брексіт» (brexit), що означає вихід Великої Британії з ЄС [2]. Це перший прецедент в історії Європейського Союзу, коли одна з його країн-учасниць через референдум, проведений у Великій Британії, висловила своє бажання вийти з нього.

Таке компаративне дослідження взаємовпливу зовнішніх і внутрішніх специфічних процесів сепаратизму у всьому їх розмаїтті, які відбуваються у Великій Британії, є першим в історичній науці.

Оскільки тему сепаратизму у Великій Британії не можна розглядати без контексту її імперського минулого, звідки сепаратизм «проростив» своє історичне коріння, велика увага була приділена працям британських і почасти американських дослідників з цього питання. Це передусім монографії Д. Ебернеті [3], Н. Фергюсона [4], Т. Ллойда [5], С. Бріджена [6], А. Пейдежена [7], в яких розглядаються історія та теорія динаміки глобального домінування не тільки Британської імперії, але й інших європейських держав. А також історія Великої Британії, її імперські завоювання, вплив Британської імперії на інші цивілізації, сутність британського націоналізму. Про це йдеться у наукових працях Дж. Хопкінса [8], К. Джеффри [9], Дж. Хауліна [10]. Глибоко вивчалася наукова література з питань сепаратизму в Ірландії, а також Шотландії. По-перше – це найгарячіша точка з цієї проблеми на Британських островах, а по-друге – проблеми сепаратизму тісно пов'язані з відношенням до брексіту. Це дослідження А.С.Л. Лайонса [11], Д. Фіцпатрика [12], Т. Хеннессі [13], А. Джексона [14], М. Леффена [15], Дж. Бартона [16], К. МакПарленд [17], а також онлайн архіви ВВС. Проблеми боротьби із сепаратизмом в контексті взаємовідносин Великої Британії та Ірландії були предметом розгляду і вітчизняних науковців, таких як О.О. Резніков, А.Р. Місюра, С.В. Дрьомов, К.Є. Войтовський [18, с. 9-10].

Метою статті є аналіз історичного і сучасного досвіду Великої Британії у подоланні сепаратизму в Ірландії як найбільш показового конфлікту в історичному, конфесіональному, етнічному та географічному аспектах в умовах брексіту, коли держава проводить протилежні курси у внутрішній та зовнішній політиці: подолання сепаратизму всередині країни та вихід Великої Британії з Євросоюзу, що є сепаратизмом щодо ЄС.

У державі вирують сепаратистські настрої, рухи, серед яких події в Ірландії найбільш виразні. Для створення загальної картини сепаратистських збурень у Великій Британії окреслимо «парад суверенітетів», який у ній наразі відбувається. Для цього оглянемо наявні сепаратистські рухи за такою схемою:

держава або автономний регіон, який пропонується, відокремити політичні партії, які цей сепаратистський рух підтримують, воєнні організації і/або групи, які їх підтримують.

Варто підкреслити, що сепаратизм може розвиватися на релігійному ґрунті, на етнічному, мати на меті відокремлення від держави до якої входить територія, де поширений сепаратистський рух, і створення окремої суверенної держави, або входження до складу іншої держави чи розширення автономії. Велика Британія – це держава, де можна знайти всі означені типи сепаратизму. Для наочності наведемо перелік усіх зафіксованих діючих рухів на Британських островах, скориставшись відомостями про активні європейські рухи [19], за допомогою яких створено таблицю «Активні сепаратистські рухи на Британських островах». Можна зазначити, що Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії є сепаратистськими лідерами в Європі щодо їх кількості.

Таблиця 1.
Активні сепаратистські рухи на Британських островах

	Запропонована держава або регіон	Політичні партії	Воєнні організації	Групи, які їх підтримують
1	Корнуолл (Запропонована держава)	Корнуольська націоналістична партія (англ. <i>Cornish Nationalist Party</i>)	Корнуольська народно-визвольна армія (англ. <i>Cornish National Liberation Army</i>)	
2	Корнуолл (Запропонований автономний регіон)	Сини Корнуолла (корнуол. <i>Mebyon Kernew</i>) (член ЕСА), Зелена партія Англії і валл. <i>Plaid Werdd Cymru a Lloegr</i>		Корнуольська конституційна конвенція (корнуол. <i>Senedh Kernow</i>), Корнуолл 2000 (корнуол. <i>Kernow 2000</i>), Корнуольська солідарність (корнуол. <i>Unvereth Kernewek</i>)
3	Англія (Запропонована держава)	Одна Англія (англ. <i>One England</i>), Англійський Радикальний Альянс (англ. <i>English Radical Alliance</i>), Перша		Одна Англія (англ. <i>One England</i>), Англійський Радикальний Альянс (англ. <i>English Radical Alliance</i>), Перша Англійська партія (англ. <i>England First Party</i>)

		Англійська партія (англ. <i>England First Party</i>)		
4	Англія (Запропонований автономний регіон)	Партія Англійських Демократів (англ. <i>English Democrats Party</i>), Партія незалежності Сполученого Королівства (англ. <i>United Kingdom Independence Party</i>)		Автономний Англійський Парламент (англ. <i>Campaign for an English Parliament</i>)
5	Гібралтар (Запропонована держава)	Прогресивна Демократична партія (англ. <i>Progressive Democratic Party</i>)		
6	Гернсі (Запропонована держава)			
7	Джерсі (Запропонована держава)			
8	Острів Мен (Запропонована держава)	Сини Мена (менськ. <i>Mec Vannin</i>), Ліберальна партія Мена (менськ. <i>Liberal Vannin</i>)		Кельтська Ліга (менськ. <i>Commeeys Celtiagh</i>)
9	Острів Вайт (Запропонований автономний регіон)	Вайтська Народна партія (англ. <i>Vectis National Party</i>)		
10	Південно-Східна Англія, Нортумбрія	Південно-Східна партія (англ. <i>North East Party</i>)		
11	Шетландські острови (Запропонована держава Форвік)	Оркнейський і Шетландський рух (англ. <i>Orkney and Shetland ement</i>)		

12	Запропонований автономний регіон Шетландські острови			
13	Вессекс (Запропонований автономний регіон)	Вессекська Регіоналістська партія (англ. <i>Wessex Regionalist Party</i>)		Вессекська Конституційна Конвенція (англ. <i>Wessex Constitutional Convention</i>)
14	Йоркшир (Запропонований автономний регіон)			Йоркширське Співтовариство водіїв (англ. <i>Yorkshire Ridings Society</i>)
15	Північна Ірландія (Запропонована держава)	Ольстерський Третій Шлях (англ. <i>Ulster Third Way</i>)	Деякі із Асоціації оборони Ольстера (англ. <i>Ulster Defence Association</i>)	
16	Ірландія (Запропонована держава)	Шинн Фейн (ірл. <i>Sinn Féin</i>), Соціал-демократична і лейбористська партія (ірл. <i>Páirtí Sóisialta Daonlathach an Lucht Oibre</i>), Республіканський Шинн Фейн (ірл. <i>Sinn Féin Poblachtach</i>), Ірландська республіканська соціалістична партія (ірл. <i>Páirtí Poblachtach Sóisialach na h-Éireann</i>)	Ірландська республіканська армія (ірл. <i>Óglaigh na hÉireann</i>)	
17	Шотландія (Запропонована держава)	Шотландська національна партія (гельськ. <i>Pàrtaidh Nàiseanta na h-Alba</i> ; шотл. <i>Scottis Naitional Pairtie</i>) (член		

		ЕСА), Шотландська партія зелених (гельськ. <i>Pàrtaidh Uaine na h-Alba</i> ; шотл. <i>Scots Green Pairty</i>), Шотландська соціалістична партія (гельськ. <i>Pàrtaidh Sòisealach na h-Alba</i> ; шотл. <i>Scots Socialist Pairty</i>), Шотландський демократичний альянс (англ. <i>Scottish Democratic Alliance</i>), Солідарність (англ. <i>Solidarity</i>)		
18	Уельс (Запропонована держава)	Партія Уельса (валл. <i>Plaid Cymru</i>) (член ЕСА), Валлійська Партія Зелених (валл. <i>Plaid Werdd Cymru</i>), Голос Гвінеда (валл. <i>Llais Gwynedd</i>), Незалежна партія Уельса (валл. <i>Cymru Annibynnol</i>)	Вільна Валлійська Армія (валл. <i>Byddin Rhyddid Cymru</i>), Рух за захист Уельса (валл. <i>Mudiad Amdiffyn Cymru</i>), Сини Гліндура (валл. <i>Meibion Glyndŵr</i>)	Співтовариство (валл. <i>Cymuned</i>), Валлійське мовне товариство (валл. <i>Cymdeithas yr Iaith Gymraeg</i>), Кельтська Ліга (валл. <i>Undeb Celtaidd</i>)

За кількістю сепаратистських рухів Великої Британії можна порівняти в Європі тільки з Італією, але їх ідеологія і природа почасти інша, як відмінні історичні, географічні та геополітичні фактори. Оскільки формат дослідження не дає змоги проаналізувати усі наявні сепаратистські рухи, ми зосередимося на найбільших регіонах Великої Британії, які показові щодо сепаратизму.

Сепаратистський та визвольний рух Ірландії призвів до того, що в США мешкає нині велика кількість нащадків ірландців, які шукали в новій країні

спасіння від голоду та репресій. На відміну від Австралії, куди Британська імперія відсилала зокрема й осуджених ірландців, в США оселялися вільні ірландці. Варто зазначити, що визвольний рух в Ірландії не вщухав протягом століть. Англіїці жорстко придушували кожний виступ ірландців, що виникав на релігійному та етнічному ґрунті, забороняли розмовляти ірландською мовою, натомість насаджували англійську.

Після Першої світової війни основні загрози стабільності імперії йшли зсередини, а не ззовні. В Дубліні у Великодній понеділок 1916 р. тисячі ірландських націоналістів на чолі з поетом П. Пірсом і соціалістом Д. Коннолі зайняли деякі громадські будівлі, зокрема Головний поштамт й П. Пірс оголосив про створення Ірландської республіки. Після трьох днів кровопролитної боротьби, під час якої британська артилерія суттєво зруйнувала центр міста, повстанці склали зброю. Перша британська реакція була жорстокою – головних змовників стратили. Цивільний уряд намагався використати колишніх вояків, сумнозвісних «чорно-рябих», аби викоринити войовничий республіканізм, який став чимось більшим, ніж масовий рух під знаменами партії Шинн Фейн та її бойового крила – Ірландської республіканської армії. Водночас британці побоювалися серйозних репресій. Коли «чорно-рябі» відкрили вогонь по натовпу в парку, це викликало таку ж сильну відразу в Англії, як і в Ірландії. У 1921 р., коли втрати англійців сягнули 1400 осіб, бажання воювати зникло й поспіхом була підписана мирна угода. Вже у 1920 р. Ірландія була розділена на дві частини: Північну (6 округів), де мешкали переважно протестанти, та Південну (26 округів), де мешкали переважно католики. Єдиним досягненням Л. Джорджа тепер було утримання обох частин в межах імперії. Не зважаючи на присягу Ірландії короні та надання їй статусу домініону, Незалежна держава на Півдні була прямим шляхом до незалежності республіки (якою Ірландія стала в 1948 р.) [4, с. 435-436]. Британський дослідник Н. Фергюсон додає, що в міжвоєнний період історія повторювалась циклічно: незначні збурювання, жорстока відповідь, втрата британців упевненості у собі, заломлювання рук, запізнілі роздуми, зроблені поспіхом поступки і знов нові поступки. Але випадок Ірландії став прецедентним. Дозволивши розкол у найпершій своїй колонії, британці тим самим надіслали сигнал усій імперії.

Прикметно, що у випадку, коли йдеться про поділ Ірландії на дві різні країни, англійською мовою використовується не слово *separation*, а слово *partition*. Воно походить від іменника *part* (частина) і буквально перекладається, як «поділ на частини». Воно є синонімом слова *separation*. Але чомусь англійська сторона уникає цього слова у випадку з ситуацією поділу Ірландії.

Тож поділ острова Ірландія призвів до виникнення двох країн: Північної Ірландії та Південної Ірландії у відповідності до закону уряду Ірландії 1920 р. Нині одна з них, Північна, входить до складу Сполученого Королівства,

водночас Південна Ірландія є суверенною державою, яка має ще декілька назв – Ірландія або Ірландська Республіка.

Не всі ірландці, як і британці одностайно підтримували такий перебіг подій. Як доказ цього, наводимо лист видатного письменника (ірландця за походженням) А. Конан Дойля до головного редактора британської газети «Таймс» від 9 вересня 1921 р.: «Сер! Мені здається, до ірландця ніяк не дійде проста істина: якщо пропозиція про поділ країни буде прийнята, він опиниться іноземцем в Британській імперії, створеній за участі, зокрема, ірландських солдатів і колоністів. За своїм статусом в Австралії чи Канаді він буде дорівнювати росіянину або словаку, тобто стане лише імігрантом, якому залишиться сподіватись на толерантність законних громадян. Поділ Ірландії змінить його статус власне у Великій Британії, де, коли він туди приїде, аби отримати право голосу, він повинен буде приймати нове громадянство, відмовившись від Батьківщини. Багато з нас британців ірландського походження, які висловили підтримку гомрулю, відчувають жах від цієї перспективи. Пропоную скласти петицію, яка буде підписана громадянами ірландського походження, які виступали за гомруль (самоврядування), і відправити її пану де Валера або спікеру “Дейл айрієнн”» [20].

З моменту написання цього листа А. Конан Дойлем минуло майже століття. Конфлікт у Північній Ірландії має своїм підґрунтям міжконфесійний характер між протестантами і католиками. У Північній Ірландії більшість складають протестанти, від яких ірландці, які там мешкають, зазнавали різних утисків, як і від британського уряду. Ірландці Північної Ірландії відповіли на це створенням Ірландської республіканської армії (ІРА) (ірл. *Óglaigh na hÉireann*) та таких партій, як Шинн Фейн (ірл. *Sinn Féin*), Ольстерський Третій Шлях (англ. *Ulster Third Way*), Соціал-демократична і лейбористська партія (ірл. *Páirtí Sóisialta Daonlathach an Lucht Oibre*), Республіканський Шинн Фейн (ірл. *Sinn Féin Poblachtach*), Ірландська республіканська соціалістична партія (ірл. *Pairtí Poblachtach Sóisialach na h-Éireann*). На боротьбу були кинуті військові сили Британії та поліцейські підрозділи Північної Ірландії. Але протягом десятиліть воєнний шлях подання конфлікту не дав позитивних результатів.

«Кульмінацією протистояння стало голодування 1981 р., в якому взяли участь десятки засуджених до різних тюремних строків сепаратистів, які вимагали поновлення особливого статусу політичних в'язнів. Позиція М. Тетчер залишалася незмінною – ніяких поступок сепаратистам. Проте, смерть десяти учасників голодування, й масові протести, які за цим спалахнули, примусили британський уряд кардинально переглянути свої позиції щодо ірландського сепаратизму» [21]. Британський уряд пішов на мирне врегулювання конфлікту, адже воєнні втручання і жорстокі утиски ірландських політичних в'язнів не дали бажаного ефекту. У 1982 р. партія Шинн Фейн взяла участь у виборах. У 1985 р. між Великою Британією та Ірландією була підписана угода, відповідно до якої Республіка Ірландія отримала статус

консультанта у вирішенні питань щодо Північної Ірландії. Вісім років після цього тривали переговори і у 1993 р. відбулося підписання «Декларації Даунінг-стріт», в якій наголошувалося по-перше, про відмову від насильницьких дій обох конфліктуючих сторін, а по-друге, пропонувалося створення у Північній Ірландії місцевого уряду і парламенту.

Влітку 1994 р. переговори поновилися зі значними перервами у часі (1998 р., 2004 р.) через нові теракти ІРА, що були відповіддю на утиски католицької меншини, яка бажала приєднатися до Республіки Ірландія. В жовтні 2006 р. відбулись переговори за участю всіх сторін, результатом яких було повернення Ольстеру під управління місцевих органів влади.

Проаналізувавши більш ніж столітній конфлікт між Великою Британією та сепаратистами Північної Ірландії, можна зробити такі висновки:

- жорстка позиція щодо сепаратистів є заздалегідь програшною – кожен успіх у придушенні конфлікту сепаратистських настроїв має тимчасовий характер;
- діалог із сепаратистами можливий і вихід сепаратистських територій із складу держави-метрополії не є єдино можливим підсумком кризи;
- нормалізація відносин держави-метрополії із сусідом, в якому сепаратисти вбачають основного союзника – перший крок на шляху до встановлення миру;
- розширення повноважень сепаратистських регіонів – єдиний реальний спосіб вирішення конфлікту;
- лідери сепаратистів можуть брати участь у виборах до загальнонаціонального парламенту – їхня присутність не є ризиком для збереження територіальної цілісності [21].

Нині у Великій Британії має місце історичний парадокс, внаслідок її наміру вийти із ЄС – брексіт, адже країна-метрополія, яка впродовж століть придушувала сепаратистські конфлікти всередині, стає сепаратистом щодо ЄС. Очікується, що Велика Британія вийде з ЄС 29 березня 2019 р. «Під час референдуму 2016 р. за вихід Великої Британії висловилися 51,9% тих, хто взяв участь у голосуванні, відповідно за продовження членства в ЄС висловився 48,1% виборців. У суб'єктах Великої Британії підсумки голосування виявилися різними: мешканці Шотландії та Північної Ірландії висловилися здебільшого проти виходу, а представники Англії (не беручи до уваги столиці) та Уельсу – за» [22]. Тож Шотландія та Північна Ірландія висловили бажання залишитися в ЄС (й в такий спосіб вийти з Великої Британії).

Тільки як незалежна держава Шотландія може залишитися в ЄС, зберігаючи усі вигоди, які дають відкриті кордони і ринок 28 країн. Проте вихід зі складу Великої Британії не буде таким простим, яким його вбачали шотландські націоналісти [17].

Нині виникає нова глобальна загроза: розпад стабільних політичних суб'єктів через сепаратизм. Ці відцентрові сили виникають щонайменше з чотирьох основних причин, пише колишній посол ОЕСР у Канаді К. Валаскакіс: «Перша – це реакція колінного рефлексу на зайву і нерегульовану глобалізацію, яка

залишає пересічного громадянина втраченим і не маючим ідентичності. Друга – це той факт, що більшість так званих «національних держав» насправді є багатонаціональними і різноманітними. Етнічні меншини, які відчувають себе пригнобленими в таких державах, мають спокусу шукати розлучення, створення власної нації, де вони будуть більшістю – і мабуть у цьому процесі – помститися своїм гнобителям, які опинилися тепер у меншості. Третій – це всесвітній провал національних урядів, які неспроможні виконати свої передвиборні обіцянки [...] Четверта – це просто інтерес до себе. Багаті провінції в країні, де конституція зобов'язує їх допомагати бідним (наприклад, Канада), можуть забачати не надавати ці субсидії і зберегти гроші для себе. За цією логікою повинна бути Альберта, а не Квебек, розглядаючи відокремлення» [22].

Отже, питання сепаратизму переплітається з проблемами, які несе в собі глобалізація. Але її не зупинити і не відмінити заявою про свій суверенітет, затвердженням нових гімна і прапора та отримання місця в ООН. Глобалізація зростає за рахунок руху потоків міжнародних капіталів і глобальних фінансових мереж, техніко-технологічного розвитку, експонентним зростанням Інтернету, стільникових телефонів, соціальних мереж. Особливістю цього розвитку є те, що не всі глобальні потоки видимі. Частина з них зовсім не лежить на поверхні, й тим не менш спонукає зростання глобальних ТНК, мафіозних мереж, наркокартелів, організованої злочинності та інших загрозливих для людства рухів. На думку К. Валаскакіса, шукати відповідь краще у нових формах федералізму, а не у чистому розмноженні суверенітетів.

У Великій Британії настрої щодо брексіту далеко не однозначні. Питання про Північну Ірландію, яка ніби є частиною Сполученого Королівства, але виходить з ЄС слідом за Лондоном не збирається, так і залишилось наразі відкритим. Увесь цей процес практично цілковито поглинає увагу британського прем'єр-міністра Т. Мей та чималої кількості європейських посадовців. Водночас британський уряд став об'єктом критики опозиції та виборців – оскільки погодився сплатити в бюджет ЄС майже 40 млрд. фунтів [23]. Прем'єр-міністр Великої Британії Т. Мей попередила, що брексіту може взагалі не бути через спроби законодавців зірвати її план виходу країни з ЄС: «Моє послання країні в цей вікенд просте: нам потрібно зосередитися на цілі. Якщо ми цього не зробимо, ми ризикуємо залишитись без брексіту» [24]. Також в Лондоні 100 тис. демонстрантів 23 червня 2018 р. вийшли на акції протесту у зв'язку з виходом Великої Британії зі складу ЄС [25].

Велика Британія та ЄС домовилися, що предметом переговорів будуть три головних питання «розлучення»: скільки Євро перша має повернути до ЄС, що трапиться з кордоном Північної Ірландії та що буде з британськими громадянами, які живуть в ЄС і що очікує на громадян ЄС, які живуть у Великій Британії. Зрозуміло, що головним і найбільш дражливим питанням є

питання кордону між Північною Ірландією та членом ЄС Республікою Ірландія.

«Зараз це зона переміщення між Великою Британією та Ірландською Республікою. Як і Шотландія, Північна Ірландія проголосувала, що залишиться в ЄС на референдумі 2016 р. Результати в Північній Ірландії були 56% залишитися в ЄС і 44% – вийти з нього. Обидві сторони домовилися, що вони не хочуть повертатися до так званого «жорсткого кордону», що означає відсутність на ньому фізичної інфраструктури та мережу камер стеження. Але це домовленість на словах. Насправді ж існує багато підводних каменів і не вирішених проблем, тому доки нема остаточної візії, як це буде працювати на практиці» [26]. Процес виходу Великої Британії з ЄС чітко прописаний у Статті 50 Лісабонської декларації. Згідно з нею процес триватиме два роки, тож намір Великої Британії вийти з ЄС за правилами повинен відбутися 29 березня 2019 р. Але, якщо до цього моменту не все ще буде урегульовано, сторони погодилися на транзитивний період, який триватиме 21 місяць, аби все пройшло із найменшими незручностями для бізнесу, туристів та людей, які приїжджають на Британські острови на свята. У мирному вирішенні цього процесу зацікавлені як сепаратистські рухи всередині Великої Британії, так і власне Велика Британія як член ЄС щодо якого вона виступає як сепаратист.

Отже, можна зробити такі висновки:

- Велика Британія є першою державою, яка виходить із ЄС, що безсумнівно позначиться на європейських міжнародних справах, у зміні глобальних конфігурацій в політиці, економіці, фінансах, культурі та на внутрішній політиці та геополітиці самої Великої Британії, розколу її на декілька незалежних держав;

- найбільш ймовірними претендентами на суверенні держави є Республіка Ірландія, з приєднанням до неї Північної Ірландії, та Шотландія;

- досвід Ірландії у боротьбі за незалежність, яка тривала декілька століть, починаючи від насильницьких воєнних дій з боку держави-метрополії і розвитку та наростання збройних конфліктів із сепаратистськими угрупованнями, найбільш згуртованою та підготовленою щодо терактів стала Ірландська республіканська армія, яку підтримували зброєю Лівія та ірландські общини у США, довів, що це стратегія, яка не приносить позитивних результатів;

- головним досвідом боротьби Великої Британії із сепаратизмом є те, що вона пішла на компроміс: щоразу на переговорах задовольняла ті чи інші вимоги Шинн Фейн, й та у відповідь теж зменшувала воєнну напругу аж до ліквідації Ірландської республіканської армії;

- в тому разі, коли сепаратистські настрої та дії сепаратистів базуються на релігійних, мовних та культурних утисках держави, до складу якої вони входять, останній потрібно обрати стратегію, яка б знімала ці утиски з сепаратистів, дозволяла розмовляти на рідній мові, здійснювати релігійні

служби, відкривати школи, де викладатиметься мовою гнобленої частини населення, не забороняти проведення релігійних та фольклорних свят, культурних фестивалів тощо;

- використати можливості телебачення, Інтернету, соціальних мереж для надання правдивої інформації про життя та події з обох сторін; швидко реагувати на неправдиву інформацію, надавати перевірені факти, які спростовують її.

Список використаних джерел та літератури

1. Separatism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/separatism>
2. Брексіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukranews.com>
3. Abernethy D. *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires 1415-1980*. – New Haven and London: Yale University Press, 2001. – 524 p.
4. Фергюсон Н. *Империя. Чем современный мир обязан Британии*. – М.: Издательство АСТ, 2014. – 560 с.
5. Lloyd T. *Empire: the History of the British Empire*. – London: Sage, 2001. – 386 p.
6. Brigden S. *New Worlds, Lost Worlds*. – London: Sage, 2000. – 458 p.
7. Pagden A. *Peoples and Empires: European and the Rest of the World, from Antiquity to the Present*. – London: W&N Greener Books 2001. – 468 p.
8. *Globalization in the World History* / Ed. by G. Hopkins. – London: University of Texas, Austin, 2002. – 346 p.
9. 'An Irish Empire'?: Aspects of the Ireland and the British Empire (Studies in Imperialism) / Ed. by K. Jeffery. – Manchester: Manchester University Press, 1996. – 224 p.
10. English nationalism is the real threat to British unity and identity. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.irishexaminer.com/viewpoints/columnists/gerard-howlin/english-nationalism-is-the-real-threat-to-british-unity-and-identity-471522.html>
11. Lyons F.S.L. *Ireland since the Famine*. – London: Routledge, 1982. – 398 p.
12. Fitzpatrick D. *The Two Irelands, 1912-1939*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 384 p.
13. Hennessy T. *Dividing Ireland: World War I and Partition*. – London: Routledge, 1998. – 304 p.
14. Jackson A. *Sir Edward Carson*. – Dublin: Published for the Historical Association of Ireland by Dundalgan Press, 1993. – 74 p.
15. Laffan M. *The Partition of Ireland, 1911-1925*. – Dublin: Dublin Historical Association, 1983. – 428 p.
16. Barton J. A. *History of Ulster*. – Dundonald, Belfast, Northern Ireland: Blackstaff Press, 1992. – 386 p.
17. Kelly McParland: Scottish Separatists Announce Plans for a Second Referendum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nationalpost.com/opinion/kelly-mcparland-scottish-separatists-announce-plans-for-a-second-referendum>
18. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України. – Випуск 12. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, серія національна безпека, 2016. – 52 с.
19. Список активных сепаратистских движений в Европе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
20. Конан Дойль А. Ирландский сепаратизм. Уроки жизни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://public.wikireading.ru/117962>
21. Конфликт в Северной Ирландии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://peace.org.ua/konflikt-v-severnoy-irlandii/>
22. Valaskakis K. Separatism Everywhere: The New Global Epidemic. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.huffingtonpost.com/entry/separatism-everywhere-the_b_4977800

23. Федюк Р. «Контр-брексит»: Чому Соросу доведеться взятись за керівництво ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.depo.ua/ukr/svit/kontr-breksit-chomu-sorosu-dovedetsya-vzyatis-za-kerivnictvo-yes-20180530782429>
24. Тереза Мей: Брексит може не відбутися. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/politics/_tereza-mej-breksit-mozhe-ne-vidbutisya/847892#comments
25. В Лондоне из-за Brexit протестуют 100 тысяч британцев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/news/londone-brexit-protestuyut-100-tysyach-britantsev-1529773926.html>
26. What does it mean for Northern Ireland? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887>

Зернецкая О.В. Опыт борьбы с сепаратизмом в Великобритании.

Сепаратизм в Великобритании – одна из самых больших проблем. Она возникла вследствие построения Британской империи и продолжает присутствовать по причине ее распада. В статье исследуются внутренние и внешние причины сепаратизма в Великобритании. Внутренние связаны с движениями отделения Северной Ирландии и Шотландии от Великобритании. Внешние причины находятся в сфере международных отношений и относятся к выходу Великобритании из Европейского Союза (брексит). Проанализирована подоплека этих процессов и доказано, что военные действия не были успешными. Наилучший путь преодоления сепаратизма – трехсторонние переговоры и компромиссы со стороны страны-метрополии. Было выявлено, что выход Великобритании из ЕС в то время, когда сепаратистские движения разгораются дома, дает последним возможность выйти из метрополии и обрести независимость.

Ключевые слова: сепаратизм, Великобритания, Британская империя, Северная Ирландия, Шотландия, Европейский Союз, брексит, компромисс.

Zernetska O. Experience of Fighting against Separatism in Great Britain.

Separatism in Great Britain is one of the biggest problems. It is closely connected with the building of the British Empire and continues to exist as a cause of it disintegration. Home and international causes of separatism in Great Britain are detected in this article. One concerns home affairs and deals with the processes of separation of Northern Ireland and Scotland from Britain. The other lies in the sphere of international affairs and deals with the exit of Great Britain from European Union. The background of these processes has been analyzed and was proved that military actions have not been successful. The best way is the three parts negotiations and compromises from the metropolitan state. It was exposed that to solve issues of international affairs such as separation of Great Britain from EU at the same time with separatism movements at home gives the latters the opportunity to leave metropolis and gain independence.

Keywords: separatism, Great Britain, British Empire, Northern Ireland, Scotland, European Union, brexit, compromise.

УДК 94(327:430)

Кудряченко А.І.

ФРН-НДР: ДОСВІД ОБ'ЄДНАННЯ І РОЛЬ У НЬОМУ МІЖНАРОДНИХ АКТОРІВ

У статті аналізується практика і перебіг подій 1989-1990 рр. з досягнення німецької державної єдності з погляду узгодження зовнішньополітичних проблем входження Східної Німеччини (НДР) до складу Західної Німеччини (ФРН). Розкриваються підходи різних держав, які були учасниками переговорного процесу, щодо погодження засад мирної зміни кордонів за одночасного зміцнення стабільності та довіри в оновленій Європі. Окремо розкривається трансформація концептуальних підходів радянського керівництва до врегулювання німецького питання повоєнної доби і періоду блокового протистояння. Аналізуються положення щодо динамічних змін становища провідних акторів, подолання ними усталених стереотипів та ідеологічних штампів, віднайдення шляхів узгодження поглядів зацікавлених держав у подоланні розколу німецької нації у площині досягнення неконфронтаційної системи відносин на континенті.

Аналіз проведено з погляду затребуваності досвіду об'єднання Німеччини, подолання її національного розколу і ролі в цих процесах міжнародних акторів. Наголошується, що історична практика повоєнної Німеччини, досвід відносно недавнього подолання дводержавності німців може і повинен певним чином прислужитися Україні та міжнародній проукраїнській коаліції при подоланні сучасних проблем та викликів, а також справі досягнення миру та національної єдності на нашій землі.

Ключові слова: Німеччина, об'єднання НДР і ФРН, СРСР, США, Велика Британія, Франція, Польща.

Проблеми і виклики, з якими зіштовхнулася в останні роки Україна та Європа, імперативно вимагають пошуку шляхів подолання протистояння на континенті та мирного відновлення територіальної цілісності нашої держави. Майже останні п'ять років воєнного протистояння і силові сценарії повернення східних територій Луганської і Донецької областей до України довели не лише згубність цього шляху, але й очевидну обмеженість силових підходів. Як відомо, лише з боку України за різними оцінками загинуло понад 10 тис. осіб, по обидві сторони воєнного протистояння постало близько двох мільйонів українських біженців. Кожна із цих та багатьох інших позицій підтверджує найімовірно великі втрати нашого розколотого народу і суспільства.

Недалека історична практика повоєнної Німеччини, досвід подолання розколу і дводержавності німецької нації можуть і повинні певним чином прислужитися сучасній Україні та міжнародним учасникам у досягненні миру та національної єдності на нашій землі. Зазначимо, що минуло майже три десятиліття від подій доленосної пори, коли наприкінці 1980-х рр. вирішувалося питання подолання дводержавності і досягнення 3 жовтня 1990 р. німецької державної єдності. Тоді п'ять земель східнонімецької держави – Німецької Демократичної Республіки (НДР) ввійшли до складу

західнонімецької держави – Федеративної Республіки Німеччина (ФРН). Сучасники тогочасних подій та й наступне покоління зазначають не лише динамічність подій, але й швидкість досягнення порозумінь міжнародних акторів з низки проблем та підходів, що були важкодосяжними за попередніх десятиліть пошуків. Так, ні під час руйнування берлінської стіни в листопаді 1989 р., ні на початку 1990 р. ніхто не міг передбачити ту швидкість, з якою буде реалізовуватися входження НДР до складу ФРН. Як відомо, західнонімецький уряд на початку революційних зрушень у НДР дотримувався досить поміркованих поглядів на цю проблему. Федеральний канцлер Західної Німеччини Г. Коль у червні 1990 р. підкреслював: «Коли в листопаді 1989 р. я запропонував програму з 10 пунктів, то ніхто не міг уявити, що події розвиватимуться так швидко». Бонн виходив із того, що у 1990 р. ймовірно буде закладено лише «Договірне товариство» між Західною і Східною Німеччиною (ФРН і НДР), а з нього вже пізніше виникне конфедерація. Натомість об'єднання уявлялося реальним «лише через два-три роки». Інші учасники подій ще стриманіше оцінювали таку бажану перспективу. За лютневою 1990 р. ініціативою Г. Модрова, голови оновленого уряду НДР, шлях до єдності мав пройти чотири етапи. «Думаю, що об'єднання відбудеться не так швидко, як це пророчать у Бонні», – заявляв тогочасний міністр закордонних справ вже колишньої радянської держави СРСР Е. Шеварднадзе [1, с. 44].

Як відомо, з проведенням у березні 1990 р. перших (і останніх) вільних виборів у НДР ставало дедалі очевиднішим, що процес єднання набирив динамічного прискорення. Але того, що справа завершиться менш ніж через рік після повалення берлінського муру підписанням акту, який юридично зафіксує єдність Німеччини, нікому не спадало на думку і цього ніхто не передбачав. Відтак, можна стверджувати, що ФРН максимально врахувала обставини, які склалися, і використовувала їх для реалізації історичного шансу на об'єднання німецького народу. Для нас важливим є той факт, що підсумком всіх переговорних процесів, величезним досягненням дипломатії ХХ ст., і зокрема боннської, – були успішні зусилля, які переконали Радянський Союз у прийнятливості воз'єднання Німеччини в межах Атлантичного союзу. Ця перемога стала можливою в контексті творення нових відносин у Європі та світі й стала можливою з огляду на міжнародну довіру, яку здобув Бонн упродовж попередніх десятиріч, а також завдяки узгодженості дій західних союзників та врахування законних інтересів СРСР. **І все це в кінцевому підсумку лягало у площину інтересів зміцнення неконфронтаційної системи відносин, творення якої поділяли як дві наддержави – США та СРСР, так і країни Європи, зокрема й складові державні частини розколотої Німеччини.**

Важливо зазначити цілеспрямовану діяльність уряду ФРН та узгодженість його провідних позицій з Білим домом. В активі провідних політиків Бонну була їх опора на доробок попередніх років та врахування засад нового

політичного мислення, яке обстоювали можновладці Кремля, а також чутливість до швидкоплинних подій в экс-НДР. Власне, боннські політики оперативно корегували власні підходи (за умов коаліційного уряду були свої складнощі), вони слухно задіявали очільників Вашингтону та їх стратегів для належного впливу навіть на союзників та на лідера і представників Кремля, що й привело до радикального успіху. Тобто **зовнішньополітичні аспекти об'єднання НДР із ФРН мали доволі важливе значення і вагу при врегулюванні проблем Німеччини на межі 1989-1990 рр.** Тому, власне, на цьому варто зосереджувати особливу увагу, коли ми оцінюємо успіх боннської дипломатії. Адже велике значення мала активна підтримка Г. Коля з боку США і, перш за все, від тогочасного президента Дж. Буша [2, s. 36].

Підтвердженням цьому були як реальні кроки очільників у Вашингтоні, так і спогади їх підлеглих. Так, можна зазначити, що в листопаді 1989 р., за оцінкою Р. Блекуїлла – спеціального помічника президента США, – для більшості експертів Заходу з проблем безпеки першочерговим питанням у Європі була Німеччина, в якій посилювалося прагнення до єдності і яка мала отримати в перспективі необмежений суверенітет та залишитися невід'ємною складовою частиною НАТО. Така честолюбна мета, як зазначив Р. Блекуїлл у 1994 р., уявлялася майже нездійсненною. Багато хто з експертів побоювався, що Радянський Союз ніколи не погодиться на об'єднання на таких засадах, оскільки це було б досить радикальною відмовою від попередньої, з труднощами досягнутої системи безпеки [3, s. 217].

Варто враховувати, що для Європи після «ніжної революції» кінця 1989 р. у НДР проблема подолання розколу німецького народу переходила із політичної перспективи у площину безпосереднього завдання поточної політики. **Учасники подій, держави-переможниці у Другій світовій війні, сусіди і союзні країни чітко усвідомлювали, що перспективи реального об'єднання Східної і Західної Німеччини – доволі серйозна і відповідальна справа, яка відбуватиметься у зовсім інших умовах, ніж попередні доленосні для німецького народу часи.** Адже при об'єднанні у 1871 р. імперія виникла після кривавої війни, і єдність досягалася «залізом і кров'ю». Іншою була й ситуація після Версальського мирного договору 1919 р., що нав'язав переможеній країні принизливі умови. Цього разу німці могли об'єднатися лише за доброю згодою своїх сусідів і, головне, країн-переможниць. А у останніх були свої перестороги, зацікавленості, які варто було враховувати в Бонні та Берліні.

На шляху подолання розколу Німеччини стояло чимало перешкод. Зацікавленим сторонам необхідно було подолати сталі упередження, ідеологічні догми та навіть психологічні бар'єри. Про це свідчить аналіз оцінок і підходів як на початку об'єднання і на завершальних його етапах, так і більш віддалені спогади дієвих осіб цих подій. З іншого боку, країнам-учасникам німецького врегулювання довелося врахувати реальний перебіг подій, власне, в обох німецьких державах.

Процес німецького зближення і наступного об'єднання не вичерпувався проблемою досягнення німцями спільної державності та визначенням військово-політичного статусу нової держави, але стосувався найважливіших аспектів міжнародного життя: стратегічних відносин між Сходом і Заходом, забезпечення миру і рівноваги на нових засадах, перспектив розвитку загальноєвропейського процесу, а також західноєвропейської інтеграції.

Як відомо, тогочасні мотиви держав-переможниць були історично-традиційними. Країни Заходу виходили із жорсткої вимоги до майбутніх результатів німецького об'єднання – відмови від будь-якого нейтралістського курсу і неодмінного членства об'єднаної Німеччини в НАТО. Відповідно до цього активне залучення об'єднаної Німеччини до західноєвропейських структур повинно було гарантувати безпеку, а контроль НАТО – національно-державні інтереси країн Заходу після приєднання НДР і Західного Берліна до ФРН. Все це унеможлиблювало б виникнення джерела політичного ризику для Європи.

Власні інтереси мав також і СРСР, лідери якого сподівалися одержати військово-політичні гарантії безпеки, посісти чільне місце в європейському політичному процесі, забезпечити сприятливіші зовнішньополітичні умови проведення внутрішніх реформ, фінансову підтримку Заходу, де головним кредитором міг виступати саме Бонн.

Звісно, що німецькі країни-учасники виходили зі своїх позицій. Уряд Г. Модрова вже у листопаді 1989 р. був готовий піти далі Договору про основи відносин між двома німецькими державами, але при збереженні державного суверенітету НДР. Його перша програма була спрямована на синхронізацію німецько-німецького зближення з розгортанням загальноєвропейського співробітництва в різних сферах [4]. Це був рішучий крок уперед у міждержавних відносинах, які були унормовані на двосторонньому та багатосторонньому рівнях. Водночас, підходи очільника уряду Східної Німеччини не враховували всієї глибини і наслідків внутрішньої кризи НДР, які наростали з кожним наступним днем.

Однак, **важливим є те, що підхід керівництва східнонімецької держави ґрунтувався на врахуванні тенденцій саме неконфронтаційного розвитку на континенті.** Його реалізація могла привести до створення засад колективної безпеки на позаблоковій основі в Європі. Уряд НДР виходив з бажаної послідовності подій. Тим самим спільний пошук міжнародних форм державного самовизначення німців здійснювався б у таких межах, які передбачали б формування нової системи безпеки і послаблення впливу НАТО та його позаматерикових членів у Центральній Європі. Синхронність перебігу подій на теренах двох німецьких держав пов'язувалася би із зростанням загальноєвропейських структур поряд із регіоналізацією всього спектру співробітництва.

Звичайно, цей процес вимагав би будівництва нової системи відносин Франції з ФРН, а потім і об'єднаною Німеччиною. У такому випадку зближення НДР-ФРН підпорядкувалося би згортанню традиційного міжблокового суперництва та динаміці формування загальноєвропейських структур безпеки. **За таких умов хід подій унеможливив би керівництво німецько-німецьким зближенням з боку ФРН.** Адже без сформованих нових умов безпеки на континенті (а не заміні біполярної системи і стабільності натівською) просування до німецької єдності зустріло б опір майже повсюдно у країнах Європи. Звичайно, що такий можливий варіант вимагав би чималих зусиль усіх зацікавлених держав, а головне, він нівелював би переваги Бонна і всієї політичної та економічної потужності ФРН.

Враховуючи все це, західнонімецька сторона мала перехопити ініціативу. Даній меті підпорядковувалася десятипунктна програма Г. Коля, що з'явилася через 11 днів після першої програми Г. Модрова. Федеральний канцлер у «10 пунктах» також передбачав, що «розвиток німецько-німецьких відносин залишиться нерозривним із загальноєвропейським процесом, з відносинами між Заходом і Сходом», що Гельсінкський процес був і залишається, що це «ядро побудови загальноєвропейської архітектури». Поряд з цим однозначна підтримка НБСЄ має доповнюватися «далекосяжними і енергійними кроками у справі роззброєння». У кінці документа наголошувалося на прагненні Бонна врахувати інтереси усіх залучених до процесу подолання розколу Німеччини сторін та надати йому сталий і виключно мирний характер. Констатація ж готовності ФРН лишитися в НАТО, інших західних союзах, більше інтегруватися в політичні й економічні процеси в Європі виразно окреслювала коло союзників Бонна у справі ще лише бажаного німецько-німецького зближення [5].

Стратегічно вирашним і свідомим в урядовій програмі Г. Коля була відсутність положення щодо кордонів майбутньої Німеччини. Адже саме відсутність у десятипунктній програмі західнонімецьких гарантій стабільності існуючих кордонів із сусідами двох німецьких держав викликала значну занепокоєність. **Такий помітний усім хід політичного діалогу навколо німецького об'єднання підкреслював особливе значення НАТО як гаранта стабільності у Західній і Центральній Європі.** Цей свідомий підхід канцлера ФРН досить відчутно посилював позиції США у німецько-німецькому зближенні і тим самим вів справу до обмеження впливу СРСР у політико-дипломатичному врегулюванні, до послаблення його участі у найважливіших турбулентних змінах на континенті.

Досить швидко бачення США та їх вимоги до врегулювання саме зовнішніх аспектів німецько-німецького зближення систематизував Дж. Бейкер на прес-конференції 29 листопада 1989 р. В інтересах загальної європейської стабільності «прогрес у напрямі єднання повинен проходити поступово і мирно, крок за кроком, як елемент процесу... за умови, що єднання буде відбуватися у

контексті належності німців до НАТО і поглиблення інтеграції до ЄС». Потім держсекретар США підкреслив, що «Вашингтон виступає і підтримує визнання непорушності кордонів і зміну їх лише мирним шляхом, що не згадав Г. Коль» [2, с. 36].

Вперше офіційна позиція радянського керівництва щодо врегулювання зовнішніх аспектів німецько-німецького зближення була викладена Е. Шеварднадзе у промові в Європарламенті лише 19 грудня 1989 р. Він заявив про право німців на самовизначення у політичній, економічній і соціальній сферах, а також те, що німецькою територією є власне територія ФРН, НДР і Західного Берліна. **Ключовою вимогою СРСР до німецького єднання міністр називав саме збереження стабільності на континенті в умовах поступової трансформації блокової системи безпеки у загальноєвропейську** [6, с. 13].

Іншими словами, виступ Е. Шеварднадзе свідчив про прийняття Москвою американської ідеї з Берлінського співробітництва, яку ще у грудні 1987 р. відкидали НДР і СРСР. Тим самим Кремль засвідчував зміну своєї позиції у бік поширення «права щодо самовизначення» і на німців та свою готовність до компромісів. Таким чином, це також підтверджувало обмеженість Москви щодо ефективних політичних засобів впливу на нову ситуацію.

Дипломатичні кола Заходу зміну у радянському підході сприйняли як готовність Кремля поступово здавати свою традиційну сферу впливу в Центральній Європі. **Вразливість позиції СРСР виявилася в тому, що вона базувалася на сподіваннях на права країн-переможниць. Однак у нових умовах дані права вже не були дієвим засобом впливу на німецьке врегулювання.** Це зумовлювало помилковість засад: зусилля радянської дипломатії були спрямовані на досягнення майже нереальної мети – використання німецько-німецького єднання як каталізатора загальноєвропейського зближення. Заважала також непослідовність і помилковість у підходах радянського керівництва.

Так, спочатку СРСР спробував оволодіти ситуацією в НДР: спираючись на спадкоємця правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН) – Партію демократичного соціалізму (ПДС). 5 січня 1990 р. у газеті «Правда» публікується Заява МЗС СРСР з головною вимогою невтручання у справи НДР. Створення надійних гарантій безпеки передбачало (з погляду радянських зовнішньополітичних інтересів) відповідний контроль СРСР за розвитком політичної ситуації в Німеччині. До цього підходу додавалися відповідні пропозиції наступників Е. Хонеккера: ПДС опублікувала 6 січня 1990 р. розгорнуту заяву, в якій спиралася на застарілу ідею можливості міжнародно-політичного врегулювання німецького зближення і подальшого єднання за умови нейтрального шляху для Німеччини. Такий напрям подій створив би іншу геополітичну ситуацію. Він вимагав від країн-учасниць німецького врегулювання, включно з СРСР, предметного обговорення і розробки основних засад контролюваного переходу Німеччини до незалежної політики. Реалізація

цієї політики могла б проходити за умови потужної координації і підтримки державами-переможницями, аж до можливого жорсткого втручання у внутрішні справи німців. Однак, відразу ж 7 січня Е. Шеварднадзе підтвердив головну лінію Москви: «послідовність радянської позиції у німецькому врегулюванні полягає у відмові від застосування сили» [7].

Для такої непослідовності Кремля, певно були відповідні причини. По-перше, це відсутність виваженої стратегії у німецькому питанні, нерозробленість варіативності підходів до швидкоплинних змін. По-друге, невдалі спроби врахувати неналаштованість західних держав, зокрема Великої Британії та Франції, сприйняти динамічно зростаючі перспективи об'єднання Німеччини. По-третє, гострота внутрішніх проблем СРСР, особливо тяжкі наслідки економічної стагнації давалися взнаки й щодо зовнішньополітичних викликів.

Підтвердження цього знаходимо у документах того періоду та у спогадах відповідних діячів різних країн. Так, у мемуарах М. Тетчер – колишній прем'єр-міністр Великої Британії, стверджує те, що у вересні 1989 р. М. Горбачов переконував її у Москві в тому, що «СРСР не бажає возз'єднання Німеччини». Натхненна запевненнями радянського лідера, вона під час наступних зустрічей з Дж. Бушем і Ф. Міттераном слушно наполягала лише на створенні «справді демократичних умов у НДР». Тема возз'єднання, вважала М. Тетчер, могла б стати актуальною лише через кілька років. Вона наводить факти двох своїх «неофіційних зустрічей» і «конфіденційних домовленостей» з Ф. Міттераном щодо стримування німецького процесу. Однак, на Заході голосу «залізної леді» не почули і швидко зрозуміли, що Ф. Міттеран не вважає за зраду французьких інтересів зміцнення Німеччини. Така позиція, як не без підстав наголошувала М. Тетчер, пояснювалася побоюваннями, що жорстка антиоб'єднувальна позиція могла б призвести до краху франко-західнонімецької осі. Потім стало очевидним, що американці також не доклатимуть зусиль до «гальмування процесу возз'єднання». Сама ж М. Тетчер завжди ставилася з недовірою до заяв німецьких керівників про нову роль Німеччини і німців у Європі. Аналізуючи події тієї пори, М. Тетчер у своїх мемуарах також підкреслювала, що Г. Коль на противагу духу паризької зустрічі на вищому рівні у листопаді 1989 р. «ринув до возз'єднання без попередніх узгоджень із своїми союзниками» [8].

Варто уточнити, що у вищих урядових колах Бонна ніколи не робили таємниці з того, що провідні політики Заходу насторожено ставилися до ідеї возз'єднання двох німецьких держав. Процес німецько-німецького зближення досить швидко підтримали лише Дж. Буш, Ф. Гонсалес і Б. Малруні. Довше всіх заперечував СРСР.

У цьому контексті зазначимо, що питання ставлення Кремля до подолання повоєнної дводержавності Німеччини мало завжди особливе значення і було центральним у європейському напрямі зовнішньої політики СРСР. «Буде єдина Німеччина, але Німеччина соціалістична!» – патетично вигукував М. Хрущов

на початку 1960-х рр. Сучасник подій М. Горбачов при зустрічі з Дж. Бушем на Мальті у грудні 1989 р. застерігав від «штучного форсування» вирішення німецького питання. У ЦК КПРС у грудні 1989 р. М. Горбачов запевняв, що Москва «не залишить НДР напризволяще», оскільки вона є стратегічним союзником по ОВД. Він вважав, що варто неодмінно виходити з існування двох німецьких держав, між якими може розвиватися мирне співробітництво [9].

Однак поряд із офіційною лінією радянського керівництва існували й інші підходи. Про це слушно говорив В. Фалін – відомий радянський дипломат, у своїх спогадах, зазначаючи, що у керівництва Москви скоріше за все після 1987 р. взяла гору думка «відпустити НДР». Цю гіпотезу він обстоює, спираючись на часті особисті спілкування з керівництвом СРСР і відому книгу М. Горбачова про перебудову. Варто підкреслити, що пропозиції «відпустити НДР» для радянського керівництва були не нові. Так, у провину Л. Берії (1953 р.) ставився і «капітулянтський зміст пропозицій із німецького питання», коли він (на засіданні уряду 27 травня 1953 р. – напередодні масових протестів на вулицях Берліна) пропонував відмовитися від будівництва соціалізму у Східній Німеччині, наголошуючи на корисності того, щоб «Західна і Східна Німеччини об'єдналися як буржуазна миролюбна держава» [10, с. 144, 162]. Звісно, що в той час це оцінювалось як «зрадницькі дії», навіть не ідеї чи думки.

Варто підкреслити, що на психологічне сприйняття подій впливала і поведінка німців на порозі 1990-х рр., яка була не завжди раціональною. У пресі ФРН порушувалися питання, що вже були вирішені і відійшли в минуле: польські кордони, німецькі переселенці та німецькі меншини в інших країнах. У партнерів по ЄС виникали сумніви відносно зацікавленості ФРН у зміцненні співтовариства. Щодо питання західних кордонів Польщі на початку дискусій Г. Коль, на відміну від Г.-Д. Геншера (з яким з цього приводу були суперечки), не зайняв однозначної позиції, маневрував.

У Західній Німеччині тривали дискусії партій з питань умов, термінів і можливих наслідків об'єднання. Низка дослідників, видатних політичних діячів ФРН виступали за збереження статус-кво у німецькому питанні. Свої погляди вони обґрунтовували не з ідеологічних міркувань, а виходили із щирого бажання не завдавати німцям та їх сусідам нових прикрощів. К.Ф. Бойме, Л. Пробст, П. Глотц, Г. Хайман та інші автори вказували і на протидію багатьох країн, що була відчутна на початку німецького врегулювання. Опоненти возз'єднання нагадували про агресивність німців і експансіонізм у минулому, про факти екстремізму на теренах Німеччини (особливо її східних земель) на межі 1990-х рр.

Президент ФРН Р. фон Вайцеккер виходив із засад паритетних можливостей Бонна і Берліна на «поступове просування до державної єдності» [11]. Значно менше захоплення, ніж в урядовій коаліції, викликала перспектива єднання у соціал-демократів та партії «зелених» ФРН. Головний

редактор газети «Цайт» Т. Заммер застерігав від активізації реваншизму. Він рішуче ставив питання про те, «чи можна довіряти возз'єднану Німеччину ХДС». Не маючи мужності визнати остаточно західний кордон Польщі, ХДС тим самим «лє воду на млин усіх реваншистів» [12]. Авторитетні газети і часописи наводили огляди зарубіжних публікацій, міжнародну реакцію на проблему єдності та хід німецько-німецького врегулювання.

Переосмислюючи перебіг подій тієї доби, аналізуючи можливі варіанти зовнішніх аспектів врегулювання німецької проблеми, варто підкреслити, що НДР без реальних перспектив об'єднання з ФРН могла б перетворитися у досить суттєвий чинник нестабільності на континенті, детонувати значні руйнівні потоки. Засуджуючи минулий протиприродний прикордонний режим НДР, жорсткі обмеження на приватні зв'язки її громадян з ФРН, зазначимо, що після «повалення берлінського муру» і відкриття міжнімецького кордону за два місяці до ФРН мігрувало понад 400 тис. переселенців із НДР, а мільйони її громадян здійснювали кількаразові поїздки [13]. Висвітлюючи зміни на порозі 1990-х рр. у східноєвропейському регіоні, необхідно застерегти, що нерегульований процес злиття НДР з ФРН міг би призвести до непередбачуваних наслідків. Два військових союзи, що зіштовхувалися саме тут, не були готові до такої межі ризику для континенту. ФРН мала всі підстави, щоб перехопити ініціативу і неодмінно скористалася цим.

Розвиток подій у Німеччині вже в січні 1990 р. переконував, що зближення НДР і ФРН помітно випереджає розробку спільно узгоджених міжнародно-політичних меж об'єднувального процесу. Політичний розвиток у НДР набирав характеру швидкого зламу її державних структур.

Підкреслимо, що спроба взяти під контроль східно-німецьку ситуацію з боку СРСР мала б згубні наслідки. За таких умов необхідно було б використовувати радянську півмільйонну армію в НДР, щоб блокувати об'єднання. Між іншим, логіка такого розвитку подій змусила б застосувати війська не лише в Німеччині, а й у інших країнах східного блоку. А це призвело б не до збройної конфронтації між Сходом і Заходом, а до більш драматичного протистояння: СРСР – проти решти світу. Такий підхід суперечив лінії Москви, яка визнала право німецького, як і інших народів, на самовизначення.

З висоти історичного часу вельми рельєфними постають підходи політиків Бонна щодо узгодження перспектив вирішення проблеми державної єдності німців як із західними союзниками, так і з державами Східної Європи. Про заангажованість США та свідомі розрахунки канцлера ФРН вже вказувалося. Відповідні переговори з Францією щодо узгодження перспектив міжнародно-політичного врегулювання, темпів об'єднання німецьких держав відбувалися постійно. Знаковими були не лише зустрічі очільників, але й участь у них Г.-Д. Геншера – віце-канцлера, лідера вільних демократів та партнера християнських демократів по урядовій коаліції ФРН. Знаковим став візит останнього до Парижа 30 січня 1990 р. Сторони спільно

визначили вагому роль процесу НБСЄ, підтвердили значення ЄС і активну участь двох країн у рішучому нарощуванні європейської інтеграції. Звірівши так би мовити підходи сторін, голова зовнішньополітичного відомства ФРН виступив з промовою на семінарі в Тутцінзі. Остання стала своєрідним «планом Геншера» – курсом ФРН на врегулювання зовнішніх аспектів німецької проблеми [14, s. 63].

Головним у плані було те, що об'єднана Німеччина обов'язково має лишатись членом НАТО, але війська альянсу не повинні розташовуватись на території экс-НДР, що її активна інтеграційна політика сприятиме європейському процесу. Відповідно до пропозицій Г.-Д. Геншера після досягнення німецької єдності, союзні держави повинні відмовитися від своїх прав і розглядати Німеччину як суверенну державу. Також пропонувалося ліквідувати особливий статус Західного Берліна, який позбавився б союзницької юрисдикції. Німеччина самостійно прийняла б рішення про те, чи стане Берлін столицею об'єднаної держави. Однак багато питань і після пропозицій Г.-Д. Геншера залишалися відкритими. Проте хід реалізації нових ідей продемонстрував великі можливості західнонімецької дипломатії.

У першій половині лютого пройшли консультації з приводу врегулювання зовнішніх аспектів німецького зближення і узгодження позицій «країн-акторів» – ФРН та НДР. США як старший партнер взяли на себе ініціативу в домовленостях із СРСР. Погодження Е. Шеварднадзе з Дж. Бейкером (за підсумками візиту останнього на початку лютого до Москви) про те, щоб обговорювати тему кордонів Німеччини з лідерами ФРН, свідчила про зміну позиції Москви, розуміння нею незворотності політичного процесу в НДР.

Результатом візиту Г. Коля до Москви 10 лютого стало зняття одного з останніх бар'єрів на шляху до об'єднання німців, спільна заява про те, що «питання єдності нації повинно вирішуватися самими німцями», що вони «самі визначають, в яких державних формах, у які терміни, якими темпами і на яких умовах вони цю єдність реалізовуватимуть». Це означало, що робота щодо вироблення зовнішніх рамок розгортатиметься на основі розвитку процесу німецького єднання.

13 лютого на конференції з питань відкритого неба в Оттаві було прийнято рішення щодо формули дипломатичних переговорів для узгодження зовнішніх аспектів досягнення німецької єдності. Вона відома як «два плюс чотири»: ФРН, НДР та США, СРСР, Велика Британія і Франція. Вважалося, що всі питання, пов'язані із внутрішніми аспектами об'єднання, включно з його терміни, повинні вирішуватися лише НДР і ФРН, а зовнішньополітичні проблеми обговорюватимуться представниками шести країн і за участю Польщі при розгляді питання кордонів. Г.-Д. Геншер на цій конференції оголосив «безумовну готовність німців забезпечити мир і стабільність у Європі».

Оцінюючи домовленості в Москві й Оттаві, Г. Коля у бундестазі 15 лютого 1990 р. назвав їх найбільш результативними [15].

Зазначимо, що **мандат переговорів «два плюс чотири», який було закріплено в Оттаві, відображав нову ситуацію, зафіксував інший розподіл сил, причетних до об'єднання Німеччини.** Суттєво обмежувалися можливості держав-переможниць, особливо СРСР, впливати на хід подій. Визнання за німцями права на самовизначення в системі міжнародних відносин після об'єднання чітко фіксувало можливість підпорядкувати результати його реалізації розвитку внутрішньополітичного процесу на території двох німецьких держав.

Як випливає із наведеного аналізу та з урахуванням реального перебігу подій, є підстави стверджувати, що принциповий поворот у розвитку «міжнародної дискусії» про зовнішні аспекти єднання відбувся до конференції в Оттаві, а саме під час візиту Г. Коля до СРСР 10 лютого 1990 р. Узгоджена формула «два плюс чотири» лише фіксувала попередньо зроблені в Москві прозаїчні констатації.

Усвідомивши вразливість своєї позиції, радянська сторона поводи́ла себе непослідовно, знову поверталася до тези про відповідальність чотирьох держав-переможниць за «всю Німеччину» (маючи на увазі формальні правові засади). Але це був не найпродуктивніший шлях. Адже радикальні зрушення в НДР, небезпека дестабілізації в центрі Європи, як і відносини в НАТО, стимулювали Захід обходити, а фактично ігнорувати згадані засади.

Ці і подальші прорахунки (пропозиції щодо загальноєвропейського референдуму з питань єднання німців, демонстрація готовності до формування «радянсько-англо-французького союзу» у складі «шістки» тощо) послаблювали вплив СРСР на німецьке врегулювання. Такі підходи радянської дипломатії віддзеркалювали її непередготовленість до глибоких історичних змін у Німеччині. Нові пропозиції СРСР формулювалися, так би мовити, на ходу. У кінці 1989 р. – на початку 1990 р. його керівництво все ще сподівалося, що об'єднання НДР і ФРН затягнеться на довгі роки; що громадяни НДР прихильні до збереження «першої соціалістичної держави на німецькій землі»; що Захід зможе гальмувати об'єднання, особливо Париж і Лондон, через традиційне суперництво з Бонном; що Варшава і Прага підтримають вимогу не надавати членства об'єднаній Німеччині в НАТО. Але всі ці чинники не спрацювали. Темпи об'єднання визначала воля громадян НДР. При цьому поступ німецько-німецького зближення випереджав процес утворення нових структур безпеки.

Однак у підсумку **результати переговорного процесу і врегулювання німецької проблеми в контексті торування шляху до нової Європи мали позитивне значення.** З висоти історичного часу стає очевидним, що союзникам, радянській дипломатії вдалося досягти максимуму можливого для себе та Європи. Становище, в яке потрапили практично всі учасники переговорного процесу «два плюс чотири», для Радянського Союзу мав

особливі наслідки. Швидкоплинність німецького єднання значно прискорила відцентрові тенденції в ОВД. Повністю знецінювався козир Москви в європейській політиці – перебування радянських військ на території НДР. А їх подальше розміщення в Німеччині у міжнародно-правовому відношенні поставало дедалі менш виправданим. Розвиваючи нові засади зовнішньої політики, надаючи свободу вибору соціальної й політичної системи країнам східного блоку, СРСР сприяв завершенню холодної війни і вирішенню проблем військово-політичного розколу Європи й Німеччини, що вплинуло на подальші глобальні процеси.

Підкреслимо, що відомим результатам переговорів передувала гостра політична дискусія і боротьба у колишньому СРСР, а також наполегливі кроки двох блоків на шляху згортання воєнно-політичного протистояння. **Давши зелене світло і повну самостійність німецькому об'єднувальному процесу, державам, блокам і союзам лишалося лише поспішати за політико-державною інтеграцією у Німеччині.**

У СРСР досвід минулого критично переглядали науковці й оглядачі, політичні діячі. У своїх публікаціях В.І. Дашичев, Н.С. Португалов, А.Є. Бовін, І.Ф. Максимичев, С.В. Смольников та інші автори обстоювали переконання, що за нових умов на континенті об'єднана Німеччина відповідає як інтеграційним процесам у Європі, так і інтересам СРСР, подоланню двополюсного протистояння.

Напружена дипломатична робота за формулою «два плюс чотири», взаємна зацікавленість сторін і блоків дали можливість узгодити зовнішні аспекти німецького єднання, врахувати інтереси СРСР і східноєвропейських країн. Конструктивним змінам у позиції радянської сторони сприяла нова якість військово-політичних відносин Схід-Захід, яка з'явилася наприкінці 1980-х рр. і зміцнилася під час узгодження зовнішніх аспектів об'єднання НДР-ФРН. Так, формуванню атмосфери довіри значною мірою сприяла Лондонська декларація НАТО. Відповідно до неї в діяльності цього блоку посилювалися політичні аспекти, були закріплені зобов'язання не застосовувати першими силу, підтверджені заходи щодо роззброєння у відповідь на виведення радянських військ із Центральної Європи. Подальшим кроком нових відносин стало досягнення США і СРСР «згоди про розгортання взаємин нового типу на засадах відмови від воєнно-політичного суперництва та кооперації діяльності на міжнародній арені», а також домовленості 27 країн-учасниць двох блоків – про відмову від воєнно-політичного суперництва і підписання «Паризької хартії для нової Європи».

Вирішенню зовнішніх аспектів єднання німців сприяла спільна заява ФРН і НДР про визнання остаточними кордонів Польщі, а також трансформація підходів СРСР щодо членства об'єднаної Німеччини в НАТО. Визнавши право німців на вільний вибір соціально-політичної системи, Москва визнала таке ж

суверенне право Німеччини на самостійний вибір військово-політичного статусу.

Звичайно, що тоді (і особливо зараз) наявні військові фахівці і депутати колишнього СРСР В.І. Алксніс, Е.В. Коган, М.С. Петрушенко, та інші діячі, виходячи із старих конфронтаційних стереотипів однобоко оцінювали (оцінюють) результати переговорів, стверджували, що Радянський Союз добровільно поступився в холодній війні, що його інтереси зражені згодою радянського керівництва на входження об'єднаної Німеччини до НАТО.

Такий підхід суперечив ідеї неподільності безпеки та існуючим реаліям. По-перше, зволікання з прийняттям рішення могло призвести до ситуації, коли фактичне врегулювання німецької проблеми відбулося б без дієвої участі СРСР. По-друге, зберігалася реальна небезпека здійснення наміру певних кіл окремих країн загальмувати процес єднання німців «чужими руками». Такий поворот перешкодив би зростаючому співробітництву Німеччини із СРСР. Це виходило б за межі інтересів не лише Москви, а й усієї нової Європи.

То ж, 12 вересня 1990 р. у Москві відбулася остання зустріч у форматі «два плюс чотири», під час якої було підписано Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини, який передбачав набуття нею повного суверенітету у своїх внутрішніх і зовнішніх справах [16, с. 15-18]. Важливим положенням стало твердження, що Договір не зачіпає права Німеччини на участь у союзах. Договором обмежувалися чисельність і завдання розташованих у Німеччині іноземних військ, визначався новий правовий статус їх перебування, умови виведення. Договір підтвердив остаточний характер кордонів об'єднаної Німеччини, відмову її від територіальних претензій, обмеження на володіння зброєю масового знищення.

Підсумовуючи розгляд практики об'єднання ФРН-НДР і роль у ньому міжнародних акторів, варто зазначити наступне. Цей важливий політико-дипломатичний процес мав і має величезне значення не лише для Німеччини, але й для кожного із акторів тих доленосних змін. Адже **подолання німецького розколу, досягнення державної єдності Німеччини підвело ризику під цілою епохою повоєнного розвитку Європи і світу.** Досвід не лише діяльності Бонна, його дипломатії, але й роль у цих процесах союзників Західної Німеччини, а також Москви та інших акторів має непересічне значення. Саме вкоріненість ФРН у західні структури і зміцнення союзницьких відносин у колі демократій, прихильність інших країн підтримати перевірений часом курс західнонімецької держави уможливили здавалось би ще недавно неймовірне – досягнення єдності Німеччини у новій Європі. Кожний із учасників тих подій відігравав вагому роль. Однак, **опора ФРН на США, узгодженість підходів у принципових питаннях, відповідна координація зусиль Бонна і Вашингтона, соціально-економічна спроможність Західної Німеччини та сповідування всіма учасниками переговорного процесу**

неконфронтаційних засад відносин на континенті принесли очікувані результати.

Таким чином, врегулювання міжнародно-політичних аспектів німецького об'єднання відбулося під час політико-дипломатичної боротьби, змагання сторін, що завершилася виробленням консенсусу зацікавлених держав і міжнародних організацій.

У цілому вирішення зовнішніх аспектів об'єднання ФРН і НДР та Західного Берліна було складним політико-дипломатичним процесом, під час якого німецько-німецьке зближення було вирішальним динамічним чинником пошуку узгодженості міжнародно-політичних меж, форм, засобів і термінів німецького єднання. Політико-дипломатичне узгодження було досягнуто у процесі взаємодії зацікавлених сторін, у результаті якого стало можливим формування засад нового міжнародно-політичного розвитку на континенті, подолання воєнно-політичного протистояння Схід-Захід. Тут варто зазначити, що на користь ФРН спрацював фундаментальний принцип міжнародної політики, який сформулював свого часу К. фон Клаузевіц, що зовнішньополітичні завдання досяжні тоді, коли вони відповідають наявним матеріальним засобам і ресурсам та міжнародним умовам, які прийнятні для країни.

Пакетний підхід до проблем, зумовлених об'єднанням Німеччини, став проявом конструктивізму і нових можливостей всіх учасників. Нові підходи сторін сприяли нарощуванню кроків на шляху відмови від біполярної політичної стратегії країн континенту і двох наддержав, оновленню політичних процесів у Європі. Результативний пошук узгодженої позиції німецьких держав і трьох західних держав-переможниць, відсутність чіткої і вираженої позиції СРСР, яка відповідала співвідношенню власних і союзницьких можливостей та брак дипломатичного мистецтва призвели до прийняття загалом західної концепції врегулювання. Все це суттєво послаблювало вплив СРСР на вирішення ключових воєнно-політичних питань європейського політичного розвитку.

Боннська дипломатія, ґрунтуючись на нових засадах, досягла стратегічної мети – німецької державної єдності, застосовуючи різні форми і методи діяльності, виявила максимально можливу наполегливість і зважену тактику. Водночас відбувалося і мирне втручання західнонімецьких політиків у політичні процеси в НДР. Це особливо було відчутним у передвиборчих мітингах, маніфестаціях, відбивалося інформаційним тиском тощо, коли йшла підготовка до березневих 1990 р. виборів до Народної палати (парламенту) НДР. Проте, це все відбувалося без застосування воєнної сили чи силових засобів. Західнонімецькі урядові кола, прагнучи досягти стратегічної мети – державної єдності нації, ігнорували вимоги міжнародного права. Іншими словами, становлення об'єднаної ФРН було відбиттям нових політичних реалій

на континенті і одночасно сприяло зростанню значних геополітичних змін у Європі і світі.

Відтоді, досягнувши своєї стратегічної мети, ФРН, яка налічує біля 83 млн. громадян і є економічною надпотоугою Європи, виступає дієвим чинником у формуванні системи постконфронтаційних відносин на європейському континенті і у світі в цілому. Потужність і соціально-політична привабливість ФРН, на засадах якої розвивається об'єднана Німеччина, може і повинна стати природним центром і каталізатором мирного європейського устрою.

Тож, Українській державі, її дипломатії варто досить ретельно поставитися до вивчення і врахування історичної практики повоєнної Німеччини з подолання розколу і дводержавності німецької нації для вирішення проблем і викликів, які вже протяжний час стоять перед країною і суспільством. Досвід політико-дипломатичного розв'язання здавалося б застарілої повоєнної проблеми розколу Німеччини і німецької нації можуть і повинні певним чином прислужитися сучасній Україні та міжнародним учасникам у досягненні миру та національної єдності на нашій землі. Виведенні уроки із того по-своєму складного повоєнного спадку, як і практика врахування інтересів сторін та шляхів досягнення компромісів з багатьох актуальних проблем на ґрунті неконфронтаційної стратегії спроможні бути не лише затребуваними, але й доволі корисними для вирішення поточних проблем і творення майбутнього України.

Список використаних джерел та літератури

1. Кудряченко А.І. Мистецтво можливого або успіх боннської дипломатії // Нова політика. – 1997. – № 1. – С. 44-52; Плато А. фон Объединение Германии – борьба за Европу. – М.: РОССПЭН, 2007. – 511 с.
2. Aus Politik und Zeitgeschichte. – Bonn. 1990. – № 29. – S. 36.
3. Blackwill R.D. Deutsche Vereinigung und amerikanische Diplomatie Aussenpolitik. – 1994. – 45. Jg. – № 3. – S. 217; Teltschik H. 329 Tage. Innenansichten der Einigung. – Berlin: Siedler Verlag, 1991.
4. Regierungserklärung der DDR am 17 November 1989 // Europa Archiv 1989 – F. 24 – S.D716-728.
5. Bulletin des Informationsamt Dienst BRD. 29 November. 1989. –S. 1232-1238.
6. Вестник МИД СССР. – 1990. – № 5. – С. 13.
7. Московские новости. – 1990. – 7 января.
8. Thatcher M. Downing Street No.10. Die Erinnerungen. – Düsseldorf: Econ Verlag, 1993. – 1232 s.; Вести Европы. Проблемы. Анализ. Перспективы. – М., 1993. – 3 ноября.
9. Правда. – 1989. – 25 декабря.
10. Пленум ЦК КПСС 2-7 июня 1953 г. Стенографический отчет. Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 144, 162.
11. Interview des Präsidenten der BRD R. von Weizsäcker am 13 Dezember 1989 // Europa Archiv. – 1990. – F.4. – S.D88-90.
12. Die Zeit. – 1989. – 8 Dezember.
13. Berliner Zeitung. – 1990. – 27 Januar.
14. Der Bundesminister des Auswärtigen informiert. Mitteilung für die Presse. – 1 Januar. – 1990. – S. 63.

15. Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. Eine Dokumentation. – Bonn. 1991.
16. Договор об окончательном урегулировании в отношении Германии // Вестник МИД СССР. – № 19. – С. 15-18.

Кудряченко А.И. ФРГ-ГДР: опыт объединения и роль в нем международных акторов.

В статье анализируется практика и ход событий 1989-1990 гг. относительно достижения немецкого государственного единства с точки зрения согласования внешнеполитических проблем вхождения Восточной Германии (ГДР) в состав Западной Германии (ФРГ). Раскрываются подходы различных государств, которые были участниками переговорного процесса, относительно согласования основ мирной смены границ при одновременном укреплении стабильности и доверия в обновленной Европе. Отдельно раскрывается трансформация концептуальных подходов советского руководства к урегулированию германского вопроса послевоенной эпохи и периода блокового противостояния. Анализируются положения касательно динамических изменений позиции ведущих акторов, преодоления ими сложившихся стереотипов и идеологических штампов, поиск путей согласования взглядов заинтересованных государств в преодолении раскола немецкой нации в плоскости достижения неконфронтационной системы отношений на континенте.

Анализ проведен с точки зрения востребованности опыта объединения Германии, преодоления ее национального раскола и роли в этих процессах международных акторов. Отмечается, что историческая практика послевоенной Германии, опыт относительно недавнего преодоления дводержавия немцев может и должен определенным образом служить Украине и международной проукраинской коалиции в преодолении современных проблем и вызовов, а также в деле достижения мира и национального единства на нашей земле.

Ключевые слова: Германия, объединение ГДР и ФРГ, СССР, США, Великобритания, Франция, Польша.

Kudryachenko A. FRG-GDR: the Experience of Unification and the Role of International Actors in It.

The article analyzes the practice and course of the events of 1989-1990 concerning the achievement of German state unity in terms of the coordination of foreign policy issues of the entry of East Germany (GDR) into the West Germany (FRG). The approaches of different states that were participants in the negotiation process are revealed, with regard to the harmonization of the foundations of the peaceful change of borders, while at the same time strengthening stability and confidence in a renewed Europe. Separately, the transformation of the conceptual approaches of the Soviet leadership to the settlement of the German question of the post-war era and the period of block confrontation is revealed. The article analyzes the situation regarding the dynamic changes in the position of leading actors, overcoming their stereotypes and ideological stamps, the search for ways to reconcile the views of interested states in overcoming the split of the German nation in the plane of achieving a non-confrontational system of relations on the continent.

The analysis is conducted in terms of the need for the experience of uniting Germany, overcoming its national split and the role of international actors in these processes. It is noted that the historical practice of post-war Germany, the experience with the recent overcoming of the dual power of the Germans, may and must serve in a certain way Ukraine and the international pro-Ukrainian coalition in overcoming modern problems and challenges, as well as in achieving peace and national unity on our land.

Keywords: Germany, unification of the GDR and FRG, USSR, USA, Great Britain, France, Poland.

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(477:430)«1918»

Срібняк І.В.

ГРОМАДА ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ІСНУВАННЯ ТАБОРУ РАШТАТ, НІМЕЧЧИНА (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

У статті розкрито специфіку функціонування громади полонених вояків-українців «Самостійна Україна» на завершальному етапі існування табору Раштат. Найважливішим було те, що українська громада «Самостійна Україна» табору Раштат виховала велику кількість національно свідомих українців, з яких у лютому 1918 р. були сформовані перші відділи національної армії. У цей час раштатці опинились у надзвичайно складному становищі, що було зумовлено продовольчими труднощами, які переживала Німеччина у 1918 р. Важливе значення мала діяльність Ліквідаційного комітету та раштатського відділу «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині», який з 1 серпня 1918 р. перебрав на себе ведення всієї культурно-організаційної роботи в таборі. Зусиллями його членів у таборі було продовжено проведення культурно-освітньої роботи, а сам табір залишався центром українського життя до моменту його ліквідації у листопаді 1918 р.

Ключові слова: Раштат, Німеччина, табір, полонені українці, комітет.

Українізацію табору Раштат було розпочато у травні 1915 р. заходами Союзу визволення України (СВУ), який зумів переконати німецькі урядові чини у доцільності виокремлення частини полонених вояків-українців з метою їх національного освідомлення. Попри всі складнощі на початкових етапах – насамперед через протидію «чорної сотні» та майже повну зрусифікованість полонених – у таборі вже за короткий час виникли нечисленні гуртки українців, які провадили свою діяльність у порозумінні з таборовим Просвітнім відділом СВУ.

Їх спільними зусиллями у таборі постали школа для неграмотних, народний театр, хор, оркестр; були започатковані різні освітні курси, видавалась таборова газета «Розсвіт», провадив свою діяльність кооператив – завдяки чому до української справи почало приєднуватись все більше українців. Завдяки цьому на початку 1916 р. стало можливим об'єднати всі українські гуртки в одну організацію – громаду «Самостійна Україна» на чолі з виборними органами з самих полонених (генеральні рада і старшина).

Після цього окремі гуртки реорганізуються в секції цієї громади, а ще за деякий час – у статутні товариства (драматичне, кооперативне, просвітне та ін.), кожне з яких відповідало за певну ділянку роботи в таборі. Громада «Самостійна Україна» зуміла охопити своїм впливом й тих полонених, які

тимчасово виїжджали з табору для роботи в складі окремих команд, відряджаючи туди своїх довірених представників. На кінець 1917 р. провід громади перебрав на себе керівництво усією культурно-просвітницькою та національно-організаційною роботою в таборі, й школу національного освідомлення пройшли тут тисячі полонених українців.

Весь цей час німецька військова влада надавала можливу моральну та організаційно-матеріальну допомогу, але на весні 1918 р. її ставлення до організованих громад полонених українців (і зокрема до раштатців) різуче змінилось, що зрештою пояснювалось колосальними продовольчими проблемами, які у цей час переживав II-й Рейх. Водночас певне значення мало й те, що кайзерівська Німеччина невідворотно наближалась до свого колапсу та падіння, усвідомлення чого сіяло деструкцію і на нижчих щаблях влади, а також вивільняло у декого з німецьких вояків-вартових темні інстинкти, які були до цього притлумлені наказами вищого військового командування.

У цих умовах величезного значення набувала гуманітарна допомога полоненим з боку благодійних організацій інших країн. Зокрема, 24 квітня значний гуманітарний вантаж надійшов від Шведського Червоного Хреста (48 пудів рису), наступного дня – отримано ще 7396 хлібів. Особливо багато було зроблено шведськими благодійниками для полонених раштатців у травні, коли табір отримав зокрема: 1500 пар онуч (2 травня), 1356 фунтів цукру – кожен полонений отримав 400 гр. (9 травня), 7250 пачок тютюну – у таборі роздано 3994 пачки – кожен полонений отримав 3 пачки, решта була відправлена на робітничі команди (23 травня) [1, арк. 8-8зв.]. У червні до табору також надійшли різні кількості продуктів, одягу, мила (в архівних документах бракує інформації про їх відправників – *I.C.*) [1, арк. 9].

Але ці надходження очевидно ж не могли покрити всіх потреб полонених, і ситуація в таборі ставала дедалі напруженішою. Справа в тім, що провід української громади у Раштаті (зокрема – Василь Мороз) робив продовольчу ситуацію в таборі предметом обговорення на таборових вічах. Так само – на них обговорювались й факти надужиття окремих німецьких вартових на робітничих командах, водночас тональність дискусій часом набувала, хоч і завуальовано, виразно антинімецького звучання. Відтак його промови дедалі більше суперечили засадничому принципу угоди між СБУ і представниками німецької влади, а саме – недопущення будь-якої критики дій останньої. Також мало значення й те, як сприймала маса полонених його промови, яка відверто дорікала німецькій владі через її неспроможність забезпечити хоча би мінімальний рівень їх харчування.

У зв'язку з цим комендатура табору зажадала від централі СБУ (в особі В. Козловського) аби В. Мороз надалі уникав проголошення будь-чого, що могло би зашкодити престижу та авторитетові німців, на що останній не погоджувався з принципових міркувань. У цій ситуації В. Козловський у своєму листі (від 1 червня 1918 р.) до В. Мороза запропонував останньому

«перенестися» до Вецлярю, а до свого від'їзду з Раштату – взагалі не відвідувати табір, взявши для цього відпустку [2, арк. 4-6]. З огляду на делікатність ситуації, централь СВУ погоджувалась відшкодувати йому кошти переїзду та заперечувала трактування його перенесення до Вецлярю як якогось покарання [2, арк. 7].

Певною мірою до цього спонукало й те, що Генеральна Старшина табору Раштат, отримавши повідомлення про державний переворот, здійснений генералом П. Скоропадським, на своєму довірочному засіданні (від 9 травня 1918 р.) засудила його та висловила свою підтримку вже неіснуючій УЦР [3, арк. 54]. Також вона закликала громади інших українських таборів «зайняти становище», давши політичну оцінку зміні державного ладу в Україні (лист Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» до централі СВУ № 79 від 9 травня 1918 р.). Очевидно, що така політична позиція українського таборового «уряду» раштатців ставила у досить незручне становище провід СВУ, який в силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин уникав проголошувати такі радикальні гасла.

Попри це Берлінська централь СВУ продовжувала виконувати свої фінансові зобов'язання перед Раштатом. У травні її грошова дотація табору склала 2800 марок німецьких (м.н.), але водночас таборові інституції витратили на 200 м.н. більше. Відчуваючи гострий брак коштів, Генеральна Старшина громади «Самостійна Україна» тим не менш надала матеріальну допомогу «Організації інтелігентів раштатського табору в Зальцведелі», надіславши її членам 500 м.н., та звернувшись до німецької влади з проханням про їх повернення до Раштату [3, арк. 51-52]. До цього раштатців спонукало рішення комендатури розпочати видачу полоненим «аусвайсів» (посвідчень особи), без якого не можна було виїхати з табору додому. З огляду на те, що німецька влада могла забезпечити цими документами тільки невелику частину полонених, останні тягнули жереб – кому видаватимуться «аусвайси» в першу чергу. В середині червня такі документи були видані тільки 15 особам [4, арк. 1зв.]. Щоправда, дещо оперативніше вирішувалась справа з репатріацією додому полонених-інвалідів – до середини липня в Україну було відправлено 209 інвалідів [4, арк. 35].

Наближення кінцевого терміну ліквідації СВУ, який вже не отримував фінансових дотацій від німецького уряду, пришвидшило процес згортання діяльності таборових організацій, що мало завершитись їх ліквідацією. З цією метою у таборі 11 червня 1918 р. був створений Ліквідаційний комітет, до складу якого увійшли представники від усіх таборових інституцій, зокрема від Генеральної Старшини (Г. Петренко), Просвітньої ради (Вдовиченко), ЦК (Шаройко), фотографічного товариства (Шорко), спілки «Єдність» (Ободяник), товариства «Український Рух» (Шостак), Драматичного товариства (Петро Шилін), секретаріату (Мазанко), таборових промислів (проф. М. Парашук). Головою комітету було обрано полоненого

Г. Петренка, до складу президії увійшли Вдовиченко (заступник і референт зовнішніх справ), Мазанко (писар), Шостак (скарбник), Ободяник (контролер) та Антон Шум (кооптований до складу комітету) [4, арк. 1].

Найголовнішим завданням Ліквідаційного комітету стало продовження праці Генеральної Старшини і ліквідація майна поодиноких українських організацій. Водночас до кінця серпня 1918 р. заходами Комітету велась просвітня робота, діяли просвітня рада, читальня, драматичний гурток, у таборі продовжувалась демонстрація кінофільмів. Заходами Комітету з інших таборів до Раштату було переведено кілька викладачів з цивільних осіб, водночас для проведення культурно-просвітньої роботи з раштатцями прибули й офіцери-українці. Продовжували свою діяльність фотографічне товариство і спілка «Єдність» (остання мала дефіцит у червні-липні, але в серпні торгівля поживалась, давши можливість покрити цю заборгованість та отримати 400 м.н. прибутку) [4, арк. 48, 53].

Ліквідаційний комітет підтримував зв'язок з робітничими командами, щоправда ця ділянка роботи була занедбана головою комітету через його переобтяженість різними таборовими справами, і зокрема справою будівництва пам'ятника та облаштування території навколо нього (зокрема, висадженням квітів та доглядом за ними) [4, арк. 51]. Знов таки, все це стало можливим значною мірою завдяки перерахуванню коштів від СВУ (7000 м.н. за два перші місяці літа 1918 р.) [5, арк. 8-9], після чого надходження коштів припинилось у зв'язку з самоліквідацією Союзу.

29 серпня 1918 р. відбулось останнє засідання Ліквідаційного комітету табору Раштат, на якому було ухвалено рішення про його власну самоліквідацію. Загальний фінансовий стан українських організацій був прийнятним – згідно до «Оборотової відомості» за серпень 1918 р. за підписом скарбника хорунжого С. Просунька від 12 вересня 1918 р. у касі української громади «Самостійна Україна» нараховувалось 9017,58 м.н. Цього місяця з неї були покриті видатки на діяльність соціальної секції (26,10 м.н.), «таборового кіна» (51,90), Українського православного братства (45,10), спонсорувались волинські школи (101,44), надавалась допомога сиротам на Волині (39,15), передавались кошти до національного фонду (165,03), ЦК (514,58), Національному товариству (108,4), а також частково профінансовані «таборова фотографія» (291,62), товариство «Український рух» (1000), СВУ (2608), сплачена платня таборовим функціонерам (947). Самостійно покрили свої видатки у серпні ц.р. Драматичне товариство (400), промисел («кустарня» і гончарня) (100), секретаріат (200) [6, арк. 1].

31 серпня 1918 р. у таборі Раштат були проведені перші збори раштатського відділу «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині» (ККПУН), який перебрав на себе ведення всієї культурно-організаційної роботи в таборі. До складу відділу у Раштаті увійшли референти таборових організацій (вибрані відповідними організаціями або призначені В. Сімовичем), зокрема

В. Сімович (голова), Григорій Петренко (заступник), Олександр Скитський (секретар); референти: сотник Олександр Скитський («Січ»), Севастьян Вдовиченко (робітничі громади), Валентин Чернявський (друкарня), Антін Шум (просвітні справи), Микола Блащаневич (мистецтво), Іван Галабанів (кооператив) і Михайло Паращук («кустарня») [7, арк. 21-22].

Водночас тривала ліквідація тих українських таборових інституцій, які ще були підзвітні СВУ (зокрема «Український Рух», «Ліквідаційний Комітет», «Просвітня рада» з підпорядкованими ним організаціями). Невикористані кошти організацій, які акумулювались у колишній «генеральній» касі (5495,48 м.н. на кінець серпня 1918 р.), були частково (2204 м.н.) передані ККПУН як депозит. Але попри всі «ліквідації» табір продовжував своє існування, маючи у цей час близько 500 мешканців (водночас на робітничих командах перебувало ще 10-12 тис. полонених українців з Раштату) [4, арк. 54].

Водночас таборові організації зосередились винятково на культурно-просвітницькій та гуманітарній (допомоговій) роботі в таборі, натомість політичний аспект відійшов на другий план [7, арк. 16-17]. Цій меті слугувало заснування у кінці серпня 1918 р. нових організацій в таборі – «Просвіти імені І. Франка», артистичного товариства «Бандура» та ін., бо полонені конче потребували моральної розради. Відтак, українські організації і надалі мали дбати, на думку В. Сімовича, про «духову розвагу полонених: театр, який має виховне велике значіння, музика національна, концерти, духовна оркестра, прогульки, які дають дещо з науки і скрашують прикре положення [бранців]» [7, арк. 18].

Водночас В. Сімович вважав, що головну увагу в нових умовах необхідно було звернути й на організацію курсів українознавства задля «вироблення національного світогляду» у освічених полонених, і надалі проводити «ширші курси для загалу» (арифметика, бухгалтерія, сільське господарство) та «курси загальної натури» (психологія, адміністрування тощо). Всім цим опікувалось вже згадуване товариство «Просвіта імені І. Франка», метою діяльності якого стало гуртування полонених українців «задля поглиблення національної свідомости, поширення свого національного світогляду, набування знання, ведення просвітної роботи в таборі між народом, а далі в вільних хвиликах – розраджування себе забавою» [8, арк. 1].

Задля досягнення цієї статутної мети товариство здійснювало передплату для своїх членів газет і журналів, купувало книжки та опікувалось бібліотекою, організовувало дискусії та спільні читання, а «для розради ж – товариські гри з виразним виключенням карт і гри в гроші». Для того аби стати членом цього товариства – кандидату належало «стояти на становищі державної самостійности України», а також брати активну участь у просвітньому русі або культурно-мистецькому житті табору та сплачувати членські внески (одну марку німецьку щомісяця).

У статуті було визначено, що у випадку недостойних дій члена «Просвіти» такий має бути виключений зі складу товариства (за «шкідливий вчинок для національної справи», за «зраду національного ідеалу», за втрату зв'язку з товариством або за «нечесне діло» [8, арк. 1-1зв.]. Високі вимоги, дотримання яких вимагалося статутом від членів товариства, обумовило нечисленність його складу (21 дійсних члена та 10 «помічних» (кандидатів)). Водночас, це мало й свої переваги, бо у складі «Просвіти» об'єдналися дійсні організатори просвітньої справи, які працювали як в таборі, так і поза його межами, допомагаючи полоненим з робітничих команд.

Відносна стабілізація продовольчої ситуації в таборі (серпень 1918 р.), разом з черговим «потеплінням» у ставленні німецької влади до українців та надходженням обмеженої допомоги з боку Української Держави уможливили й поліпшення загального становища полонених у Раштаті. Важливим було й те, що ККПУН зі своїх невеличких фондів намагався матеріально підтримати українських активістів, виплативши їм у другій половині вересня 1918 р. 2135 м.н. [7, арк. 33-34], хоч це й не покривало всіх їх потреб.

Свідченням позитивних змін стало створення у середині серпня ц.р. «Гуртка Товариства Січі» на чолі з виборною старшиною (сотник – Скицький, курінний – Олександрівський). Уявлення про деякі аспекти діяльності гуртка у серпні-вересні 1918 р. дають протоколи трьох засідань його членів [9, арк. 1-20], з яких також можна дізнатись й дані про кількісний склад цієї таборової організації (загалом 60 осіб, які були зведені у три чети) [9, арк. 21-21зв.]. Виплата січовикам невеликої, але регулярної «запомоги» (9 м.н. – січовик, 15 м.н. – старшини та посадовці Січі) [10, арк. 3-8], очевидно обумовила кількісне зростання цієї таборової організації (1-ша чота – 53 січовики, 2-га – 47, 3-тя – 53) більш ніж вдвічі станом на вересень 1918 р. [10, арк. 3-8].

У жовтні кількість членів «Січі» знову досить суттєво збільшилась – до 358 осіб (на 3 жовтня 1918 р.), з яких 149 перебувало на командах. Водночас дехто з січовиків виходив зі складу організації, згадавши, що його «уезд не приналежит до України» (так написав у своїй заяві про вихід січовик Павло Голота) [11, арк. 24]. Натомість інші полонені навпаки прагнули до її складу, сподіваючись в такий спосіб принести більше користі Батьківщині. Іноді таких таборян рекомендували до складу Січі їх колеги, як це сталося у випадку з Павлом Кучмасем, про якого йшлося в листі полоненого В. Кулика до голови табору Раштат. Останній радив уважніше придивитись до П. Кучмаса, затримавши його «на декілька часу в таборі», завдяки чому той «ще більшим і опитнішим діячем вернеться в свій рідний край, [...] який потребує так дуже багато таких людей» [11, арк. 27-27зв.].

З січовиками проводились гімнастичні та рухові вправи (участь в них брали пересічно 50-80 осіб). В жовтні мала бути заснована Школа ройової старшини, до якої планувалося залучити всіх тих козаків, «які призначають себе по повероті додому до військової або міліційної служби». Всі інші заняття

січовики відвідували в межах загальних викладів [7, арк. 54]. Важливим було те, що січовики брали активну участь у всіх загальнотаборових заходах – зокрема, 20 жовтня 1918 р. 113 січовиків були присутні на освяченні пам'ятника померлим полоненим українцям [10, арк. 23-23зв.].

На вересень 1918 р. припадає останній «сплеск» активізації полонених у таборі – як йшлося у звітах таборових організацій за цей період, всі вони зуміли розвинути свою діяльність, працюючи для добра полонених українців. Зокрема, члени товариства «Просвіта імені І. Франка» (голова полонений Шум) організували проведення курсу українознавства (для «табової інтелігенції» та всіх бажаючих, не зайнятих на роботах у таборі). Тут викладали В. Сімович (граматику української мови, статистику України та українську літературу), а також «півсотник» хорунжий Ф. Шамрай (історію України). Ці виклади відвідувало 20-30 осіб.

Також «Просвіта» подбала про відкриття «спеціального курсу» з бухгалтерії (власне бухгалтерську справу викладав хорунжий С. Просунько, геометрію – сотник О. Скитський). Проводились в таборі й загальні виклади (про споживчу кооперацію, «первісну історію українських територій», «венеричні хвороби» тощо), які відвідувало 18-60 осіб. На сходинах членів «Просвіти» виголошувались реферати, В. Сімович і М. Паращук також виступали на загальнотаборових вічах з інформацією про події в світі [7, арк. 45-46].

У таборі відновилося й культурно-мистецьке життя, бо українськими активістами табору відразу ж було вжито заходів «для заложення нової організації, яка з'єднала б у собі всі музично-драматичні інституції табору». Вже у вересні в Раштаті відновили свою діяльність гурток Драматичного товариства, хор, «балалаєчна оркестра». З метою «гуртування українців Раштатського табору задля плекання драматичного мистецтва, розвитку рідної мови» ці гуртки об'єднались в Артистичне товариство «Бандура» імені І. Тобілевича (голова – сотник Блощаневич, диригент – поручник Незведський). У складі товариства увійшло 45 членів, які «брали весь час живу участь» в його роботі [7, арк. 47].

У цей час були придбані музичні інструменти, вжиті заходи для повернення з робітничих команд музикантів. У вересні товариство влаштувало вистави «Батькова казка» І. Тобілевича, «Хатня революція» А. Володарського, підготувало з нагоди 75-ліття роковин смерті Г. Квітки-Основ'яненка «Ювілейне свято» (у програмі музично-вокально-літературна частина і три дії драми «Щира любов»). У всіх виставах брав участь хор, в антрактах грала балалаєчна оркестра. Бажаючі мали можливість відвідувати таборове кіно, до того ж «в час демонстрації картин грав завжди струнний квартет під акомпанемент роялю» [7, арк. 48].

Продовжувала досить успішно працювати й таборова торгівельна спілка «Єдність». Через від'їзд у червні-липні значної частини полонених на роботи та обмеженими можливостями членів спілки у закупці продуктів харчування

прибутки спілки зменшились на 40% (замість 400 м.н. денна виручка становила лише 250 м.н.). Після повернення до табору частини полонених торгівля пожвавилась, але у зв'язку з тим, що «подарунки вже скінчилися майже у всіх, голод поступово збільшується й люди купують поголовно все те, що тільки доставляється» до табору (рибні консерви, печиво тощо). У спілці у якості постійних працівників працювало 12 осіб, загалом до складу спілки входило 715 осіб (з яких частина вже перебувала в Україні, найбільше – на робітничих командах, у таборі – 35 осіб) [7, арк. 50-51].

Не припиняли у цей час своєї роботи й всі підрозділи Видавничого товариства (редакція, друкарня, переплетня, «адміністрація», книгарня). У друкарні було виготовлено 350 примірників часопису «Розсвіт», надруковані театральні афіші для таборового театру (на замовлення товариства «Бандура»), виконувались замовлення спілки «Єдність» та секретаріату. Крім того, у друкарні тиражувалась книга В. Сімовича «Граматика української мови», брошури та навчальні матеріали, оголошення таборової комендатури. «Адміністрація» займалась розсилкою до робітничих команд газет, які надходили з інших таборів та України (зокрема – журналу «Око») [7, арк. 53-53].

Заходами М. Паращука було відновлено роботу «кустарні», успішно провадила свою діяльність таборова гончарня, в якій за вересень було виготовлено 348 предметів (тарілок, глечиків, ваз, чайних сервізів тощо). Крім того, він часто відвідував робітничі команди задля залагодження суперечок між німецькими урядовцями та полоненими. Це було вкрай важливо з огляду на те, що непорозуміння з місцевою владою мали місце і надалі, так само час від часу траплялись випадки побиття вартовими полонених. Моральний стан багатьох полонених українців був незадовільним, бо «після довгого вичікування на поворот до рідного краю [вони] зневірилися і не хочуть вірити всьому тому, що їм розказують». Проблемою було й те, що таборові підofiцери не зважали на стан здоров'я полонених, і «коли хто зостається в бараці хворий, не дають їсти, а крім того карають арештом» [7, арк. 49-50].

На жаль у вересні 1918 р. таборова організація була змушена долати наслідки неприємного «сюрпризу», зумовленого крадіжками значних сум з каси секретаріату та «генеральної» каси. У першому випадку це здійснив полонений Іван Дубовик, який маючи до неї доступ – забрав їх для картярської гри та програв. Він не пам'ятав, скільки він поцупив грошей, бо був тоді у стані сильного алкогольного сп'яніння (аж настільки, що не міг навіть пригадати з ким він грав у карти). Загалом з каси секретаріату зникло 196 м.н. [7, арк. 37]. З «генеральної» каси було вкрадено набагато більше – 2288,10 м.н., що стало болючою втратою для всіх українських організацій. Винного у цьому не було знайдено, але опосередковано вина за це лежала на касирі С. Просунько, який погоджувався відшкодувати 1280 м.н., а решту мали внести таборові організації.

Під час обговорення цих справ на засіданні ККПУН (протокол № 3 від 25 вересня 1918 р.) було вирішено створити дві комісії з полонених, які мали всебічно дослідити всі обставини цих крадіжок, а у тому випадку, якщо б не вдалось встановити особи крадіїв, належало вже звернутися до німецької комендатури [7, арк. 37-38]. На цьому засіданні було ухвалено рішення – надалі гроші зберігати в одному з німецьких банків. На жаль, у справі крадіжки грошей з «генеральної» каси комісія не знайшла жодних слідів, які б дозволяли вказати на винуватця цього злочину.

Але розраховувати на допомогу комендатури не було підстав, окремі її службовці відігравали в таборі цілком деструктивну роль. У цьому контексті варто згадати фельдфебеля Флегенгаймера, який у вересні 1918 р. розповсюджував чутки, що виїзд з табору полонених нібито затримують офіцери-українці, які перебували в таборі Раштат. Аналогічні плітки серед полонених поширював й німецький лікар з таборового лазарету [7, арк. 56]. Коли ж комендант табору зажадав пояснень від цих службовців комендатури, останні «відхрестились» від цього. Очевидно, що все це робилось задля того, аби перекласти з «хворої голови на здорову», бо відправка полонених українців додому затягувалась центральною військовою владою Німеччини, яка не була зацікавлена у втраті робочих рук.

У жовтні 1918 р. Раштат залишили всі офіцери-українці (військовий старшина Олександр Олександрівський, сотники Олександр Скитський і Микола Блощаневич, значковий Олександр Незвідський, хорунжі Семен Просунько, Федір Шамрай, Валентин Чернявський), які були відряжені до Ганновер-Мюндену [7, арк. 68]. Очевидно, що це була відчутна втрата для табору, бо Раштату в цей час гостро бракувало організаторів культурно-просвітнього життя.

5 листопада 1918 р. відбулось одне з останніх засідань раштатського ККПУН, на якому В. Сімович констатував (це стосувалось всіх трьох українських таборів), що «обставини і умови праці по таборах складаються так, що майже цілком унеможливають усяку продукційну (конструктивну – *I.C.*) роботу». Через «брак авторитету в зносинах з німецькою владою» ККПУН не мав майже жодних можливостей обстоювати права полонених, а всі його заяви і заходи перед місцевою комендатурою не мали ніяких наслідків. Особливо багато перешкод виникало в справі захисту інтересів тих полонених, які працювали на робітничих командах.

Також В. Сімович був змушений визнати, що попри всі здобутки останнього часу «культурна праця по таборах дуже невелика і поставити її на широку скалю цілком неможливо». До того ж «загальна байдужість, уперте недовір'я фізична і моральна перевтома» призводили до того, що «усякі спроби не тільки поширити, а навіть піддержати існуючі просвітні організації та їх працю являються даремним витрачанням сил і не дають найменшого задовольняючого вислідку» [7, арк. 71-72]. Жоден з керівників культурної праці у таборах не

відчував «найменшого задоволення з своєї діяльності», бо через поширення у таборі різних неправдивих пліток у таборян посилювалась апатія та недовіра.

З огляду на це все ККПУН ухвалив припинити свою діяльність з 1 грудня 1918 р., поінформувавши про це полонених та німецьку владу. Тоді ж мали бути ліквідовані всі існуючі в таборі інституції, але до цього моменту необхідно було спакувати їх майно та забезпечити його зберігання (раніше планувалось, що його можна буде вивезти до України). Було прийнято рішення про негайну ліквідацію читальні, бібліотеки, музею, натомість майно товариства «Бандура», фотографічного товариства та друкарні тимчасово залишалось у розпорядженні її членів. Було вирішено, що кошти громади «Самостійна Україна» зберігатимуться у одному з німецьких банків як «залізний фонд» [7, арк. 73-75].

У своєму зверненні «До товаришів на робітничих командах» [3, арк. 62-63зв.] від 15 листопада 1918 р. В. Сімович поінформував полонених про розв'язання ККПУН з 1 грудня 1918 р. та перебирання всіх справ, пов'язаних з полоненими, окремою урядовою комісією. У зверненні також йшлося про повну ліквідацію всіх таборових інституцій в Раштаті та завершення видання «Розсвіту». Озираючись у минуле В. Сімович писав: «Цілих три роки ми, табір і робітничі команди – творили одне, ми були зв'язані спільними інтересами, усіх нас єднала спільна неволя, всі ми подавали собі всепомічну руку, де того було треба, ділилися думками, раду давали одні другим. Через те ми могли добитися поліпшення в нашому важкому становищі, змогли своєю зорганізованістю викликати до себе поважання» [3, арк. 63].

В. Сімович закликав полонених зберігати повний спокій та залишались на місцях, «спокійно робити свою роботу» в очікуванні вивезення додому заходами німецького уряду. Очевидно, що переважна більшість полонених українців не сприйняла такий заклик і відразу після краху Німецької імперії вдалась до самочинного виїзду з таборів та залишення робітничих команд, прямуючи пішки у східному напрямку до кордону. Ця заява стала останнім акордом у понад трьохлітній діяльності українських організацій в таборі Раштат, яка була позначена надзвичайно вагомими здобутками у культурно-просвітній та національно-організаційній роботі.

Найважливішим було те, що українська громада «Самостійна Україна» табору Раштат вихвала велику кількість національно свідомих українців, з яких у лютому 1918 р. були сформовані перші відділи національної армії. Навесні 1918 р. раштатці опинились у надзвичайно складному становищі, що було зумовлено продовольчими труднощами, які переживала Німеччина. У цей час полоненим раштатцям надходила обмежена гуманітарна допомога від червонохресних організацій деяких країн; водночас таборяни не мали якоїсь суттєвої підтримки від українських урядів. Тим не менш табір продовжував функціонувати завдяки зусиллям таборян-активістів, які зуміли відновити роботу таборових організацій після від'їзду значної кількості полонених для

поповнення «синьожупанних» дивізій, залишаючись центром українського життя до моменту ліквідації табору в листопаді 1918 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4406, оп.1, спр.23.
2. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34.
3. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30.
4. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17.
5. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.41.
6. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143.
7. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10.
8. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.153.
9. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.138.
10. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143.
11. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.144.

Срибняк И.В. Громада военнопленных украинцев «Самостоятельная Украина» на завершающем этапе существования лагеря Раштат, Германия (май – ноябрь 1918 г.).

В статье раскрыто специфику функционирования громады военнопленных украинцев «Самостоятельная Украина» на завершающем этапе существования лагеря Раштат. Важным было то, что украинская громада «Самостоятельная Украина» лагеря Раштат воспитала большое количество национально сознательных украинцев, из которых в феврале 1918 г. были сформированы первые отделы национальной армии. В это время раштатцы оказались в очень сложном положении, что объяснялось продовольственными трудностями, которые переживала Германия в 1918 г. Важное значение имела деятельность Ликвидационного комитета и отделения «Комитета Культурной Помощи Украинцам в Германии», который с 1 августа 1918 г. взял на себя проведение всей культурно-организационной работы в лагере. Усилиями его членов в лагере были продолжены культурно-просветительные мероприятия, а сам лагерь оставался центром украинской жизни до момента его ликвидации в ноябре 1918 г.

Ключевые слова: Раштат, Германия, лагерь, военнопленные, украинцы, комитет.

Sribnyak I. The Community of Ukrainian Prisoners of War “Independent Ukraine” at the Final Stage of the Existence of the Camp Rastatt, Germany (May – November 1918).

The article deals with the specifics of the functioning of the community of captured Ukrainian soldiers “Independent Ukraine” at the final stage of the camp Rastatt. The most important thing was that the Ukrainian community “Independent Ukraine” of the camp Rastatt trained a large number of nationally conscious Ukrainians, of whom, in February 1918, the first units of the national army were formed. At this time prisoners found them in a very difficult situation, which was caused by food shortage that Germany was going through at this time. Equally important was the work of liquidation committee and department “Help the Ukrainian Cultural Committee in Germany” in Rastatt, which on August 1, 1918 took over maintenance of the cultural and organizational work in the camp. Through the efforts of its members in the camp continued carrying out educational work, and the camp remained the center of Ukrainian life until its liquidation in November 1918.

Keywords: Rastatt, Germany, the camp, prisoners of war, Ukrainian, committee.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(348:271)

Цанко О.М.

ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті розкривається сутність та зміст політики Константинопольського патріархату щодо Української православної церкви протягом понад тисячолітньої історії взаємин. Розглядаючи ці відносини в історичній ретроспективі їх можна хронологічно поділити на шість етапів, кожен з яких відображає процес еволюції політики Константинопольського патріархату щодо українського православ'я. Автор робить висновок, що протягом всієї історії взаємин Константинопольський патріархат намагався підпорядкувати Україну загалом та Українську православну церкву зокрема своєму духовно-культурному та політичному впливу. Водночас, в статті приділена увага процесу ліквідації Української православної церкви Московською державою та входження її структур до Російської православної церкви. Виходячи з цього, доводиться, що справа канонічного визнання Української православної церкви та побудови церкви національної є перш за все внутрішньою проблемою самої України.

Ключові слова: Константинопольський патріархат, Українська православна церква, Московський патріархат, ідея супрематії, національна церква.

19 квітня 2018 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1422 – VIII «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». Ця Постанова започаткувала складний переговорний процес з Константинопольським патріархатом та іншими православними церквами щодо надання патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію православної церкви в Україні. В результаті цих переговорів 11 жовтня 2018 р. синод Вселенського патріарха підтримав надання автокефалії Українській помісній православній церкві. Ця подія має історичне значення, оскільки знаменує новий етап не лише в історії українського і всього світового православ'я, а є якісно новою віхою у відносинах між Константинопольським патріархатом та Українською православною церквою.

Українська православна церква завжди займала особливе в православному світі місце. Існуючи майже сто років як окрема Церква, вона до нині залишалася не визнаною жодним з найдавніших патріархатів та іншими православними церквами. Однією з головних причин такого становища є взаємини української православної церкви з Константинопольським патріархатом. Як зазначає О. Хомчук, ця церква є «глибоко самотна ... православна за змістом і за формою, вона є поза повноти Вселенського

Православ'я, вона відкинена ним, не визнається ним, вона є церквою поза церковною огорожею» [1, с. 14].

Актуальність теми взаємин Української православної церкви і Константинопольського патріархату, пояснюється ще й тим, що світовий та вітчизняний досвід переконливо доводить, що одним із найбільш вагомих чинників процесу формування нації є національно-релігійний. Український дослідник А. Колодний з цього приводу зазначає: «Будучи присутньою в людській історії насамперед через її національний контекст ... релігія покликана формувати у представників певних етносів осмислене уявлення про їх національну ідентичність, захищати її, бо ж ігнорування останньої веде до дезорієнтації особи в її суспільному бутті, а то й до суспільної нестабільності» [2, с. 8]. У власне українському контексті релігійний чинник виявив себе у створенні Української православної церкви, як церкви національної.

Упродовж всього періоду сучасної незалежної держави проблема самостійного визначення українського православ'я зберігає своє першорядне значення. Нинішній його стан характеризується перш за все складністю міжконфесійних взаємин. Нині серед наукових та громадсько-політичних кіл дедалі частіше обговорюється питання створення української національної (помісної) церкви, яка з одного боку повинна покласти край міжконфесійним суперечкам, з іншого – стала б дієвим чинником консолідації українців як політичної нації, запобігала та згладжувала міжконфесійні та релігійні суперечності, сприяла формуванню нового покоління української молоді. Крім того, як зазначає українська дослідниця А. Киридон, нинішній кризовий стан суспільно-політичної ситуації в Україні актуалізує діяльність різних суспільних інституцій до яких відноситься і церква [3, с. 211].

У сучасній вітчизняній науці під поняттям національна церква розуміють «церкву будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період, на означеній території, спираючись на свою традицію, сприяючи поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету окремої нації та має значний рівень поширення серед населення того чи іншого регіону» [4, с. 541]. На початку ХХ ст., саме за створення такої національної церкви в Україні виступили діячі консервативної частини українського національно-визвольного руху. З цього приводу ідеолог українського консерватизму В. Липинський зазначав, що у будь-якої нації існує два споконвічні державотворчі шляхи «шлях церкви і шлях меча» [5, с. 34]. В. Липинський також вважав, що релігія лежить в основі української національної свідомості [6, с. 219].

На межі ХХ-ХХІ ст. Константинопольський патріархат вступив у боротьбу за саму Україну, намагаючись за допомогою українсько-константинопольського єпископату відновити на неї свій вплив і ця політика має свої глибокі історичні корені. Наявні в науковому обігу історичні джерела, переконливо доводять, що вплив Константинопольського патріархату на Україну почався ще до

«Володимирового хрещення». Існує багато свідчень про те, що християнство було принесено на українські землі ще в другій половині I ст. н.е. Апостолом Андрієм [7, с. 68]. Водночас сучасна православна традиція вважає Андрія виразником християнського вчення власне візантійського спрямування.

Наступним етапом, з яким пов'язані спроби Константинопольського патріархату поширити свій вплив на тодішнє населення українських земель став 313 р. Саме тоді імператор Східної Римської імперії Костянтин видає Міланський едикт про віротерпимість, згідно з яким християнство визнавалося повноправною релігією в межах імперської юрисдикції. Пізніше, а саме в 334 р. столиця імперії була перенесена на територію грецького поселення Візантій, який було перейменовано у Константинополь. В цей же період було організаційно сформовано Константинопольський патріархат. Відразу після свого виникнення патріархат визнав над собою зверхність імператора і всі його подальші дії аж до 1453 р. (рік захоплення Константинополя турками) були не чим іншим як реалізацією зовнішньої політики Візантійської імперії. На думку більшості сучасних дослідників саме такий тандем церкви і держави відкривав «широку дорогу проникнення християнства» у його візантійському (православному) варіанті на українські землі, де в період VI-VIII ст. розгорнувся активний державотворчий процес [8, с. 345]. Під час проникнення християнства на Русь виділяють п'ять історичних етапів:

- I етап – I століття, що пов'язане з місією Апостола Андрія;
- II етап – хрещення Болгарії і Моравії в 60-х рр. IX ст. і пов'язана з ним релігійна культурно-просвітницька діяльність Кирила та Мефодія;
- III етап – Аскольдове хрещення Русі в другій половині IX ст. Як зазначає з цього приводу М. Брайчевський, саме в цей період християнство вперше енцикліком Константинопольського патріарха Фотія було запроваджене на Русі, як державна релігія, і лише вбивство Аскольда і його брата Діра князем Олегом у 882 р. перервало процес християнізації [9, с. 65, 89];
- IV етап – хрещення княгині Ольги в 50-х рр. X ст., в результаті чого християнство поширилося серед представників провідних верств тогочасного українського суспільства;
- V етап – безпосередньо пов'язаний із завершенням процесу християнізації Русі: розпочався з хрещення Київської Русі у 988 р. князем Володимиром.

Поряд з низкою беззаперечних позитивних результатів, отриманих Руссю в результаті хрещення, воно призводило і до негативних наслідків, які в подальшому ставали причиною ускладнення відносин між руською державою і Константинопольським патріархатом. До таких наслідків, перш за все, варто віднести те, що новостворена Києворуська православна церква потрапила в залежність від церкви Візантійської. Першим проявом такої залежності стало посилення духовно-релігійного впливу Константинопольського патріархату на новостворену Київську митрополію. Константинопольські правителі призначали, зазвичай, «своїх людей» київськими митрополитами, найчастіше,

як зазначав М. Грушевський, «греків» або зовсім «огречених», не питаючи згоди єпископів та князів [10, с. 23]. Крім того, проводячи свою релігійну політику на Русі, візантійські духовні ієрархи, як зазначає більшість джерел, не враховували регіональних особливостей. Якщо на початку тогочасна верхівка давньоруського суспільства ще мирилася з цим становищем, то пізніше, у 30-40-х рр. XI ст., за періоду правління Ярослава Мудрого, у зв'язку із зростанням авторитету давньоруської держави, це вилилося у затяжний ідейно-політичний конфлікт.

Справа в тому, що з метою укріплення авторитету Київської Русі, як передової для свого часу християнської держави, Ярослав Мудрий засновував міста, будував церкви та монастирі, домагався від константинопольської патріархії канонізації перших святих Київської держави [11, с. 14]. Піклуванням великого князя, при Софіївському соборі утворився гурток добре підготовлених книжників та вчених, які займалися не лише перекладами з грецької мови, а й укладанням нових літературних творів, покликаних втілити й пропагувати теоретичну платформу цієї доби. Визначним лідером гуртка був Іларіон [12, с. 14].

В цей час Візантія намагалася поширити свій вплив на країни, що отримали від неї християнство східного зразка і цей вплив був не лише духовний, а й політичний. В розробленій Константинополем ідейно-політичній доктрині ідея супрематії імператора всіма властителями християнського світу ґрунтується на теорії наступності імперій (*translatio imperii*), де царство Старого Завіту втілювалося у владі римських імператорів, а від них перейшло до візантійських. Виходячи з цього, історичною і провіденціальною місією Візантії як єдиної законної імперії було збирання воєдино і здійснення своєї влади у всьому цивілізованому світі. В уяві візантійських ідеологів новий світопорядок є своєрідною пірамідою підлеглості всіх інших монархів імператору Нового Риму [13, с. 104].

Однак, дана ідеологія вже в часи свого виникнення не відбивала в повній мірі реалії тогочасної Європи і викликала значне неприйняття багатьох європейських монархів [14, с. 171]. Серед найбільш невдоволених була і Київська Русь, яка була однією з останніх європейських країн прийнявших християнство.

Виходячи з цього, перед тогочасною українською елітою постало завдання довести повноцінність Київської Русі як передової європейської держави. За вирішення цього завдання і взявся Іларіон, написавши в період 30-40-х рр. XI ст. роботу «Слово про закон і благодать». Наскрізною ідеєю цього твору було доведення рівності Київської Русі з Візантійською імперією. В цьому відношенні Іларіоном була запропонована концепція загальнолюдської історії, а саме керуючись неоплатонівським онтологічним вченням, він розробив періодизацію української історії, поділивши її на два етапи: етап «Закону» і етап «Благодаті». Під «Законом» Іларіон розумів Старий Заповіт, який виступав

як певне зовнішнє настановлення, розпорядження, яке регулює діяльність людей і осягнення ним істини, вираженої Новим Заповітом. Однак, на відміну від християнського вчення, Закон допускає нерівність між людьми [11, с. 17].

На думку Іларіона, віра в богообраність одного з народів є синонімом гордині. Тому основна сутність загальнолюдської історії полягає в поступовому долученні народів до християнства, де християнська «благодать» в рівній мірі поширюється над усіма народами, які прийняли християнство [15, с. 14]. Звідси випливає принцип рівності усіх народів, що долучилися до «благодаті», а це в свою чергу було тезою, яка заперечувала константинопольську ідейно-політичну доктрину зверхності Візантії над Руссю. Для посилення аргументації на користь політичної рівності Київської Русі та Візантії Іларіон творить, за висловом М. Брайчевського, «Володимирову легенду». Особливо ним підкреслюється той факт, що Володимир прийняв християнство як і Костянтин, цілком добровільно, і саме це, на думку Іларіона, є його найвищою заслугою [15, с. 14].

Таким чином, написана Іларіоном праця «Слово про закон і благодать» сформувала ідейно-політичну платформу визволення української православної церкви з-під впливу Константинопольського патріархату. Пишучи цей твір, Іларіон, за висновком М. Брайчевського, «виконував соціальне замовлення, підводячи теоретичну базу під замислену Ярославом Мудрим програму, спрямовану на створення культу національних святих» [9, с. 172].

Завершальним епізодом боротьби Ярослава Мудрого з Константинопольським патріархатом став собор єпископів Київської Русі 1051 р., на якому завдяки старанням останнього і всупереч волі константинопольської патріархії, Іларіона було обрано митрополитом – першого вихідця з русичів на цій посаді.

Наступна спроба поставити свого митрополита припадає на 1147 р., коли внаслідок непорозумінь між попереднім візантійським митрополитом і Київським князем Мстиславом Ізяславичем на митрополічу кафедру було обрано місцевого філософа-богослова Климента Смолятича, кандидатура якого також не була узгоджена з Константинопольською Церквою-Матір'ю. Подальший розвиток відносин між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом залежав від тогочасних політичних змін, які відбувались на території руських земель. У 1240 р. під натиском монголотатар і знищенням ними Києва припинила своє існування Київська Русь як держава. Внаслідок цього, тимчасово припинила свою діяльність і Київська митрополія, а митрополит Київський переносить свою резиденцію спочатку до Володимира-на-Клязьмі, а згодом у 1325 р. за запрошенням Івана Калити до Москви як столиці новоствореної Московської держави. Водночас з 1301 р. в Україні починає діяти Галицька митрополія, однак, вже у XIV ст. її на вимогу Московського митрополита Константинопольський патріархат ліквідує [16, с. 273].

Водночас серйозним випробуванням піддається також і сам Константинопольський патріархат, зокрема у 1453 р. внаслідок турецької навали припинила своє існування Візантійська держава. Ця подія сприяла тому, що опинившись під турецькою владою, Константинополь значно послабив свій вплив на Україну, що дозволило українцям самим розбудовувати власне церковне життя, спираючись на місцевий ґрунт, і роблячи українську православну церкву дійсно національною. Характерними рисами української православної церкви були її самоправність, виборність духовенства, починаючи з парафіяльного священика і закінчуючи київським митрополитом, а також невтручання влади світської у церковні справи [16, с. 45]. Починаючи з цього періоду, відносини між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом вступають в нову стадію свого розвитку. Позбавлені державної підтримки і з метою зберегти, якщо не політичний, то хоча б духовний вплив на українські землі, константинопольські патріархи починають підтримувати українське православ'я у його боротьбі з польським католицизмом. За їх активної підтримки на українських землях почали виникати церковні братства і братські школи, що досить позитивно вплинуло на тогочасний розвиток української культури. Під час підписання з Ватиканом у 1596 р. Берестейської унії саме Константинопольський патріархат стояв на захисті інтересів української православної церкви. Свідченням цьому є той факт, що заступник Царгородського патріарха Никифор так боронив українську православну церкву, від унії, що був схоплений поляками і кинутий до Марієнбурзької в'язниці, де загинув [17, с. 24].

Наступним періодом у відносинах між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом стала друга половина XVII ст. В даному контексті варто зазначити, що після укладання Переяславської угоди з Московською державою у 1654 р. статус української православної церкви залишався невизначеним. Питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха «первой вольности, яже есть всехъ вольностей и правъ коренем» [18], було порушене посольством від українського духовенства, яке на чолі з І. Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Посольство повідомляло, що непідтвердження даної «вольності», яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак, московський уряд зволікав з прийняттям рішення. Причиною цього зволікання було прагнення Москви заволодіти українською православною церквою, вивівши її з під номінального підпорядкування Константинополю.

13 квітня 1657 р. помирає київський митрополит С. Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Саме в цей час за справу підпорядкування української церкви московській береться російський уряд, який вважав це питання справою державного значення. Взявши активну участь у підготовці

елекційного собору, київський воєвода О. Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л. Барановичем, Києво-Печерським архімандритом І. Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха і без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію [19, с. 101].

Однак, наступник С. Косова навіть не повідомив московський уряд про своє обрання [12, с. 144]. В розмові з московським послом Б.М. Хитрово в лютому 1658 р. він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити «єдин по єдиному» затверджувалися константинопольським патріархом [20, с. 36].

У жовтні 1659 р. в підписаних у Переяславі статтях, на яких тодішній Гетьман Ю. Хмельницький і запорозьке військо присягало московському царю, зазначалося, що київський митрополит і все українське духовенство знаходиться «подъ благословешемъ святейшого патріарха Московського» [18]. Прийнята в Переяславі стаття про залежність київського митрополита від московського патріарха викликала невдоволення не лише у духовенства, але й у козацької старшини. Гетьманське посольство на чолі з А. Одинцем, яке прибуло до Москви, просило змінити редакцію відповідної статті і хоча посланцям було категорично відмовлено, спроби захистити права духовного чину не припинялися [21, с. 150].

Тогочасні дії українського духовенства свідчили про те, що воно в тих складних для України політичних умовах намагалося будь-яким чином вибороти автономію української православної церкви. Гарантією цієї автономії для них було збереження за українською церквою її номінального підпорядкування Константинопольському патріархату.

Становище змінилося в 1670-х рр., характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Цьому зближенню також сприяла і тогочасні чвари та політична боротьба між вищим духовенством в Україні. Чернігівський архієпископ Л. Баранович, побоюючись поширення впливу митрополита І. Тукальського на Лівобережній Україні, навіть рішення такого важливого питання, а саме, кого вважати «верховним пастырем малороссийского духовенства», залишає на розсуд московського царя [22, с. 110].

За таких обставин московський патріарх Іоаким знову порушує питання про перехід Української церкви під московську юрисдикцію. Для реалізації цього плану Московському послові в Царгороді Вознічину доручається таємно дізнатися про ставлення константинопольського патріарха до цієї справи [22, с. 114].

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний у 1685 р. митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха [23, с. 236].

Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату [24]. У своїх листах до тогочасного гетьмана І. Самойловича учасники собору, висловлюючи занепокоєння за долю православних в Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними принципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить низку своїх прав і привілеїв зокрема:

- київський митрополит, прирівнюючись у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить низку своїх прав «по титулу и в служении», подібних до тих, які мав московський патріарх;

- київський першоієрарх повністю залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита вважався найвищою інстанцією у вирішенні духовних справ в Україні);

- не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

- закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх) [25].

Під тиском духовних осіб Гетьман України І. Самойлович змушений був направити у жовтні 1685 р. до Москви посольство із чітким завданням добитися від московського царя гарантії того, що Київська митрополія залишиться «при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах» [26, с. 154]. У свою чергу Москва в листопаді 1685 р. направляє до Константинополя посольство на чолі з дяком Микитою Алексеевим з грамотами, в яких висловлювалося прохання визнання Константинопольським патріархом «канонічної» законності переходу Київської митрополії під зверхність Москви.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, М. Алексеев і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі стосунки з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, М. Алексеев одержав необхідні грамоти до царя, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та ієрусалимського патріархів. Дяк, як плату за сприяння у вирішенні даної справи, дав хабар турецькому візиту в розмірі 300 соболячих шкірок [12, с. 338]. Після цього українська православна церква припинила своє існування на довгі 230 років.

Лише на початку ХХ ст. під впливом української революції 1917-1920 рр. активізує свою діяльність український національно-релігійний рух, спрямований на створення української автокефальної православної церкви та її

унезалежнення від церкви російської. Характеризуючи цей рух, варто зазначити, що він постав із середовища революційної народної стихії і з самого початку розвивався як рух соціальних низів. Як згадував В. Липківський, «уже в квітні-травні 1917 р. майже в усіх єпархіях України відбулися єпархіальні збори, в яких взяли участь як духовенство, так і миряни» [17, с. 14]. На цих зборах обговорювалися два основні питання: 1) запровадження богослужіння українською мовою; 2) відновлення традицій соборного і виборчого начал в церкві [26, с. 159].

Першим організаційним оформленням цього руху стало створення в листопаді 1917 р. з ініціативи протоієрея В. Липківського «Братства Воскресіння Христа» [17, с. 24]. Діячі цього руху певною мірою розраховували і на підтримку Константинопольського патріархату, який зрештою повинен був хоча б номінально визнати існування нової української церкви, як автокефальної. Один з визначних діячів цього руху І. Огієнко зазначав, що в тогочасних умовах Константинопольський патріархат мав «не тільки значіння старшої столиці однієї із світових держав, але й відіграє роль віковичного релігійно-канонічного православного центру, на який в силу церковно-історичних традицій орієнтується православна більшість населення України у своїх релігійних переконаннях» [27, с. 76]. Зі свого боку лише зазначимо, що на позиціях пошуку спільної мови з Константинопольським патріархатом у сфері визнання ним автокефалії Української православної церкви І. Огієнко (в майбутньому Митрополит Іларіон) залишався до останніх днів свого життя.

Однак, як показав подальший перебіг подій, всі спроби діячів української революції 1917-1920 рр. добитися підтримки з боку Вселенського патріарха у справі визнання автокефалії УПЦ не мали успіху. Першою такою спробою була очолювана О. Лотоцьким українська делегація до Стамбула, метою якої було домогтися від Константинопольського патріарха визнання автокефалії УПЦ [28, с. 140-141]. Перед цим, уряд Директорії Української Народної Республіки 1 січня 1919 р. приймає Закон про автокефалію Української православної церкви. Однак, незважаючи на всі старання О. Лотоцького, Константинопольський патріарх відмовив йому, мотивуючи свою відмову трьома причинами:

- політична та військова нестабільність України, яка на той час перебувала у стані важкої війни за незалежність;
- відсутність офіційного прохання української влади та церкви до константинопольської церкви, як церкви-матері;
- відсутність Вселенського патріарха, місце якого на той час залишалося вакантним. Митрополит Дорофей, який вів переговори з О. Лотоцьким, лише виконував обов'язки патріарха і ще не був офіційно затвердженим.

Наступна спроба українців домогтися від Константинопольського патріарха автокефалії УПЦ припадає на 1921 р. коли тогочасний Міністр Ісповідань Української Народної Республіки І. Огієнко написав відкритого листа до нього

з проханням «поблагословити автокефалію української церкви» [5, с. 176]. До цього прохання також було додано листи з десятками тисяч підписів, які Духовне правління Червоного Хреста збило з усіх місць України. Однак, Константинопольський патріарх проігнорував це звернення і на лист не відповів.

Коли на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, який відбувся 14-30 жовтня 1921 р. було проголошено створення Української Автокефальної Православної Церкви, то Константинопольський патріархат поставився до цього теж негативно, вважаючи її, так само, як і керівництво Російської Православної Церкви, неканонічною. Основною причиною визнання неканонічності УАПЦ з боку Константинопольського патріархату стало порушення українськими священиками процедури «хіротонії» або посвяти на єпископський сан [29].

Не було також ніякої реакції з боку Константинопольського патріархату, коли УАПЦ була піддана тотальному винищенню з боку сталінської карально-репресивної системи, як релігійно-націоналістична організація в 30-х рр. ХХ ст.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. розпочинається новий етап взаємин української православної церкви і Константинопольського патріархату. Цей етап було започатковано тогочасним митрополитом УПЦ у США Мстиславом. Саме в цей час, в процесі активізації в Україні національного руху, починає дедалі гостро ставитися питання відродження Української православної церкви та визнання її з боку Константинопольського патріархату.

Спочатку Мстислав підняв питання визнання УПЦ на зустрічі з Екзархом Константинопольського патріархату в Південній Америці митрополитом Геннадіосом, яка відбулася у Буенос-Айресі в березні 1989 р. [29, с. 345]. Як показує стенограма цих розмов, ідея відродити в Україні національну православну церкву, викликала у Геннадіоса цікавість і підтримку. Виходячи з цієї розмови митрополит Мстислав у квітні 1989 р. пише листа тодішньому Константинопольському патріарху Димитрію I в якому просить останнього скликати Вселенський собор для визнання автокефалії української церкви та її відходу від Московського патріархату. Однак патріарх відповів мовчанням.

Спроби домогтися від Константинопольського патріархату визнання автокефалії української православної церкви здійснювалися Мстиславом і в 1990 р. та 1991 р., однак тогочасний виконуючий обов'язки патріарха митрополит Варфоломій влітку 1991 р., відповів, що «Вселенський патріархат визнає на території Радянського Союзу лише Російську православну та Грузинську православну церкви» [30].

Незважаючи на всі ці відмови процес відродження Української православної церкви в Україні та її організаційне оформлення розпочався. У 1990 р. на теренах України було відновлено діяльність Української Автокефальної Православної Церкви. На її помісному соборі обрано першого в Україні Патріарха Мстислава (Скрипника). У 1992 р. на основі об'єднання частини

релігійних громад і духовенства виникла Українська православна церква (Київського патріархату), яку очолив митрополит Філарет (Денисенко).

Нині значною складністю в процесі визнання Української православної церкви (Київського патріархату) Вселенською церквою є та, що православ'я в Україні на має єдиного інституційного оформлення. Нині в Україні діють три основні православні церкви – Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та кілька невеликих угруповань, які сповідують окремі версії православного віровчення (загалом – 231 громада, або 1,3% усіх православних громад).

В період останнього десятиріччя, у православному середовищі відбувалися різноспрямовані процеси, зокрема з одного боку робилися кроки до об'єднання церков, з іншого – продовжувалися, хоч і менш активно, ніж в попередньому десятиріччі переходи громад з однієї юрисдикції до іншої. Водночас в останні три роки в українському православ'ї спостерігається посилення тенденції до набуття церквою автокефального статусу.

Серйозною проблемою також є питання надання канонічного статусу УПЦ КП та УАПЦ. В 2007-2008 рр. представники даних конфесій неодноразово зверталися до Константинопольського патріарха з пропозицією посприяти набуттю ними «певного вдосконаленого канонічного статусу», що на їхню думку повинно було стати передумовою подолання розколу в українському православ'ї і наблизило б до створення єдиної української помісної церкви. В результаті довготривалих перемовин було прийнято компромісне рішення щодо створення спеціальної комісії, завданням якої було ретельне вивчення проблеми і надання пропозицій з відповідним розглядом їх на Помісному Соборі РПЦ, який мав проходити наприкінці січня 2009 р. Однак, як показав подальший перебіг подій, більшість ієрархів УПЦ (переважно з південних та східних єпархій) виступили проти порушення на Помісному соборі питання про канонічний статус УПЦ КП та об'єднання її з іншими православними церквами.

Не дав відчутних результатів і візит в Україну у 2008 р. на запрошення Президента України В. Ющенка Константинопольського патріарха Варфоломія. Проголошенню автокефалії УПЦ тоді знову ж таки завадила позиція Москви та Російської православної церкви.

Таким чином, дискусії навколо статусу УПЦ і об'єднання основних православних конфесій у єдину церкву відображають не тільки і не стільки відсутність єдності з цього питання в церковному середовищі, скільки відсутність суспільного консенсусу з багатьох принципових питань, які є безпосередньо дотичними до церковних.

Нині більшість дослідників питань міжцерковних відносин в сучасній Україні схиляються до наступних висновків:

- об'єднавчі процеси в українському православ'ї, які спостерігаються впродовж останнього десятиліття, є надзвичайно складними;

- сумнівним також є і набуття автокефалії самою УПЦ, оскільки дане питання наразі не є врегульованим в сучасному православ'ї, а також не варто ігнорувати і його політичну складову, особливо те, що дане питання переросло рівень міжцерковних відносин і набрало геополітичних обрисів у відносинах України з Російською Федерацією;

- створення в Україні помісної церкви повинно проходити на основі об'єднання основних православних конфесій, а саме УПК КП, УАПЦ, УПЦ МП.

За таких обставин, надії УПЦ КП та УАПЦ на активну участь у об'єднанні православних церков України Константинопольського Вселенського Патріарха є досить перебільшеними. Варто враховувати і складність умов в яких діє Константинопольський патріарх, адже його позиція не визначається виключно чинниками державно-політичними і залежить від рівня згуртованості та консолідації українського суспільства. У червні 2016 р. відбувся Всеpravoslavний собор, який організував Константинополь. Константинопольський патріархат намагався продемонструвати єдність православ'я і з цією метою ним було додано максимум зусиль, «щоб не погіршувати відносини з Російською церквою». З іншого боку між Константинополем та Москвою постійно йдуть суперечки за домінування у православ'ї, а тому питання, кому підпорядковуватиметься церква в Україні, є для них дуже важливим. Проте сил у Константинополя, щоб йти на жорстке протистояння з Москвою в українському питанні тоді виявилось замало.

Таким чином, розглядаючи взаємини Української православної церкви і Константинопольського патріархату в історичній ретроспективі, ми можемо умовно виділити шість історичних періодів:

- перший етап припадає на IV-X ст. Це початки проникнення християнства і духовного впливу Константинопольського патріархату на українські землі;

- другий етап охоплює часовий проміжок з кінця X ст. до 1453 р. В цей період, починаючи з хрещення Київської Русі, Константинопольський патріархат і Візантійська імперія намагаються поширити поряд з релігійно-духовним і політичний вплив на українську державу. З цього приводу Константинополь розробив ідейно-політичну доктрину супрематії Візантійського імператора, його зверхності щодо народів, які прийняли християнство візантійського обряду. Весь подальший період став періодом боротьби Київської Русі та православної церкви за визволення з під впливу Константинополя;

- третій етап взаємин Константинопольського патріархату і української православної церкви припадає на період з другої половини XV – до середини XVII ст. Цей етап характеризується зміною ставлення Константинопольського патріархату щодо української православної церкви. Після знищення Візантійської держави турками-сельджуками і з метою зберегти, якщо не політичний, то хоча б духовний вплив на українські землі,

Константинопольські патріархи починають підтримувати українське православ'я у його боротьбі з польським католицизмом. Цей період є чи не найбільш плідним і корисним для української церкви. В цей період вона залишалася лише в номінальному підпорядкуванні Вселенському патріарху і могла самостійно розбудовувати власне церковне життя, спираючись на місцевий ґрунт. Характерними рисами української православної церкви були її самоправність, виборність духовенства, починаючи з парафіяльного священика і закінчуючи київським митрополитом, а також невтручання влади світської у церковні справи;

- четвертий етап припадає на період з середини XVII – до кінця XVIII ст. В цей період активізує свою діяльність в Україні московська держава і російська православна церква. Зважаючи на це, Константинопольський патріархат бере курс на співпрацю з Москвою і потуранню її імперським планам, а саме її намаганням знищити українську православну церкву та інкорпорувати її до церкви російської. Саме Константинопольський патріарх своєю грамотою в листопаді 1685 р. офіційно затвердив ліквідацію української православної церкви та її входження до церкви російської, позбавивши тим самим українців власної національної церкви на 230 років;

- п'ятий етап припадає на період XX ст. Він характеризується спробами української національної інтелігенції та духовенства після 230 річної перерви відродити українську національну православну церкву у вигляді УАПЦ та домогтися її визнання Константинопольським патріархатом;

- шостий етап розпочався з кінця 80-х рр. XX ст. і триває до нині. Цей етап характеризується складним процесом організаційного оформлення українського православ'я та його неоднорідністю. Нині в Україні діють три основні православні церкви – Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), діалог між якими у справі створення єдиної української помісної церкви є досить складним.

Виходячи із вищезазначеного, вважаємо, що подальша доля української православної церкви вирішується не у Москві чи Константинополі, а у Києві. Водночас більшість сучасних експертів констатують той факт, що, якщо раніше розкол між церквами був адекватним суспільному розлому щодо історії та культури, то нині у цьому сенсі суспільство є консолідованішим на тлі збройного протистояння з Росією.

Зважаючи на це, вважаємо, що майбутню українську помісну церкву необхідно створювати, спираючись не на конфесійну приналежність чи канонічне «визнання», а на вироблені і загальноприйнятні представниками різних конфесій загальнонаціональні духовно-культурні цінності, до яких відносимо:

- принципи миролюбства, толерантного ставлення до оточуючих, щирості, любові до праці, вірному та самовідданому служінні своєму народу, державі тощо;

- українська помісна церква завжди перебувала на позиціях національності та патріотизму і тим самим відіграла роль духовного консолідатора та об'єднувача українців в єдину націю;

- накопичений українським православ'ям історичний досвід, а саме реалізована ним на практиці ідея соборноправності та виборності всіх священницьких та ієрархічних посад, можна використати і в сучасних умовах від чого значення і суспільний авторитет церкви буде тільки зростати;

- у процесі створення української помісної церкви необхідно акцентувати увагу на фактори та чинники, які об'єднують християнські церкви, а не на їх відмінності.

Список використаних джерел та літератури

1. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. – Чикаго-Іллінойс, 2002. – 621 с.
2. Колодний А. Національна церква, як вияв національної ідентичності: український контекст // Релігійна свобода: свобода релігії і національної ідентичності. Світовий досвід і українські проблеми. Науковий щорічник. – К., 1998. – С. 323-330.
3. Киридон А. Держава – Церква – Суспільство: інверсна трансформація в Україні. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 967 с.
5. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – 248 с.
6. Липинський В. Листування. – Т. 1. – Київ-Філадельфія: В-во «Смолоскип», 2003. – 657 с.
7. Приселков М. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // Весник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 66-77.
8. Цапко О. Роль УАПЦ у формуванні моральних цінностей української нації // Право і мораль. Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Плай, 2013. – С. 342-348.
9. Брайчевський М. Утверждение хригитянства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989. – 292 с.
10. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні. – К., 1991. – 176 с.
11. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 391 с.
12. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк-Київ: С. Бавнд Брук, 1990. – Т. 2. – 587 с.
13. Толочко О. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – 276 с.
14. Бычко А. Эпические мотивы духовной культуры Киевской Руси и Украины // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья. – К., 1988. – С. 170-178.
15. Абрамов А. «Слово о законе и благодати» киевского митрополита Илариона как историософская реакция на христианско-идеологическую экспансию Византии // Идейно-философское наследие Илариона Киевского. – М., 1986. – Ч. 2. – С. 50-53.
16. Лотоцький О. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков – Т. 2. – К., 1999. – 550 с.
17. Липківський В. Українська православна церква. Коротка історія. – Вінніпег: Видання Консисторії Української Православної Церкви, 1934. – 57 с.
18. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – Ст. 765.
19. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – Т. 1. – 356 с.
20. Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. – Нью-Йорк, 1964. – 135 с.

21. Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу: Збірник матеріалів Наукової конференції у Рокка ді Папа 18-20.10.1963. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 148-159.
22. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР. – К., 1873. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 1099-1116.
23. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею. – К, 1856. – 435 с.
24. Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, кн. 1728, арк. 99зв.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ст. 89.
26. Річицький А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1993. – 267 с.
27. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі українському народові. – Вінніпег, 1968. – 145 с.
28. Швидкий Д. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-і рр.). – К., 2002. – 587 с.
29. Патріарх Мстислав. Матеріали та спогади сучасників. – Мюнхен-Париж: Смолоскип, 1999. – 456 с.
30. Бюлетень Української Автокефальної Православної Церкви від 1 листопада 1992 р.

Цапко О.М. Отношения Украинской православной церкви и Константинопольского патриархата в исторической ретроспективе.

В статье раскрывается сущность и содержание политики Константинопольского патриархата относительно Украинской православной церкви в течении более тысячелетней истории взаимоотношений. Рассматривая эти отношения в исторической ретроспективе их можно хронологически разделить на шесть этапов, каждый из которых отражает процесс эволюции политики Константинопольского патриархата по украинскому православию. Автор делает вывод, что на протяжении всей истории взаимоотношений Константинопольский патриархат пытался подчинить Украину в целом и Украинскую православную церковь в частности своему духовно-культурному и политическому воздействию. В то же время, в статье уделено внимание процессу ликвидации Украинской православной церкви Московским государством и вхождение ее структур в Российскую православную церковь. Исходя из этого, доказывається, что дело канонического признания Украинской православной церкви и создания церкви национальной есть, прежде всего, внутренней проблемой самой Украины.

Ключевые слова: Константинопольский патриархат, Украинская православная церковь, Московский патриархат, идея супрематии, национальная церковь.

Tsapko O. Relations between the Ukrainian Orthodox Church and Ecumenical Patriarchate of Constantinople in Historical Retrospective.

The article reveals the essence and content of the policy of the Constantinople Patriarchate regarding the Ukrainian Orthodox Church for more than a thousand years of history of mutual relations. Considering these relations in a historical retrospect, they can be chronologically divided into six stages, each of which reflects the process of evolution of the policy of the Constantinople Patriarchate in the Ukrainian Orthodoxy. The author concludes that throughout the history of relations the Patriarchate of Constantinople tried to subjugate Ukraine in general and the Ukrainian Orthodox Church in particular to its spiritual, cultural and political influence. At the same time, the article focuses on the process of liquidation of the Ukrainian Orthodox Church by the Moscow State and the entry of its structures into the Russian Orthodox Church. On this basis, it is proved that the matter of canonical recognition of the Ukrainian Orthodox Church and the creation of a national church is first and foremost an internal problem of Ukraine itself.

Keywords: Ecumenical Patriarchate of Constantinople, Ukrainian Orthodox Church, Moscow Patriarchate, Suprematist idea, national church.

УДК 94:7.06+35

Солошенко В.В.

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПЕРІОД ВІЙН І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

У статті акцентовано увагу на проблемі культурних цінностей, які внаслідок Другої світової війни були розпорошені по світу – вивезені з Німеччини, Австрії, Польщі, України, переміщені або назавжди втрачені. З'ясовано, яким чином унаслідок військових дій, культурні цінності потрапили до різних країн світу – музеїв, приватних колекцій. Показано рух культурних цінностей унаслідок продажу і зміни власника далеко за межі країни походження, виокремлено проблему відчуження культурних цінностей насильницьким шляхом. Окреслено договірно-правову базу, яка дає підстави для захисту культурної спадщини, проаналізовано німецько-польський діалог у справі повернення і реституції культурних цінностей, переміщених або втрачених під час Другої світової війни. Поряд із наслідками Другої світової війни і складнощами, які ще мають бути подолані, наведено приклади повернення безцінних картин, вивезених під час війни. Описана історія картини «Пані з горностаєм» та німецько-польський діалог щодо можливостей її повернення. Цей шедевр із музею Чарторийських у Кракові вважається одним із найцінніших творів, який належить Польщі. Розкрито ключові питання, які розвивають і гальмують діалог щодо захисту культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів, а також обмежують їх повернення і реституцію.

Ключові слова: Німеччина, Австрія, Польща, Україна, культурні цінності, війни і збройні конфлікти, договірно-правова база, відчуження, реституція.

Сучасна Європа переживає трансформаційний процес в контексті глобальних політичних, економічних і культурних перетворень. Для України, яка шукає свій шлях в умовах війни і трансформації, пошуки спільного з європейськими країнами майбутнього гостро ставлять на порядок денний низку проблем, які нині вирішують країни-члени ЄС. Це і проблема якнайшвидшого припинення війни в Україні, проблема біженців, міграційна криза, торгівля людьми, зброєю і, звичайно, культурними цінностями.

Дослідження наслідків війн і конфліктів, криз, окупаційних і колоніальних панувань вже багато років є предметом досліджень як окремих фахівців, так і низки наукових інституцій. Однією із важливих складових цих наукових студій є співробітництво країн світу у культурній площині – йдеться про проблему повернення і реституції культурних цінностей, незаконно вивезених за межі країни.

Протягом двох останніх десятиліть з'явилася низка нових публікацій, присвячених нацистським пограбуванням творів мистецтва, в яких висвітлюються культурний та політичний контексти наслідків війни у період після 1945 р. Це такі дослідники, як К. Акінша [1], В. Акуленко [2], Г. Козлов [1], Є. Денисова [3], С. Кот [4], Т. Себта [5], Е. Кампфенс [6], П. Кеннеді Грімстед [7], У. Гартунг [8] та ін.

Значний внесок у дослідження проблеми історії втрат та пошуків національних культурних цінностей привнесли роботи О. Федорука [9]. Проблема реституції масштабно висвітлена у працях російських учених М. Богуславського [10], О. Мазурицького [11] та ін.

Культурна спадщина, її доля за різних обставин воєнного часу з локальної перетворилася на актуальну проблему міжнародного значення і набуває нині глобальнішого масштабу, іноді, викликаючи непорозуміння і навіть конфлікти між країнами. Все вищезазначене дає підґрунтя для пошуків значного матеріалу, проведення аналізу і наукових досліджень, присвячених цій актуальній тематиці і стає вагомим аргументом для спільних конференцій, дискусій, пошуків і програм співпраці, як на державному, так і на міждержавному рівнях задля розв'язання цих непростих завдань. Одним із найголовніших серед них – відшукати культурні цінності, дослідити їх походження, історію та обопільно вирішити, для кого ці об'єкти уособлюють національну символіку, хто є їх власником або спадкоємцем, кому і у який спосіб їх повертати, і чи виставляти їх в музеях і галереях на показ.

У такому контексті не можна не згадати про нові виклики сучасної доби – експансія і вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. У липні 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві, порушуючи правові норми та міжнародне право, було відкрито виставку робіт художника І. Айвазовського, вивезених із Феодосійської картинної галереї імені Айвазовського. Серед них «Ніагарський водоспад», «Буря над Євпаторією», «Корабель “Дванадцять апостолів”». Співробітники галереї стверджували, що графічні твори І. Айвазовського, які знаходилися у Феодосії, взято на реставрацію і буде повернуто після закриття виставки. Для нашої держави таке становище значно актуалізує вивчення широкої міжнародної практики, певного досвіду окремих країн у розв'язанні таких важливих проблем [12].

Іншою не менш важливою проблемою стало повернення української колекції «скіфського золота», яка виставлялась у музеї А. Пірсона у 2014 р. 565 експонатів були привезені з музейних фондів Криму, Києва та Одеси. Після закінчення виставки музей повинен був їх повернути Україні, однак через анексію Криму гостро постало питання – кому саме повертати ці музейні цінності, а також відновилася давня проблема відсутності в Україні загального реєстру музейних об'єктів, що суттєво ускладнило виявлення цінностей, що саме залишилося на окупованій території, а що було повернуто.

Попри те, що наприкінці 2016 р. було винесено рішення суду про необхідність повернення Україні «скіфського золота», Україна змушена нести фінансові та судові витрати – платити музею в Амстердамі великі суми у євро за зберігання колекції тощо. Експонати музеїв Києва та Одеси у супереч юридичним та іншим складнощам були повернуті до музейних фондів.

Варто також згадати про той факт, що Україна свого часу не приєдналася до другого протоколу Гаазької конвенції від 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а це доволі уразливо і нині спрацювало не на користь нашої держави. Отже, важливим і вкрай необхідним є приєднання України до основних міжнародних конвенцій, угод, протоколів з метою захисту і збереження національної культурної спадщини, з тим, щоб в колі європейських країн на паритетних засадах, вирішувати питання повернення і реституції культурних цінностей.

Також не варто забувати про те, що торгівля викраденими культурними цінностями є одним із найважливіших джерел прибутку, які використовуються терористичними організаціями. Культурна спадщина багатьох країн, таких як Сирія, Ірак, Малі, Мексика через численні пограбування, зруйнування та крадіжки знаходиться під загрозою. Нелегальні розкопки пошкоджують не лише чисельні знахідки, але й руйнують цілі археологічні комплекси, а тим самим цінність та ідентифікацію об'єктів про життя минулих цивілізацій. Нелегальна торгівля культурними цінностями займає третє місце в світі у міжнародному організованому кримінальному обігу після торгівлі зброєю та наркотиками. Нелегальне вивезення культурних цінностей наносить значної шкоди культурній ідентичності та загалом країні походження. За оцінкою американських експертів станом на 2012 р. культурні цінності обсягом біля 8 млрд. стали об'єктом нелегальних трансакцій [13].

Незаконний трафік культурної спадщини є транснаціональною злочинністю, яка охоплює країну походження, транзитні країни та кінцевий пункт призначення. Незаконна торгівля творами мистецтва має великий попит на арт-ринку. Цьому значною мірою сприяють відкриття кордонів, поліпшення транспортних систем та політична нестабільність окремих країн. Протягом останнього десятиліття спостерігається зростаюча тенденція незаконного обігу культурних об'єктів з регіонів, які зазнали збройного конфлікту. Чорний ринок торгівлі творами мистецтва, як і ринок підроблених товарів, стає доволі прибутковим.

Зазначимо, що така тенденція набирає обертів на все нових обширах. На пострадянському просторі і на території інших європейських країн, як стверджують фахівці, діє злочинна мережа, учасники якої займаються викраденням, нелегальним переправленням і продажем культурних цінностей закордон.

Потужним зняряддям у боротьбі проти вищезазначених явищ і показовим у цьому зв'язку є досвід роботи Міжнародної музейної ради (ICOM) [14]. На додаток до інформації, що міститься в базі даних ЮНЕСКО, Міжнародна рада музеїв за підтримки Державного департаменту США опублікувала Червоний список кризових та конфліктних регіонів світу, культурні цінності яких знаходяться під загрозою. Нині до Червоного списку включені особливо небезпечні континенти, регіони або держави. Список в основному демонструє

зразки для категорій об'єктів, а не фактично викрадені культурні цінності. Ця інформація також розміщена в базі даних INTERPOL.

Червоний список для Іраку був доповнений у 2015 р. (перша версія датована 2003 р.), Червоний список для Сирії доступний з 2014 р. Обидва списки укладені та доступні кількома мовами (англійською, німецькою, французькою, арабською та турецькою).

Якщо Міжнародна музейна рада з культурних цінностей опублікувала Червоний список, це призводить до посилення вимог юридичної експертизи. У випадку Німеччини, це відбувається відповідно до законодавства країни щодо комерційної торгівлі (§ 44 KGSG) [15]. Таким чином, робляться раціональні кроки щодо з'ясування походження культурної спадщини. Для більш детального унаочнення назвемо перелік країн, які належать до Червоного списку – це Афганістан, Африка, Камбоджа, Центральна Америка і Мехіко, Китай, Колумбія, Домініканська Республіка, Єгипет, Гаїті, Ірак, Латинська Америка, Лівія, Перу, Сирія, Західна Африка [14].

Значна робота щодо повернення цінних творів мистецтва здійснювалася і продовжує здійснюватися прикордонними службами і міжнародною організацією кримінальної поліції INTERPOL. Підкреслимо, що INTERPOL працює над популяризацією проблеми не лише серед співробітників поліції, а й дилерів арт-ринку та антикваріату, серед власників творів мистецтва, відповідних організацій та широкої громадськості, відіграє активну роль в обміні інформацією. Така співпраця дозволяє зміцнити зусилля, спрямовані на подолання незаконних дій щодо світової культурної спадщини.

Зміцненню правової бази у сфері захисту культурних цінностей після завершення Другої світової війни сприяла кодифікація міжнародного гуманітарного права, здійснена за ініціативи ЮНЕСКО у 1954 р. Це «Конвенція і Протокол про охорону культурних цінностей у випадку збройних конфліктів» 1954 р., Конвенція «Про заходи, направлені на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення і передачу права власності на культурні цінності» 1970 р., Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. Важливим у цьому зв'язку є дотримання міждержавних домовленостей без порушення норм національного законодавства.

Зазначимо, що на конференції у Гаазі 26 березня 1999 р. було прийнято другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р., який передбачав можливість кримінально-правової відповідальності за знищення культурних об'єктів. Також були доопрацьовані положення щодо здійснення попередніх заходів з охорони культурних цінностей в мирний час. Як зазначається у документі, договірні сторони зобов'язуються забороняти, попереджати і, якщо необхідно, припиняти будь-які акти крадіжки, чи грабежу, незаконного привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, реквізиції культурних цінностей, а також будь-які акти вандалізму щодо зазначених цінностей (ст. 4) [16].

Політико-правовою базою, підґрунтям у справі реституції творів мистецтва та культурних цінностей для багатьох країн стали напрацювання Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.). Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав-підписантів, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів. У контексті окресленого кола питань, особливу увагу було приділено проблемі пограбованих творів мистецтва. Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту стала ключовою подією світового значення у справі пошуку, повернення і реституції культурних цінностей, втрачених у різних країнах світу. Під час конференції особливу увагу було приділено проблемі награваних творів мистецтва та прийнято низку важливих положень – щодо необхідності здійснення ідентифікації награваних та конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців тощо [17].

На Міжнародній Вашингтонській конференції представники 44 держав дійшли спільної згоди про те, що пошуки та повернення розкрадених творів мистецтва у період з 1933 р. до 1945 р. більше не повинно підпадати під дію будь-яких обмежень. Виходячи з цього, проблема викрадення і реституції творів мистецтва отримала нові виміри і набула ще більшої актуальності не лише в історичному, але й у більш ширшому контексті. Важливу роль у цьому складному і тривалому процесі було відведено музеям, арт-дилерам, юристам і, не в останню чергу, колишнім власникам або їх нащадкам. Відкриття кордонів разом з відкриттям архівів з неопрацьованими документами уможлилювали нові пошуки: опрацювання, перевірки та перерахування вихідних даних, піддавання сумнівам усталених тлумачень подій минулого. На конференції також було прийнято заяву, яка дозволила принципово переглянути попередню практику реституції, яка до цього часу називалася «репарацією». Для ФРН, таким чином, було заново повернуто до перегляду ставлення до спадку проблем, який залишився від «Третього рейху».

Завдяки Вашингтонським принципам вся проблематика викраденого мистецтва і реституції стала важливим чинником, який додав нових імпульсів арт-ринку. Оперативною була реакція музеїв, вони залучали фахівців для дослідження походження музейних експонатів, звідки вони, через які канали до 1933 р. і після нього потрапили на ринок мистецтв і яким чином опинилися в музеї, чи походили вони з колишньої єврейської власності і були викрадені, незаконним шляхом привласнені чи вилучені під тиском. Примітно, що колишній міністр культури М. Науманн, з метою забезпечення усіх німецьких музеїв каталогами з цієї тематики, надав фінансову підтримку з власного фонду надходжень.

Варто зазначити, що після Другої світової війни з утвердженням нового світового правопорядку у межах Європи та євроатлантичного ареалу актуалізувалися проблеми реституції культурних цінностей. Якщо у перші повоєнні десятиліття проходила так звана Велика реституція, то друга реституційна хвиля розпочалася з кінця 1980-х рр. і триває досі [18].

У цьому відношенні слушно хоча б побіжно розглянути непростий досвід Німеччини і Польщі останніх десятиліть у розв'язанні проблем розшуку та реституції втрачених, викрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва. Взнявши до уваги приклад Німеччини і Польщі, зазначимо, що німецько-польські відносини в культурній сфері обтяжені складними наслідками подій Другої світової війни. Важливою і донині невирішеною у цьому зв'язку залишається проблема повернення і реституції культурних цінностей, пограбованих і переміщених напередодні та в роки Другої світової війни.

Варто підкреслити, що Німеччина і Польща намагалися здебільшого виважено підходити до вирішення таких делікатних і болючих питань у двосторонніх відносинах. Починаючи з 1992 р. об'єднана Німеччина і Польща ведуть переговори на основі договору про добросусідство і шукають можливості задля вирішення непорозумінь, що виникли. Однак, донині зроблені кроки ще не принесли бажаних результатів [19].

Під час переговорів про повернення культурних цінностей між Федеральним урядом Німеччини і Республікою Польща у лютому 1992 р. йшлося про культурні цінності в Німеччині, які походили з тодішніх і нинішніх польських територій; про культурні цінності в Польщі, які походять з території сучасної ФРН; культурні цінності у Польщі і Німеччині, які мають походження з колишніх німецьких східних областей (сучасної Польщі). Культурні цінності, розташовані (вивантажені) на Сході від лінії Одер-Лаузіц-Ніса, які свого часу були викрадені нацистами, потрапили після 8 травня 1945 р. до польського володіння. Частина культурних цінностей, яка опинилася в радянській зоні окупації, була вивезена трофейними бригадами Червоної Армії до СРСР.

У суперечках за повернення культурних цінностей виникли певні непорозуміння. У 2005 р. переговорний процес було пригальмовано, саме тоді у Польщі спостерігалася неоднозначна реакція на вихід з друку статті Т. Ейтеля у збірці «Культурні цінності у Другій світовій: зберігання-знаходження-повернення» [20]. Т. Ейтель – колишній німецький посол в ООН у Нью-Йорку, а з 2002 р. посол з особливих доручень для переговорів з Польщею і Україною у справі повернення культурних цінностей зазначав, що ґрунтовні проблеми щодо трофейного мистецтва Німеччина має лише з двома колишніми воєнними противниками: Росією і Польщею. Усі інші держави, жажливо зневажені вермахтом, такі як Україна, зважилися на політику реституції. Польські політики, експерти і публіцисти зреагували з великим обуренням на такий виклик. Вони звернули увагу на те, що Т. Ейтель та інші представники ФРН культурні цінності кваліфікують як «трофейне мистецтво». Натомість, ще в

Гаазькому воєнному порядку від 1907 р. з урахуванням правової складової було чітко прописано, що твори мистецтва і науки заклади, присвячені службі Божій, благочинності, викладанню, мистецтву на окупованій території захищені від нападу окупаційної влади, незалежно від того чи знаходяться вони у приватній або публічній власності.

Не варто забувати про акції знищення та руйнування польських музеїв, бібліотечних і архівних зібрань, які починаючи з 1939 р. проводилися німецькими айнзатцгрупами і вермахтом. Викрадені колекції наприкінці війни були разом з німецькими вивезеними зібраннями розподілені між окупаційними зонами. Під час повітряних нападів на Берлін з осені 1941 р. цінні експонати берлінських музеїв, Пруської державної бібліотеки у невеликій кількості також приватні колекції, які на той час зберігалися у музеях, на правах на певний час позичених, перевозилися як з Берліна, так і прилеглих місцевостей у так звані депо (пункти збору) на Захід та Схід тодішньої Німецької імперії. Їх переховували у підвалах замків, церквах, школах та шахтах.

Починаючи з 1942 р. музейні та архівні цінності транспортувалися зі Східної Пруссії і Померанії на Захід. Наприкінці війни вони знаходилися по обидва береги Одера і Ніси, в радянській, а також у британській та американській окупаційних зонах.

Довгий час Нижня Сілезія з її багатьма замками, монастирями та приватними резиденціями, що знаходилися осторонь від театру воєнних дій вважалася одним із найбезпечніших регіонів для переховування творів мистецтва і бібліотечних зібрань. Варто також згадати той факт, що німецькі службовці піклувалися про велику кількість творів мистецтва, навіть про ті, які були конфісковані і вивезені із окупованих країн. У серпні та вересні 1941 р. було проведено вибір місць зберігання, тоді навіть було здійснено оглядову подорож півднем Німеччини та Сілезією. У такий спосіб було обрано три перші місця зберігання: замок Банц (вище Майнської долини), собор Бойрон (у верхів'ї притоки Дону може Дунаю) і замок Фюрстенштайн (нині Książ) у Сілезії, поблизу міста Валденштайн (нині Wałbrzych). Саме в Гіршберзі (Jelenia Góra) було створено осередок Пруської державної бібліотеки, який функціонував практично до кінця війни. Надійність цієї місцевості послужила хорошим приводом для прийняття подальших бібліотечних зібрань. Наприкінці квітня 1943 р. відбулося друге транспортування цінностей у замок Фюрстенштейн. Швидкоруч було завантажено три вагони і відправлено залізницею в якості швидкого вантажу.

Місцем зберігання награтованих у Польщі цінностей став відомий замок Фішхорн, розтшований поблизу австрійської місцевості Брук і Целл ам Зее. На початку 1940 р. цей об'єкт був захоплений СС, а його господар – перуанський посол в Австрії Енріке Е. Гільдемейстер емігрував до Південної Америки. У жовтні і травні 1945 р. замок Фішхорн став одним із сховищ, віллою нацистської верхівки, яка постановила – переховувати цінності саме тут для

того, щоб вони уціліли. В останні дні війни замок відвідали Х. Рейтх, фельдмаршал Р. фон Грейм і Г. Герінг. У замку Фішхорн переховувався Ф. Конрад, який кілька років виконував функції керівника з вилучення цінностей у Варшавському гетто [21].

Німецькі культурні цінності, які від бомбардувань були перевезені на зберігання у безпечніші регіони і зараз залишаються об'єктом для переговорів. Вони потрапили у володіння польських установ через пересув кордонів Польщі на захід, згідно Потсдамських домовленостей. Яскравим прикладом тут виступає «Берлінка» – зібрання цінних інкунаблів і автографів Моцарта, Бетховена, Баха, Гете і Шиллера з володіння Пруської державної бібліотеки. Ці експонати зберігалися у Грюссау в Сілезії, а після закінчення війни потрапили до Кракова.

Вивезення культурних цінностей з окупованих польських областей виконувалося у відповідності до спеціально для цього розроблених правових розпоряджень та інструкцій, які розкривають обсяги спустошень, а пізніше вони створили певні труднощі під час реституції.

Після всіх повернень НДР і ФРН, у Німеччині нині знаходиться невелика кількість, вивезених з Польщі під час війни культурних цінностей. Йдеться про деякі цінні грамоти, рукописи, військові і археологічні експонати і, звичайно, картини. Частина найвизначніших, вивезених з Польщі культурних цінностей складається з 73 грамот Німецького Ордену, датованих XIII-XIV ст., які у 1941 р. були вивезені німецькими архіваріусами з кронархіву Варшави до Кенігсберга і звідти були переміщені до архівного складу у м. Геттінген [22].

Важливо підкреслити, що у період 1995-1996 рр. німецькі експерти провели ґрунтовні пошуки об'єктів періоду Другої світової війни у понад 500 закладах культурного спрямування. Водночас Федеральний уряд закликав німецьке населення сповіщати про чужі культурні цінності, які з часів війни знаходяться у власному приватному володінні і повертати їх. Тому, на думку німецьких експертів, враховуючи низку таких відповідальних і важливих заходів, все ще висловлювані Польщею припущення про те, що у німецьких музеях зберігається велика кількість викрадених культурних цінностей не мають під собою ґрунтовних підстав.

На нашу думку, важливим кроком у справі вирішення багатьох суперечливих питань у цій площині могла б бути реалізація пропозиції німецьких колег щодо вільного допуску експертів з обох країн до музеїв і їх запасників, яку Польща донині відхиляє.

Поряд із наслідками Другої світової війни і складнощами, які ще мають бути подолані, варто назвати окремі приклади повернення безцінних картин, вивезених під час війни. Доволі яскравими прикладами непорозумінь та кооперації між Німеччиною і Польщею є багаторічна боротьба шанувальників мистецтва за картину «Пані з горностаєм». Цей шедевр із музею Чарторийських у Кракові вважається одним із найцінніших творів, який належить Польщі.

Господарем картини є Адам Кароль Чарторійський, глава польської княжої династії. Його пращур Адам Єжі Чарторійський – політичний діяч придбав картину у далекому 1800 р. у якості подарунка для матері – Ізабелли Чарторійської. У 1830-ті рр. Чарторійські змушені були емігрувати до Парижу і вивезти з собою власну колекцію, а наприкінці ХІХ ст. «Пані з горностаєм» повернулася до Польщі.

За часів обох світових воєн картину намагалися вберегти від пошкоджень і знищення. Під час Першої світової війни «Пані з горностаєм», щоб убезпечити, відправили в Дрезденську галерею. Незадовго до початку Другої світової війни її переховували, але у вересні 1939 р. вона потрапила до рук нацистів. Після окупації Польщі у 1939 р. картина була вивезена з метою відправки до музею Гітлера у м. Лінц і передана в берлінський музей кайзера Фрідріха (нині Музей Боде). У вересні 1939 р., після окупації Польщі, нацисти разом з багатьма іншими творами мистецтва вивезли і цей шедевр. У документах, актах і ретельно виписаних квитанціях можна прочитати інформацію такого роду: «За дорученням пана уповноваженого генерал-губернатора, відповідального за збереження культурних цінностей, СС-штандартенфюрера, д-ра Кая Мюльманна, були вибрані наступні (наведено перелік картин) галерейні картини», датована квитанція 18 грудня 1939 р. [23].

Важливо, що керівник дистрикту Краків підтвердив передачу 5 грудня 1939 р. багатьох інших об'єктів культури, вилучених з музею Чарторійських у Кракові, за адресою Піярськаштрассе 6. Саме так зазначено у вступі до довгого списку губернатора дистрикту Краків від 26 січня 1940 р. захоплених ним тут творів мистецтва.

Примітно, що у 1939 р., після нападу Німеччини на Польщу, «Пані з горностаєм», разом з двома іншими цінними картинами із зібрання Чарторійських, потрапила до Г. Франка – генерал-губернатора окупованої Польщі. Згодом виявилось, що заволідити картиною мав намір й інший високопосадовець – Г. Герінг. Через їх суперництво картину декілька разів перевозили з Кракова до Берліна і у зворотньому напрямку. Вже у 1940 р. Г. Франк, генерал-губернатор Польщі, наказав повернути її до Кракова. Наприкінці війни «Пані з горностаєм» була виявлена польсько-американською комісією, а коли у травні 1945 р. Г. Франк був затриманий американськими військовими під час втечі з Польщі до Німеччини, серед його майна була знайдена «Пані з горностаєм». Згідно рішення Нюрнберзького трибуналу його стратили, а картина «Пані з горностаєм», автором якої виявився Леонардо да Вінчі, була передана Польщі [24]. Це відбулося лише у 1946 р. після тривалих і небезпечних подорожей. Нині картина зберігається у краківському Музеї Чарторійських. Важливо зазначити, що це єдина картина Леонардо да Вінчі на території Польщі. За часів панування націонал-соціалізму картина належала державі і лише на початку 1990-х рр. права на картину були повернуті власникам.

Важливу роль свого часу ця картина відіграла у поліпшенні відносин між Німеччиною і Польщею. Варто зазначити, що саме у 2000-і рр. відбулося певне зміцнення німецько-польських зв'язків у культурній сфері. Яскравим прикладом цьому стала виставка «Обличчя Ренесансу» 2011 р., організована берлінським Музеєм Боде спільно з нью-йоркським Метрополітен музеєм мистецтв, яка стала важливою подією у культурному житті столиці Німеччини. На виставці були продемонстровані полотна з п'ятидесяти музеїв світу, вперше в одній експозиції організаторам вдалося зібрати близько 150 портретів епохи Відродження. Серед інших особливо виділили одну картину – «Пані з горностаєм», написану Леонардо да Вінчі у період 1489-1490 рр. для герцога Мілана Людовіко Сфорца [24].

Варто наголосити на культурно-історичному значенні цього шедевру, який став досягненням у портретному мистецтві. Поява такого цінного експонату на експозиції в Берліні через багато років дискусій і суперечок між двома країнами підкреслила його історичну значущість. Отже, передачу Республікою Польща картини «Пані з горностаєм» у тимчасове користування берлінському музею варто розцінювати як жест порозуміння та примирення.

Під час війни нацистами з окупованих територій була вивезена велика кількість творів мистецтва. Леонардо да Вінчі «Пані з горностаєм» 1489-1490 рр. – це один із чотирьох жіночих портретів пензля видатного митця, включно з «Моною Лізою». Картину неодноразово переписували відомі і не дуже відомі художники. Від роботи Леонардо да Вінчі залишилися лише пані і горностай, напис на картині також виконаний іншою особою. Адам Чарторийський припускав, що це зображення тієї самої дами, що і на полотні «Чудова Феррон'єра» з Лувра. Те, що автор твору – Леонардо да Вінчі з'ясувалося досить пізно: підкреслимо, що в каталозі його робіт, датований ХІХ ст. «Пані з горностаєм» ще не згадувалася. Шедевр потребує детальної експертизи і подальшої реставрації. Як підтвердив побіжний аналіз, дошка стала більш крихкою, а зображення покритлося тріщинами. Поки що прийнято рішення не вивозити картину з музею протягом десяти років [25].

«Пані з горностаєм» Леонардо да Вінчі писав у три етапи. П. Котт, який вивчав шедевр за допомогою спеціального фотосканера, помітив, що спочатку пані була з порожніми руками, пізніше в її руках з'явився горностай і парадна блакитна накидка. Це можна пояснити прагненням художника до перфекціонізму. Також існує декілька версій з цього приводу – згідно з першою версією, горностай грецькою звучить як (гале), що співзвучно з прізвисьмом Галлерані. На полотні, швидше за все, зображена Сесілія Галлерані – кохана міланського герцога Людовіко Сфорца, названа «Пані з горностаєм». Як відомо, горностай був емблемою роду Сфорца. За іншою ж версією, Сесілія під час написання картини, можливо, була вагітна, а горностай, який прикриває її живіт – це символ цноти та чистоти. Раніше припускали, що картина була

намальована учнями видатного майстра і лише у ХХІ ст. П. Котту вдалося довести авторство Леонардо да Вінчі.

Однак, важливо звернути увагу на той факт, що деякі картини, викрадені з музею Чарторийських так і не були повернуті. До числа таких належить картина Рафаеля «Портрет молодого чоловіка», картина Нероцціо ді Бартоломео дей Ланді «Марія з дитиною», картина французько-нідерландського майстра ХV ст. «Свята з книгою». Не була повернута до Кракова і картина Пітера Брюгеля «Боротьба карнавалу з масляницею», назва якої значилася в одному із списків творів мистецтва, вивезених із музею у Кракові. Уповноважені Г. Франка занесли її до списку встановлених творів мистецтва. У цьому зв'язку виникає низка питань – якою була доля цих культурних цінностей під час війни та після її закінчення? Хто їх привласнив і де нині шукати їхні сліди?

Не менш таємничою і важливою є історія картини «Єврейка з помаранчами» Александра Гіримскі (1849-1901 рр.). Починаючи з 1944 р. одразу ж після поразки Варшавського повстання картина зникла з Національного музею Варшави. Лише в середині 2000-х рр. картина несподівано з'явилася в аукціонному будинку у Букстехуде, що біля Гамбурга. Впливова щоденна газета Польщі «Газета виборча» у липні 2011 р. на перших шпальтах повідомила про повернення до Національного музею у Варшаві так званої «апелсинової» пані – йшлося про картину «Єврейка з помаранчами» (1880-1881 рр.). Вже після виставки шедевра у Відні в 1884 р. А. Гіримскі написав своїм друзям: «Єврейська жінка? Це була, мабуть, найкраща картина, ні, одна з краших» [26].

Картина, яка отримала назву «Вуличний продавець з апельсинами», була представлена на грандіозній виставці А. Гіримскі у 1902 р. в Римі. Національний музей у Варшаві купив цю картину «Romanańczarka» у 1928 р. за дуже серйозну суму в розмірі 9250 злотих.

Не дивлячись на той факт, що твір протягом багатьох років значиться у списку пограбованого нацистами мистецтва, власник мав намір продати його за дуже низькою ціною – 4500 євро, хоча ціна твору згідно наданої експертної оцінки складає близько 500 тис. євро.

Галерист і експерт творчості А. Гіримскі, М. Мільнічук, після проведення першої експертизи заявив, що це «однозначно Гіримскі, погано відреставрований, але однозначно справжній». Лише за день до початку аукціону державний адвокат Штаде встановив наявність цього твору мистецтва. Як пояснила пані Є. Алдаг – власниця Північно-німецького аукціонного будинку, картину вона вважала копією і звідси така низька середня ціна твору. Після нової експертної оцінки вона хотіла знову виставити картину на аукціон. Нинішня власниця твору мистецтва повідомила, що успадкувала «Єврейку з помаранчами» від бабусі, вона свого часу одружилася з промисловцем і колекціонером з Дюссельдорфу, в зібранні якого вже була ця картина.

Враховуючи сучасне правове поле ФРН, картини мають мало шансів на повернення. У 2001 р. Бундестаг прийняв закон, згідно з яким термін давності при крадіжці творів мистецтва спливає після тридцяти років. Однак цей закон не стосується державних колекцій і музеїв, які, як правило, повертають награване нацистами мистецтво, він стосується творів мистецтва, які знаходяться у приватному володінні. Таким чином, якщо крадію твору мистецтва або його спадкоємцю вдасться викрадений твір переховувати, він належатиме йому вже абсолютно легально після тридцяти років зберігання.

Як підкреслив Я. Мілер, «зараз відбуваються переговори про повернення близько 20 творів мистецтва, викрадених під час війни, з Міністерства культури у Варшаві». Його колега К. Шабовська зазначила, що «ринок мистецтв всесвітньо широкий, якщо картина була викрадена нацистами або радянською владою у період 1939-1945 рр., вона може неочікувано з'явитися на одному з аукціонів Лондона або Нью-Йорка». Донині від 10000 до 15000 картин із довоєнних зібрань Польщі вважаються безслідно зниклими [27].

Відомо, що під час Другої світової війни нацистами з окупованих територій було вивезено велику кількість творів мистецтва світового значення. Однак, варто підкреслити, що для творів живопису ці переміщення мали доволі негативне значення. Недотримання умов перевезення і зберігання давалися взнаки – вологість, зберігання у підвальних приміщеннях, бункерах, шахтах та інших непридатних для картин місцях частково або навіть повністю руйнували старовинні полотна. Як результат такої безвідповідальності, реставраторам доводилося відновлювати полотна, використовуючи новітні техніки реставрації.

Питання німецьких культурних цінностей, які з кінця Другої світової війни знаходяться на польській території, це одне з останніх відкритих питань двосторонніх відносин між Німеччиною і Польщею. Багато вчених, політиків протягом десятиліть займаються розробкою і пошуком конструктивних рішень, однак загалом майбутнє цих цінностей залишається невирішеним. Проблема ускладнена ще й тим, що її походження стосується напруженого періоду німецько-польських відносин, війни, яка була особливо руйнівною для Польщі і в культурній сфері зокрема.

Важко визначити точно, скільки німецьких культурних цінностей знаходиться в сучасній Польщі, однак колекція, що стала символом втраченого німецького мистецтва є значною частиною Пруської державної бібліотеки, яка починаючи з 1946 р. належить до Ягелонської бібліотеки у Кракові. Ці фонди Пруської державної бібліотеки називають у Польщі «Берлінка», вони викликають особливу стурбованість німецької нації не тільки через їх велику кількість, але й тому, що вони містять рукописи найвідоміших німецьких митців, серед яких можна назвати Бетховена, Баха, Гете та фон Фалерслебена.

Важливим залишається питання – чому дві сусідні країни досі не знайшли рішення щодо реституції об'єктів культури, навіть, коли відносини були

дружніми, притому, що майже всі проблеми, які виникли після 1989 р. були подолані. Для того, щоб зрозуміти суть проблеми, варто попередньо пояснити, як ці твори, значення яких є безперечним, з'явилися на польській землі.

Вивезення і зберігання об'єктів культури під час війни стало звичайним способом забезпечення культурних цінностей багатьох державних установ, воно також охоплювало мистецькі колекції приватних власників. У областях імперії, які після війни мали належати Польщі, були розміщені культурні ресурси з обох територій.

Що стосується вивезення і зберігання приватних творів мистецтва, то воно відбувалося у великих кількостях, часто це були дуже цінні твори. Найбільш цінні екземпляри, що зберігалися на майбутній території Польщі, включали, зокрема, «Мадонну» Ганса Гольбейна молодшого, порцеляновий сервіз «Лебеді» та велику колекцію монет у Варматовіце (колишній Вармунтовіт). «Мадонна» Гольбейна, після її зберігання у замку Фішбах в Нижній Сілезії була успішно врятована незадовго до входження Червоної армії у лютому 1945 р. і перевезена до Західної Німеччини. Однак, інші цінності мали складніші історії переміщення або навіть знищення. Шванський порцелян, що зберігався у замку Пфортен (нині Броди) був повністю знищений унаслідок пожежі.

Після закінчення війни польська адміністрація разом із колишніми східнонімецькими територіями також перейняла їх культурні місця. У цьому зв'язку можна називати багато місцевостей, в яких музеї, бібліотеки та численні місця тимчасового збереження, швидко підготовлені під час війни, були окуповані Польщею. Деякі з об'єктів були повністю знищені, навмисне або внаслідок зовнішніх факторів, інші добре збереглися. Приписи міністерства культури були адресовані різним інституціям, які у своєму володінні мали цінні об'єкти культури. Виходячи з цього велика кількість бібліотек, а також музеїв здійснювали акції переховування культурних цінностей протягом усього воєнного часу. Також переховувалися приватні речі, які мали значну культурну цінність. Найбезпечнішими місцями були, головним чином, церкви (або монастирі), замки та палаци, навіть ями та прилеглі тунелі. Звичайно, всі ці місця мали бути подалі від потенційних цілей війни, тому часто вибиралася сільська місцевість, де майже не було бойових чи повітряних нальотів.

Через 20 років після прийняття Вашингтонської декларації все ще багато випадків розкрадання нацистами творів мистецтва залишаються не дослідженими. Навколо проблеми культурних цінностей, розграбованого нацистами мистецтва, трофейного мистецтва, національного надбання точаться багаторічні дебати. Важливо, що ці дебати поширилися за межі проблем націонал-соціалізму та Другої світової війни. Нині поряд з іншими важливими проблемами також виникає проблема колоніальної спадщини. У свою чергу, дослідження походження та міжнародні обміни досвідом вказують вірний шлях у розв'язанні подібних проблем.

Одним із прикладів розшуканих полотен є викрадена за часів панування нацизму картина Густава Клімта «Золота Адель», що повернулася до австрійської спадкоємиці Марії Альтманн, яку Роланд С. Лаудер виставив на продаж в Нью-Йорку у 2006 р. за 135 млн. дол. Це одна із найвідоміших картин Густава Клімта. У свою чергу, попередній власниці, М. Альтманн було обіцяно, що картина її тітки Адель Блох-Бауер буде доступною для публічності.

Існує чимало подібних випадків, картини і їх вартість різні, але всі вони були насильницьким шляхом відібрані. Однак, як показує практика, спадкоємці і їх родини не завжди мали зацікавленість у поверненні викраденого чи пограбованого, вони хотіли або мусили отримати шедеври лише з метою подальшого їх продажу на аукціоні за високою ціною. Так само і М. Альтманн після оскарження повернення картини в суді змушена була її продати, оскільки вона була не єдиною спадкоємицею. Хоча до картини Г. Клімта, на якій зображена сестра її матері у золотому морі, вона мала пряме відношення і часто милувалася нею у кімнаті своєї тітки у Відні. До того ж у батька Марії Альтманн нацисти відібрали улюблену віолончель Страдіварі. Ту несправедливість і зухвалість, навіть з плином часу не могла забути вона і її родина [28].

Також не може не дивувати постать самого Фердинанда Блох-Бауера, який замовив у Клімта портрет своєї дружини Адель. Фердинанд був цукровим промисловцем, якому довелося у важкі часи тікати до Швейцарії. Там він переживав той період, коли уся його власність була розпорошена і австрійські директори музеїв обслуговували його колекції.

Важливими у цьому зв'язку є наступні питання: Хто були ці єврейські родини, які колекціонували видатні твори мистецтва, які були викрадені нацистами? Яку роль вони відігравали у культурному житті свого часу? Ця проблема є недостатньо дослідженою і потребує окремих наукових студій.

Доволі рідкими є випадки повернення переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди, не виключення у цьому зв'язку і Україна. Картину Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський красвид» (Утрехт 1594/1595-1596 р.) було вилучено з музею у серпні 1943 р. за розпорядженням нацистської окупаційної влади та разом із багатьма іншими творами переправлено до Кенігсберга. Так, до недавня вважалося, що ця частина колекції загинула під час пожежі у лютому 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Однак у травні 2011 р. картина з'явилася як об'єкт продажу на одному з європейських аукціонів. Фонд О. Фельдмана профінансував усі необхідні витрати для її повернення в Україну. Картина К. Пуленбурга походить з колекції засновників музею Богдана і Варвари Ханенків. У довоєнній експозиції картина «Аркадійський красвид» посідала важливе місце як еталонний твір, підписаний автентично монографією художника [12, с. 31].

Не можна не погодитися із твердженням С. Кота – керівника центру з вивчення втрачених культурних цінностей «Інституту історії України НАН України» – світовий досвід показує, що втрати національних культурних цінностей не мають термінів давнини. За необхідне вбачається забезпечити науковий супровід реституційних процесів: не припиняти здійснення пошуку культурних цінностей польського, німецького, австрійського, українського походження у приватних колекціях, музеях та інших установах, поширювати інформацію про здійснювані заходи. Це, у свою чергу, дасть підстави і збільшить шанси для збереження та повернення культурної спадщини країні походження.

Націонал-соціалістичні пограбування, відчужене мистецтво, трофеї війни – це складові, які й нині з новою силою сколихують людство. Нині актуальною видається проблема захисту і збереження української культурної спадщини і тим самим недопущення послаблення захисту європейської. Як відомо, внаслідок війн і конфліктів, що спалахують в одних країнах, відлуння відчувається далеко за їх межами і, не в останню чергу, це відбивається на творах мистецтва, культурних цінностях. Актуальним залишається питання поліпшення захисту культурних цінностей, запобігання їх вивезення за кордон, продажу або навіть знищення під час та внаслідок війн і збройних конфліктів.

Зростає й актуальність поліпшення правового поля цієї діяльності. Надто важливо, щоб передова практика, кращі надбання у цій площині світової спільноти, особливо європейських країн стали слухними орієнтирами й для сучасної України. Адже європейський стратегічний курс нашої держави і суспільства має пронизувати всі царини буття, слушно доповнюватися широкою практикою, зокрема і вимірами культурної сфери.

Список використаних джерел та літератури

1. Akinscha K., Koslow G. Beutekunst. Auf Schatzsuche in russischen Geheimdepots. – München: Deutscher Taschenbuchverlag GmbH&Co KG, 1995. – 337 s.
2. Акуленко В.І. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: актуальні питання імплементації і застосування // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2010. – Вип. 9. – С. 126-138.
3. Денисова Е. Правовые основы реституции культурных ценностей, перемещенных во время и по окончании Второй мировой войны // Вестник МГИМО. – 2012. – Вып. 1. – С. 281-287.
4. Кот С. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації // Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення», м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 90 с.; Кот С.І. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991-2012 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 21. – С. 163-180.
5. Себта Т.М. Мюнхенська систематична картотека власності мистецьких об'єктів (1945-1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Д. Бурім, І. Верба, І. Гирич; Гол. редкол. П. Сохань. –

- К.: НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – С. 221-236.
6. Campfens E. Whose cultural heritage? Crimean Treasures at the Crossroads of Politics, Law and Ethics // *Art Antiquity and Law*. – 2017. – Vol. XXII. – Issue 3. – P. 193-212.
 7. Kennedy Grimsted P. Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. N.F. Band 61. – 2013. – Heft 1.
 8. Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000. – S. 37-38.
 9. Федорук О.К. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К.: Видавничий дім АС, 2006. – Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. – 260 с.
 10. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография. – М.: Норма: ИНФРА М, 2012. – 416 с.
 11. Мазурицкий А.М. Эхо войны [Текст]: (К проблеме реституции культурных ценностей) // *Библиоковедение*. – 2000. – № 2 (март-апр.). – С. 113-118.
 12. Солошенко В.В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму // *Зовнішні справи*. – 2016. – № 8. – С. 28-33.
 13. Illegaler Kulturhandel bedroht das Kulturerbe der Menschheit. Beachten Sie die nationalen Ausfuhrbestimmungen für Kulturgüter. Auswärtiges Amt. – S. 1-6.
 14. ICOM RedLists. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulturgutschutz-deutschland.de/DE/AllesZumKulturgutschutz/Rechtsgrundlagen/NichtstaatlicheRegelungen/ICOMRedLists/ICOM.html?nn=9865304>
 15. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gesetze-im-internet.de/kgsg/_44.html; Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Artikel 5 Meinungs-, Informations, Pressefreiheit; Kunst und Wissenschaft. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_01/245122
 16. Гаагская конвенция 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. – М.: Юриздат, 1957. – 44 с.; Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_089
 17. Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art. Diplomacy in Action U.S. Department of State. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rt/hlcc/122038.htm>
 18. Валерій Смолій Як збирати по світах наші культурні цінності? 9 січня 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://ukurier.gov.ua>
 19. Angelica Schwall-Düren Offene Kulturgüterfragen zwischen Deutschland und Polen. Eine europäische Dimension. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nzz.ch/eine_europaeische_dimension-1.5292690; Jakub Gortat Der Beutekunststreit zwischen Polen und Deutschland. Die Verhandlungen zur Rückführung der kriegsbedingt ausgelagerten deutschen Kulturgüter. Masterarbeit. – Łódź, 2011. – 95 s.
 20. Tono Eitel Vom Umgang mit Beutekunst. Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg. Verlagerung-Auffindung-Rückführung. – 2007. – Band. 4. – S. 391-403. Herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste in Magdeburg. Bearbeitet von Uwe Hartman.
 21. Blumenwitz D., Brunner G., Doehring K., Gornig G.H. Eckart Klein Staats und völkerrechtliche Abhandlungen der Studien Gruppe für Politik und Völkerrecht. Herausgeber in Auftrag der Kulturstiftung der Vertriebenen. – Bonn, 1996. – S. 167-168.
 22. Kudelski J.R. Tajemnice nazistowskiej grabieży u polskich zbirow sztuki. – Tower Graphics, 2004. – S. 73-74.

23. Seydewitz R. und M. Die Dame mit dem Hermelin. Der größte Kunstraub aller Zeiten. – Berlin: Henschel Verlag, 1963. – 82 s.
24. Солонарь Ольга «Дама з горностаєм» как политическая сенсация. – Deutsche Welle. – 13.09.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/>; Неизвестные факты о «Даме с горностаєм» да Винчи, которые открыли только после ее сканирования. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elise.com.ua/2016/10/25/neizvedannye-fakty-o-dame-s-gornosta/>
25. Власкина Ю. Приключения шедевальной пятерки: великие картины до и после Второй мировой. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://archive.ru/publications/151~Prikljuchenija_shedevralnoj_pjaterki_velikie_kartiny_do_i_posle_Vtoroj_mirovoj_Chast_1
26. Kalicki W. “Pomarańczarka” wróciła do kraju! // Gazeta Wyborcza. – 2011. – 27 lipca. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,75410,10012656,_Pomaranczarka_wrocila_do_kraju_.html
27. Gabriele Lesser Raubkunst. Rückkehr der Apfelsinenfrau. Ein aktueller Fall in Polen enthüllt Lücken im deutschen Restitutionsrecht 4.01.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/rueckkehr-der-apfelsinenfrau/>
28. Wie Gustav Klimts “Frau in gold” nach Hause fand. 6.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article142058236/Wie-Gustav-Klimts-Frau-in-Gold-nach-Hause-fand.html>

Солошенко В.В. Защита культурных ценностей в период войн и вооруженных конфликтов.

В статье акцентировано внимание на проблеме культурных ценностей, которые в результате Второй мировой войны были рассеяны по миру – вывезены из Германии, Австрии, Польши, Украины, перемещены или навсегда утрачены. Выяснено, каким образом вследствие военных действий, культурные ценности попали в разные страны мира – музеи, частные коллекции. Показано движение культурных ценностей вследствие продажи и смены собственника далеко за пределы страны происхождения, выделена проблема отчуждения культурных ценностей насильственным путем. Очерчена договорно-правовая база, которая дает основания для защиты культурного наследия, проанализирован немецко-польский диалог в деле возвращения и реституции культурных ценностей, перемещенных или утраченных во время Второй мировой войны. Наряду с последствиями Второй мировой войны и сложностями, которые еще должны быть преодолены, приведены примеры возвращения бесценных картин, вывезенных во время войны. Описана история картины «Дама с горностаєм» и немецко-польский диалог о возможностях ее возвращения. Этот шедевр из музея Чарторыйских в Кракове считается одним из самых ценных произведений, который принадлежит Польше. Раскрыты ключевые вопросы, которые развивают и тормозят диалог по защите культурных ценностей во время войн и вооруженных конфликтов, а также ограничивают их возвращение и реституцию.

Ключевые слова: Германия, Австрия, Польша, Украина, культурные ценности, войны и вооруженные конфликты, договорно-правовая база, отчуждения, реституция.

Soloshenko V. Protection of Cultural Values during Wars and Armed Conflicts.

The article focuses on the problem of cultural values, which as a result of the World War II, were scattered in the world – taken out of Germany, Austria, Poland, Ukraine, displaced or permanently lost. There are found out the ways of how cultural values, as a result of military action, occurred in different countries-museums, private collections. The movement of cultural values due to the sale and change of the owner far beyond the country of origin is shown, the problem of alienation of cultural values of violent way is singled out. It is drawn down the contractual-legal base, which gives grounds for protection of cultural heritage, and it was analyzed German-Polish dialogue in the case of return

and restitution of cultural values, displaced or lost during the World War II. Along with the aftermath of World War II and the complexities that have to be overcome, the examples of the return of priceless paintings taken during the war are presented. The history of the picture “Lady with an ermine” and German-Polish dialogue on the possibilities of its return is described. This masterpiece from the Museum of Chartoryiskikh in Krakow is considered one of the most valuable pieces of Poland. The key issues that develop and that hamper dialogue on protection of cultural values during wars and armed conflicts and also restrict their return and restitution have been revealed.

Keywords: *Germany, Austria, Poland, Ukraine, cultural values, wars and armed conflicts, contractual-legal base, alienation, restitution.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевзюк Євген Володимирович – доктор історичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Безаров Олександр Троянович – кандидат історичних наук, доцент, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пендзей Іван Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Перга Т.Ю. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Філіппов Олександр – кандидат політичних наук, директор Інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів УО «Білоруський державний університет культури і мистецтв» (м. Мінськ, Республіка Білорусь).

Цанко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цвятий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, заступник декана історичного факультету, доцент кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шергін Сергій Олександрович – доктор політичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України.

CONTRIBUTORS

Bevzyuk Evhen – Ph.D. in History, Associate Professor, Uzhhorod National University.

Bezarov Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Meteliova Tetyana – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow, Deputy Director for Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Pendzey Ivan – Ph.D. in History, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Perga Tetyana – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Slisarenko Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor, Oles Honchar Dnipro National University.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Sribnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History of Borys Grinchenko Kyiv University.

Filipau Aliaksandr – Ph.D. in Political Sciences, Director of Advanced Training and Further Education Institute of the Belarusian State University of Culture and Arts (Minsk, Belarus).

Tsapko Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tsivatyi Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Deputy Dean of Faculty of History of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Sherhin Serhii – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2(6), 2018**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 17,06.

Тираж 300.

Зам. №С18-244

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.